

alföld

IRODALMI, MŰVÉSZETI ÉS KRITIKAI FOLYÓIRAT

KÁNTOR PÉTER
NÁDASDY ÁDÁM
TŐZSÉR ÁRPÁD
VERSEI

BEREMÉNYI GÉZA
NYERGES ANDRÁS
SELYEM ZSUZSA
PRÓZÁJA

DEMÉNY PÉTER
GÖMÖRI GYÖRGY
D. MOLNÁR ISTVÁN
ESSZÉJE

BALOGH GERGŐ
BENGI LÁSZLÓ
DOBOS ISTVÁN
KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN
TANULMÁNYA

KRITIKÁK
JUHÁSZ TIBOR
ROFUSZ KINGA
KÖTETÉRŐL

HETVENEDIK ÉVFOLYAM

2019/4

alföld

HETVENEDIK ÉVFOLYAM — 2019. ÁPRILIS

- 3 NÁDASDY ÁDÁM verse: Közlési vágy
3 KÁNTOR PÉTER verse: A hallgatás falára
5 BEREMÉNYI GÉZA: 1961. április 12. (regényrészlet)
12 LESI ZOLTÁN versei: Kedves Rosé Selavy; Kedves Joseph Cornell
13 SEBŐK GYÖRGY versei: Eseményhorizont; Bábel; Napszél
15 KÁLLAY ESZTER versei: humor; száraz évszak; festés
17 GYUKICS GÁBOR versei: látók; a jó emberek egy eltűnőben lévő faj tagjai;
rosszindulatú beavatás
20 SELYEM ZSUZSA: A kemény vízen át a hold (America doesn't like me –
novella)
23 NYERGES ANDRÁS: Családi fantom (regényrészlet)
31 TÓZSÉR ÁRPÁD verse: Isten belső monológjáról

kilátó

- 33 DEMÉNY PÉTER: Dosztojevszkij szívzsebszótár
36 GYÜRKY KATALIN: Testhatársértések (Siri Hustvedt: Amit szerettem; ford.
Farkas Krisztina)
42 D. MOLNÁR ISTVÁN: Debrecen és környéke a lengyel irodalomban
55 GÖMÖRI GYÖRGY: Negyven éves Az ismeretlen fa

tanulmány

- 63 DOBOS ISTVÁN: A hallgatás nyelve. Az apória adománya
76 KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN: Heidegger és a kimondatlan
91 BALOGH GERGŐ: A cenzúra rendje a magyar irodalmi modernségben
99 BENGI LÁSZLÓ: A hallgatás technikái Cholnoky Viktor írásaiban

szemle

- 107 RÉVÉSZ EMESE: Mese a kertről (Rofusz Kinga: Otthon)
111 URI DÉNES MIHÁLY: A falu hozzáférhetőségének kísérlete (A magyar falu
poétikái, szerk. Korpa Tamás – Pataki Viktor – Porczió Veronika)

- 116 BARTHA ÁKOS: Pannon panoráma (Szociográfia – Kárpát-medencei körkép. Tanulmánykötet, szerk. Letenyei László, Tamáska Máté)
119 PAPP ISTVÁN: Tétova útkeresés (A magyar szociográfia a 20–21. században, szerk. Tóth Pál Péter)
124 ANTAL BALÁZS: A salgótarjáni mi utcá(i)nk (Juhász Tibor: Salgó blues)

képek

SZABÓ KÁROLY munkái

képek

KÖVETKEZŐ SZÁMAINK TARTALMÁBÓL

ACZÉL GÉZA, FODOR ÁKOS, KORPA TAMÁS, VÖRÖS ISTVÁN versei
BECK TAMÁS, JUHÁSZ TIBOR, KISS NOÉMI prózája
VIHAR JUDIT, ZALÁN TIBOR esszéje
MEZEI GÁBOR, SMID RÓBERT, L. VARGA PÉTER tanulmánya
Kritikák ALBERT CAMUS, GÉCZI JÁNOS, SZARVAS MELINDA kötetéről

*Megjelenik Debrecen Megyei Jogú Város Önkormányzata,
az Emberi Erőforrások Minisztériuma
és a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával.*

*www.alfoldonline.hu
alfoldfolyoirat@gmail.com*

 alföld

IRODALMI, MŰVÉSZETI ÉS KRITIKAI FOLYÓIRAT

SZIRÁK PÉTER főszerkesztő
ÁFRA JÁNOS
FODOR PÉTER
HERCZEG ÁKOS
LAPIS JÓZSEF szerkesztők
HERCZEG-SZÉP SZILVIA szerkesztőségi asszisztens

5

[illegible]

מחיר: 150 ₪

10-11-68

WATERBURY, Vt., Dec. 10, 1900.

057454 747 0

NOT IN USE

44-38861-1000

NOT a student

10-10-1964

2403

0447304 564752 474424

4/29/2014 4:47 PM

_____ 21 February 1964

_____ **WY** _____ **7/1/99**

— ၁၂၂ —

DATE: 7-1-80 **TIME:** 2:30

المجلس
البرلماني

000000 **100000**

4

• **מחיר** – מחיר המכירה הנמוך ביותר

אָרעל

H-07-H-1; H-08-H-1

• 1970 •

9 770401 317007

JUN 1968
 WY COTTON 20104 ALG 2004
 1- POLYESTER CLESTER & PUES 1ER

2101
100 WEST 42ND STREET
NEW YORK - N.Y. 10001
USA

MADE IN MEXICO
FABRICHE AUCUECO
HECHO EN MEXICO

YADE NVECCU

SIZE TAILLE TALLA

N M M

10/12 10/12 10/12

[illegible]

NÁDASDY ÁDÁM

Közlési vágy

*Lakásban, délelőtt, vegyes szobákban,
mind különböző hőmérsékletű,
a falnak mondanám, ha értené,
hogy miért borzongat a hőkülönbség.
Hogy miért vágyom az egyenletesre.
Vonatra, amely nem áll meg sehol,
rádióra, mely csak zenét sugároz,
könyvre, melynek minden lapja fehérek.
Mert nincs mit mondanom. Hallgatva járok
szobáról szobára, ez kellemetlen,
próbálom hozzáedzeni magam
az utastársakhoz, a rádióhoz,
a kínosságig rámtaláló könyvhöz,
a kétségbeesett közlési vágyhoz.
Helyes; de nem kell mindent szétfecsegni.*

KÁNTOR PÉTER

A hallgatás falára

*Utólag persze könnyű lesz tisztán látni.
Csak hát lesz-e valaha is utólag?
És nincsenek-e most is figyelmeztető előjelek?
Felemelt ujjak, összevont szemöldökök?
Nem voltak-e és nincsenek-e komoly ellenvetések
többek részéről, ismételten, kezdettől fogva?
Ellenvetések, amiket soha nem lehetett volna
csak úgy lesöpörni az asztalról.
Mégis minduntalan le lettek söpörve az asztalról.
A vágy lesöpörte őket az asztalról.
A bármire igazolást találó erő és elszántság
képes volt száműzni minden logikát, ha kellett,
kukába hajította a kételyeket, az ellenérveket,
és acélössá keményítette a szíveket,
valahányszor döntésre került a sor.
Aztán történt, ami történt. Ami történik.
Utólag minden meg lesz magyarázva, semmi kétség,
ahogy máskor is, mindig is meg lett magyarázva,*

*hogy miért történhetett és történik,
ami történik velünk és általunk.
Mindez egyáltalán nem új nekünk,
hogy magyarázzunk, és ha kell, magyarázkodjunk:
anyám, én valami egész mást akartam!
Nem így képzeltem! Higgy nekem!
Ő pedig szomorúan feleli valahonnan messziről:
Már hazudsz is, fiam? És elfordul.*

1961. április 12.

1961. április 12-én, szerdán hétköznapi vekkeróracsörgésre ébredek. A szomszéd szobából hallatszik át, Apukát és édesanyámat kelti fel, de napirend szerint nekem is szól.

Reggelizés a konyhában. Apuka a borotvapengéjét élesíti újjá, fel és le csattogtatja a bal kezében tartott dobozkát, elakad, rángatja, aztán dühében odavágja a kőre, hogy az végleg bedöglök.

– *Ezt maga most miért csinálta?* – kérdi tőle édesanyám.

– *Mit?* – kérdezi Apuka.

– *Hát hogy földhöz csapta.*

Erre Apuka kirohan a konyhából, édesanyám meg utána. Én lapítok. Minek takarékoskodnak, vásárolják az újabban engedélyezett maszek kisipar vacak találmányait? Használjanak új pengét.

Persze könnyű nekem. Még nem kell borotválkozni. Talán jövőre. Három hónap múlva vagyok tizenöt éves. Majd talán jövőre lesz a penge aktuális. Vagy akkor se még.

Szukics Magda a tavaly novemberi szalagavató buli óta Cézével jár. Ezt magától Cézétől tudom, aki mögöttem ül az ablaknál a harmadik padsorban. Hátulról a fülemhez hajolva mondta el nekem Cézé, akinek Kuczka a hivatalos neve, egyébként evez a Dózsában. Deltás fiú. Mialatt újságolta nekem, hogy ő egy hete a Szukiccsal jár, és hogy miket szoktak csinálni egymással szemben ülve széttárt lábbal a Margitszigeten egy padon, láttam, hogy Szukics közben a lányok padsorából odanéz miránk. Pontosabban énrám, akinek Cézé hátulról magyarázta, hogyan élvezett ő a Margitszigeten. És a Szukics szemében az volt, az az egyetlen szó volt, amíg rámnézett, hogy „bizony”. Aztán el is fordította a fejét és írkálni kezdett, és én rövidesen, még azon az órán kaptam tőle egy levelet, hogy ő „csak azért jár a Cézével, hogy féltékeny legyek, egyébként csak szóljak neki”. Én meg eltettem a papírt magamnak, hogy majd olvasgassam otthon. Ugyanakkor ott helyben tudtam, hogy Szukicsot csak a gerjedelme viszi. Meg abban is biztos voltam, hogy ő megmondta a Cézének, hogy énbélém szerelmes, és Cézé azért sügdos nekem hátulról, mert a Cézé korrekt akar lenni, viszont magamról meg azt gondoltam, hogy én nem fogok belefolyni az ő kis játékukba. Kopjanak le rólam.

Ez volt a meccs állása akkor Szukiccsal. Szóban nem is érintkeztem vele. Kerültem a szünetekben, mert az volt a véleményem, hogy nekem nem is kéne, mivel görnyedt a háta, olyan nagy a melle. Tehát én ki akarok maradni Cézé és Szukics játékából ugyanúgy, ahogyan Apuka és édesanyám játszmáiból is. Kimaradni, ez volt a legfőbb célom. Én önálló akarok lenni, engem nem vonnak bele, hiába is igyekeznek ezek.

1961. április 12-e szerdája egy átlagos hét átlagos napjaként kezdődik. Reggeli után nekem iskolába kell menni, a szüleimnek pedig két különböző munkahelyre

dolgozni. Tanítás után én a nagyszüleim konyhájában fogok ebédelni, majd tőlük megyek vissza az üres lakásba, ahová a szüleim csak késő délután érkeznek haza. Előbb az egyik gondviselőm, aztán a másik. Napja válogatja, melyik mikor.

Tehát 1961. április 12-én előbb én iskolába indulok nagy aktatáskámmal, kék egyenköpenyben. Ott lesz a Szukics meg a Cézé is. A fejemen címeres diáksapkát viselek, a Cukor utcai iskola jelvényét. Ez megfelel nekem, nem dugom el az aktatáskámba, mint néhány osztálytársam, aki csak a tanintézmény kapujánál teszi fel. Én viselem, mert átlagos diáknak akarok tűnni, nehogy észrevegye valaki, hogy önálló vagyok, aki ki akar maradni. A kinézetem rendes legyen, ha már belül rendetlen vagyok. El kell bújniom a többiek között, mert nekem titkom van. Sajátom, mint egy kémnek. Az az én saját játszám, hogy titkot hordozok. Még magamnak se tudnám bevallani, mi az. Olyasmi, mint egy mag, könnyű elrejtteni.

Egy megálló a 28-as számú villamossal, aztán átszállok egy másik járatra. Azzal a Felszabadulás térig megyek, onnan gyalog. Magamtól eltartva tudom, hogy mit takar a név: „Felszabadulás”. Hogy az oroszok a németeket kiveték Magyarországról, ami által az utóbbiak ellenségei felszabadultak, de győzni nem tudtak. Valami ilyesmit, olyasmit. Még nem tudom pontosan, csak azt, hogy minden másként van, mint a könyvekben meg a tananyagban.

Elsős gimnazista vagyok. Első becsöngetés előtt érkezem az iskolámba, a kaputól fel a második emeletre. Már nem az első emeletre kell járnom, ahogyan mindeddig, amikor még pisis elemista voltam. Már koedukált osztályba járok, amiben Szukics Magda is ott ül a lányok padsorában. Eddig átlagos ez a nap, a dátuma 1961. április 12. Rövid idővel az első becsöngetés után kihirdetik – talán iskolarádióon vagy személyes tanári bejelentés formájában, valahogyan megtudjuk a hírt –, hogy egy rakétában fellőtték a legelső embert a világűrbe. Szovjet embert a Szovjetunióból. A neve: Gagarin, Gagarin őrnagy. Állítólag ettől felejtethetlen lesz ez a nap.

Beindul a tanítás, eltart egyig vagy kettőig. Közben valamelyik tanórán az egyik tanár felmutat az osztálynak egy közelképet, talán egy újságból, amin Gagarin látható. Ifjú férfiarc, űrhajós sisakból néz ki ötágú vörös csillag alól. Azon az órán valószínűleg nincs feleltetés, már nem emlékszem pontosan, mert nekem más miatt lesz máig és talán az életem végéig emlékezetes ez a nap, és az az esemény majd ebéd után következik be. Az előző napszokról nekem csak szakadozott emlékeim vannak. Viszont annak az egyetlen órának mindegyik szavát, pillanatát, még a legutolsóbb gondolatait is hajszálra vissza tudom idézni, ami ebéd után következik.

De most még nem jött el annak az ideje. Még csak bekövetkezik a legutolsó csöngetés, mehetek ebédelni.

1961. április 12-e szerdáján tanítás után még csak leszálok a villamosról a Telenki tér sarkánál. Nagyszüleim lakásához is van egy kulcsom. A szélső bódésor mentén megyek el a földszintes házig. A piacon gyér a forgalom, a standok között alig látni vevőt. Bemegyek a nyitott kapun az én gyerekkori udvaromra. Ott egy árva lélek sincsen, mindegyik ajtó csukva, mintha a lakók el akartak volna bújni a világ szeme elől. Talán mindenki ebédel ebben az órában. Előveszem a kulcsot és éppen nyitom vele a konyha ajtaját, amikor valaki a nevemet kiáltja, és mint egy álomban, Nagy Zsigmond bukkan fel hirtelen, prémes kucsma van a fején, amint karjával a levegőt kaszálva, rohamléptekkel sántikál, és már messziről kérdi, hal-

lottam-e a hírt, hogy oroszok lőtték fel a világűrbe a legelső embert „az egész emberiségből”. Én meg – talán mert Nagy Zsigmond olyan izgatott, ráadásul azt a szót használja, hogy „emberiség” – magam számára is váratlanul azt mondom neki, hogy nem, nem hallottam róla, dehát kit érdekel ez, biztosan valami újabb hazug blöff, ne tessék haragudni Zsiga bácsi, én most ebédelni akarok, ha meg tetszik engedni.

De ő nem enged, rángat, hogy Gagarinnak hívják és őrnagy az illető, az első ember az űrben, ezt még az amerikaiak is elismerik. Valószínűleg engem talált ki magának az udvar és az egész környék általános közönyében, akivel megoszthatná a zaklatottságát. Mit hallottam a városban? Mondom, hogy semmit. De mégis, jó-e ez nekünk, a hazának? Micsoda? – kérdem én. Hát hogy az oroszok technikai fölénybe kerültek az amerikaiakkal szemben Gagarin miatt. Hogy fellőtték elsőnek az emberiségből Gagarint a világűrbe.

– *Na bumm* – mondom én. – *Kit érdekel az emberiség. Még az emberiséget se érdekli az emberiség, Zsiguci.*

Még sosem pimaszkodtam vele, sose neveztem Zsigucinak. Emlékszem, én magam is megijedtem, hogy kiszaladt a számon ez a Zsiguci, de ő elsőre meg se hallotta. Károgott tovább a rekedt hangján a 74%-os világháborús hadirokkant, még Párizst is emlegette ott az udvaron nekem – megjegyeztem jól, talán azért, mert meglepett vele –, hogy ha az oroszok ennyire fejlettek, elnyomulhatnak innen, a mi hazánkból akár Párizsig is, ahogy már megcsinálták egyszer. A Sándor cár a hadaival, mikor a Napóleont megbuktatta. És akkor sose fognak visszamenni a mi hazánkból az oroszok oda, ahová valósiak.

Akkor neveztem Zsigucinak másodszor. Nem is tudom, mi szállt meg. Közlebb hajoltam hozzá, a fejemet ingattam ide-oda gúnyolódva, és két ujjammal a kucsmája szélét ütemesen rángatva beszéltem hozzá szótagolva.

– *Cakk-pakk, úgy, ahogy van, ez nem érdekel, értse meg, drága Zsiguci.*

Nagy Zsigmond pedig először el se hitte, hogy ez megtörténhet, csak bénultan a szemembe nézett, majd elrántotta a fejét. És a harmadik az volt, hogy taláломra lekapva rólam a diáksapkát messzire elhajította, kezét-lábát rángatva, lengetve elcsattogott a kapu felé, és jól tudtam, ezek után soha többet szóba nem fog állni velem.

De hogy még mivel jár ez, arra én nem is gondolok akkor. Hogy Nagy Zsigmondról sose hallok többet. Előlem végleg eltűnik. Elviszi a Teleki tér 9-et magával cakk-pakk, és azt se tudom, hogyan és mikor hal meg ezek után a 74%-os. Igaz, az üres konyhába belépve hajlonganom kell szégyenemben, hogy milyen hülye voltam, de hamarosan képes vagyok megebédelni, aztán a magas küszöbről lelépve bezárni az ajtót, elhagyni a régi udvart, ahonnan csak az úttesten kell átmennem, máris a piacon találok magam.

Amíg megyek a bódék között, továbbra sem tudok megszabadulni Nagy Zsigmondtól, a szempártól, a vérig sértett megdöbbenésétől. Az nem én voltam, az egy hülye volt belőlem, aki akaratán kívül Zsigucinak nevezte kétszer is őt, és a kucsmáját fogdosta hozzá olyan gúnnal, amit én nem is kívántam érezni, sőt engem legalább annyira megalázott, mint őt, mert ő legalább dühös lehetett rám, énnekem meg csak a szégyen maradt, amitől még a piacon is meg kell állnom hajlongani, annyira görcsöl a gyomrom, hogy nem is akarok a nagyapám szeme elé kerülni a bizonyosság miatt, hogy én egy hülye vagyok. Mert tudom, Sándor tapasz-

talt pillantással fog végigmérni, és azonnal kiszaszerolja majd, hogy magamon kívül vagyok, pedig most nekem egyedül kéne lennem, teljesen egyedül egy világűrben lenne most nekem a legjobb, ott. És akkor kihúzom magam egy elképzelt ürességben, és még a szememet se kell lehunynom, hogy köröskörül megszűnjön minden, csak a fülemben marad meg egy kis nyugodalmas ciripelésféle hangocska, ami egyre-másra ismétli önmagát. Addig állok ott a piac lézengő forgalmában, míg el nem indul a lábam. Akkortól körül tudok nézni végre megint. Ilyen előzmények, a szégyen önkívülete után lett annyira emlékezetes minden, hogy ma is pillanatról pillanatra tudok beszámolni az elkövetkezőkről. Még az elhangzott mondatokról is, de szóról szóra.

Tehát megyek a Teleki téri piacon, lehet úgy déli egy óra után. Az anyai nagyszüleim standja felé tartok. Búcsút kell vennem tőlük aznapra, az ebédet megköszönni, aztán mehetek haza az aktatáskámmal a közelbe, egy villamosmegállónyira, gyalog a Népszínház utcába, ahol Apukával és édesanyámmal élek. Ott fogom megírni a holnapi leckét az üres lakásban. Megyek a standok között, sorra csókolomot mondok az ismerős kereskedőknek. Innentől felejtethetlen április 12-e nekem.

Akkor éppen kisüt a tavaszi nap, méghozzá úgy, hogy Bereményi Sándor, az anyai nagyapám standjában mélyebb lesz az árnyék, és káprázó szemmel én csak azt látom messziről, hogy a nagy bódé belsejében nagyapám kalapban álló ismerős árnyéka mellett ott van valaki, aki félig áll, félig ül egy teli zsákon, ballonkabátja zsebében a keze, úgy dumál Sándorra nézve, felfelé. Róza nagyanyám sehol. Nagyapám pedig észrevesz messziről engem, elindul ki a fogadásomra. A képet egyetlen vevő sem zavarja, nincs forgalom éppen. Az ismeretlen meg ott marad a standban fél fenekével a teli zsákra támaszkodva, úgy néz felém. Ülve áll. Sándor elém siet. Megáll előttem, vizsgál.

– Csókolom, nagyapapa – mondom. – Köszönöm az ebédet, megyek haza, majd holnap jövök megint.

Ő pedig megfogja a karomat, megállít.

– Na, mit gondolsz, ki van itt?

Vizsgálódva néz rám, figyelmeztet a hangsúlya, eszemnél legyek.

Nézem a férfit a tavaszi fényből, aki félig ül bent a standban, félig meg áll, a keze a kabátja zsebében. A stand belseje félhomályos, csak annyit látok, hogy az illető negyven lehet és jóképű.

– Az apám? – kérdezem.

Csak egy fényképen láttam mindaddig, az is csoportkép volt. A násznéptől övezve egy thonet széken ült az esküvőjén, oldalán anyámmal, a néhány órás feleségével, aki tizenhat éves volt akkor, ő meg a friss férj. A kezében borospohár, úgy nézett a lencsébe. Véletlenül akadt a kezembe az a kép, kérdésemre a nagyanyám mondta meg, hogy az az apám. Nagyanyám viszont most nincsen sehol, csak az a férfi van bent a standban, felém néz. Talán azért mondtam azt, hogy az apám, mert Sándor olyan különös hangsúllyal kérdezte, hogy „na mit gondolsz, ki van itt?”, közben markolta a felső karomat az anyámnak az apja, vagyis annak a férfinak az apósa, vagyis a volt apósa, hiszen elvált anyámtól az apám vagy apámtól az anyám, nem is tudom, mert nem is érdekelt akkor és ma sem.

– *Az apám?* – kérdezem, Sándor meg a karomnál fogva vezet a standba. A férfi pedig felegyenesedik. Előre lép elé, én meg jobb oldalamon Sándorral nézek a szemébe, ami barna, nagy és szép, és érzem, Sándor szorít egyet a karomon, hogy most legyek eszemen.

– *Fiam* – mondja és magához ölel, de közben a volt apósa el nem engedné a karomat. És majd később is markolva tartja, egészen addig, amíg nem nyúl a saját zsebébe, hogy abból egy arany karórát elővegyen. Mert minden mozdulatra, minden szóra, azoknak a sorrendjére is pontosan emlékszem azóta is, a hozzájuk tartozó érzésekről nem is beszélve. Pedig mindez régen volt, 1961. április 12-én, szerdán, amikor fellőtték az első embert a világűrbe az emberiségből, de biztosan nem Gagarin miatt maradt meg bennem, és nem is azért, mert csecsemőkorom óta először azon a napon találkoztam az addig csak egy fényképen látott apámmal, mert akkor én egy enyhe kábulation kívül mást biztosan nem éreztem, csakis megfeszült figyelmet, és az én Sándor nagyapám is markolva tartotta a felső karomat. Vigyázott, ellenőrzött, hogy ne legyek balek. Holott nem kellett volna féltennie, én még őnála is elfogulatlanabb voltam akkor. Sőt, legszívesebben kimaradtam volna abból a jelenetből, hogy ne kelljen rá emlékezniem.

Négyesével álltak a teli zsákok bent Sándor bódéjában takarosan, és az első sor jobb szélsőjéről emelkedik fel az a fiatal férfi, elé, magához ölel engem, és azt mondja:

– *Fiam!*

Azt mondja, fiam, ölel, és végig begombolva a ballonja, és érezni még némi arcszeszt a déli órában. Borotválkozott, indulás előtt felkészült, úgy jött ide, nem hinném, hogy hozzám, honnan is tudta volna, hogy itt leszek. A volt apósához meg minek látogatott volna tizennégy év múltán ide, hacsak nem érdeklődni a fia, vagyis énutánam. Dehát kilenc évvel ezelőtt írásbeli engedélyt adott, hogy ne az ő családjának a nevét viseljem, hanem Apukáét, ezáltal elvesztette a jogát, hogy érdeklődjön énfelőlem. Akkor miért van itt? És miért éppen most?

Kienged az öleléséből, és így folytatja a szemembe nézve, miközben volt apósa a karomat markolja:

– *Most jövök a börtönből, tudod, leültettek ezek, mert nem úgy táncoltam, ahogyan ők fütyülnek. Azért nem kerestelek eddig, mert most engedtek szabadlábba.*

Sándor pedig a fülem mellett kérdezi erre:

– *Mennyit is ültél te, Géza?*

Most is hallom a hangját.

– *Négy évet, Sándor* – mondja ő mintegy mellel, majd nekem folytatja máris.

– *De most eljöttem, hogy lássuk egymást végre.*

Vizsont ebből derül ki, hogy tizenegy évről mégsem tud elszámolni. Egyben az is, nagyapám azért vágott a szavába, hogy ezt értésemre adja, hiszen én tizenöt éves vagyok. És még az is kiderül, hogy apám – ellentétben a hajdani apósával – nem él a számok világában. Sándor egyszer úri gengszternek nevezte a fülem hallatára, jut eszembe 1961. április 12-én, és hallom az apám hangját – kellemesen mély bariton, jólesik –, amint mondja:

– *De most eljöttem, hogy lássuk egymást végre, és itt van a lakásom közel, a Baross utcában, van neked ott egy öcséd, az is örülne, ha meglátogatnád.*

Tehát van egy öcsém, aki az ő családi nevét viseli, az én eredetimet.

– *Mi a neve?* – kérdem. – *Az öcsémnek* – teszem hozzá.

– *Tomi. És tudod, hogy miért Tomi? Mert a világháborúban az volt a beceneve az összes amerikai katonának, azért. Úgy hívták őket Európában, hogy tommyk. Felírod a címemet?*

– *Elég, ha mondd. Megjegyzem. Mondjad, megjegyzem.*

– *Jó lenne, ha mostantól te jönnél el hozzám. Én most eljöttem, hogy végre lássalak, de ezentúl...*

– *Hozott neked valamit* – szól közbe a volt apósa, és a karomat elengedve a zsebébe nyúl.

Apám pedig – ez a csinos férfi, akinek egyetlen hullám van elől a hátrafésült hajában – most őszinte meglepetéssel fordul nagyapámhoz:

– *Sándor! Hát neki adod?*

– *Miért ne?* – mondja Sándor. – *Hadd legyen az övé.*

Én meg azt gondolom, de szóról szóra, mert szavakban gondolkozom akkor éppen róla, hogy „ez az ember tényleg nem tud számolni, mert észre sem veszi, hogy nagyapám, a dörzsölt kereskedő most épp kiszedi belőle, hogy nem is énmiattam jött ide a standba, hanem eladni valamit a volt apósnak, mivel ő a börtönből jövet megszorultságában pénzhez akart jutni, én csak számára váratlanul érkeztem ide. Vagy az is lehet, hogy nagyapám azt mondta neki, várjon még egy kicsit, mert én éppen most ebédelek, és utána úgyis jövök elbúcsúzni, miért ne találkozzunk végre, mint apa a fiával, mert az mégiscsak elkerülhetetlen lesz egyszer.”

És közben hallok is, hogy folytatja az a behízelt, könnyelmű hang:

– *Tudod, miért szép ez, Sándor, hogy neki adod? Mert én azt az apámtól kaptam azzal, hogy ha meghalok, majd add a fiadnak. Azért szép ez, hogy nekiadod. Mert végre méltó helyére kerül az óra.*

És míg ezeket mondja, Sándor egy karórát húz elő a zsebéből, és mutatja nekem.

Nézem az árut, amit a szíj végéről lógat a szemem elé. Valóban antik darab. Nem tudom felbecsülni. A szíja annyira avétos, valósággal foszladozik, különösen az elhasznált lukak mentén. A számlapja kerek. De az a fém, azt hiába barnította meg az idő, azon most is látszik, hogy tulajdonképpen arany lehet, bár én kevésbé értek hozzá, mégis.

– *Arany Doxa. Legyen a tied. A tied lehet.*

Ezt Sándor mondja, nem is az apám, akinek a neve: Vetró Géza. Engem is így anyakönyveztek.

Az apám pedig azt mondja, míg az órát nézem:

– *Ez most nagyon szép pillanat, hogy átveszed, fiam.*

Nagyapám többször dicséri az áruját.

– *Arany Doxa. Legyen a tied.*

Tehát tulajdonképpen ő az, aki nekem ajándékozza, vagyis nekem vette a volt vejétől, aki az üzlet megkötésének lázában a fiáról megfeledkezve még mindig az áru értékét dicséri a vevőnek, vagyis az apám tekintélyes összeget kaphatott érte még az én odaérkezésem előtt, ami viszont a vevőnek, Sándornak bőven megérte, hiszen rövid színjátékkal tudathatja most velem, hogy milyen is ez az ember, aki az ő veje volt egykoron, ne legyek már tévedésben.

Csak eggyel nem számolt Sándor. Hogy én elvesztem a fejemet, amikor az aranyórát a kezembe nyomja és azt mondja:

– *Viseld, mert aranyból van. És az arany oda szeret visszamenni, ahol már volt egyszer.*

Mert én azonnal apámnak továbbbítottam azt.

– *Nem kell. Vedd csak vissza. Nekem ez nem kell.*

– *Dehát ez már ki van fizetve* – passzolta tovább ő nagyapámnak az arany Doxát. Nehogy már a volt após a kedvezményes üzletet visszavonja végül. Sándor viszont most a csuklómat ragadta meg, és erővel rákapcsolta a bal kezemre. Nem volt könnyű dolga, mert a réges-régi, elkopott bőrszíj már nagyon elaggott állapotban volt, nehezen talált megfelelő lukat rajta, még arra is emlékszem.

Arra viszont már nem, hogyan és milyen sorrendben vettünk búcsút nagyapámtól és hagytuk el a piacot. Apám állítólag a Baross utcába ment, ahol én azontúl minden héten egyszer meglátogattam őt, a feleségét és az öcsémet, Tamást.

Az sem maradt meg bennem, hogyan érkeztem a piacról az üres lakásba. Csak arra emlékszem, hogy ülök a konyhában az asztalnál, előttem az egyik füzet kinyitva. A leckét írom. Viaszos vászon fedi azt az asztalt a konyhában. Jobb kezemmel írom a leckét, és valami miatt egyszer a szemem a bal csuklómra téved. Először semmi különös, majd észre kell vennem, hogy hiányzik onnan a szóban forgó karóra, az arany Doxa. Átgondolom, merre is tűnhetett el észrevétlen, hol is eshetett le rólam idefelé jövet. Vagy még a piacon, a bódék mentén valahol, vagy pedig a Népszínház utcai szakaszon a járdára. Esetleg a házunkban, már a lépcsőkön? Vissza kéne mennem. De máris eszembe jut egy másik közmondás az aranyról, amit szintén a nagyapámtól hallottam egyszer, még jóval 1961. április 12. előtt. „Az aranynek szempillantás alatt akad új gazdája, ha nem vigyázol, és akkor sose jön többé vissza.” Így hát folytattam tovább a másnapi leckét, közben nem éreztem semmi különöset.

Azon viszont meglepődtem, hogy a két alkalmi üzletfelem – nevezzük ezúttal Sándornak és Gézának őket – a későbbiekben, amikor gyakorta találkoztam külön-külön velük, egyszer sem kérdezték meg tőlem, hová tettem az arany Doxát. Pedig biztosan kifigyelték, hogy hiányzik a csuklómról. Mind a kettő némán elsiklott a kérdés fölött. Rám bízta volna a dolgot?

LESI ZOLTÁN

Kedves Rrosé Selavy,

*láttam a madárkalitkás asszamlázst,
először összezavarodtam, miért
vannak ezek a tárgyak bezárva, olyan
mintha egy tüsszentést tartanál vissza.
A kávékavargatás meg a kockacukor
jutott eszembe, a Nosztalgia asztalánál.
A márványkockák a rácsok
mögött hasonlítanak rám, boldog
queensi otthonomra, testvéremmel és
anyámmal összezárva. Nem tudom,
most nőnek vagy férfinak érzed magad,
de vége a háborúnak.*

*Nekem nincs doppelgängerem, aki megengedné
a női ruhák viselését, viszont elmentem egy
kabaréba, és láttam Zdeňka Koubkovát.
A kurátor vitt el, azt hazudta, tüllruhás táncosok
lesznek, de amikor észrevettem a bajszos
fiatalembert, a néhai világbajnok futót
balett-táncosnőnek öltözve, eltakartam
a szemem. Néha kilestem, akkor tűnt fel,
kilátszik az alfele, és nem is férfi, bár heréi
voltak, de fölöttük csak egy szőrös mélyedés.*

*Akkor rád gondoltam,
kedves Rrosé. Vagy Eros? Vagy Marcel?*

*Joseph Cornell
NYC, 3708 Utopia Parkway*

Kedves Joseph Cornell,

*mindig is értékeltem, ahogyan dédelgetni
tudod a mindenkori tárgyait, a
legyen szó akár rólam is.
Nem tudom, mi igaz a leveleiből,
nem is izgat, mert az álhírek vezetik
a népszerűségi listát.
Egyszer Monte-Carlo boszorkánya azt jósolta,*

*egy meztelen nővel sakkozom majd
egy kiállításomon, azóta üldöz az ötlet.
Csak néha vagyok nő, és nem sakkozom
meztelen magammal. Gyakran eszembe
jut az alsónemű nélkül táncoló hermafrodita
abban a brooklyni bárban, akiről te is írtál
és egy német magasugró, Dora Ratjen.*

*Őt eltiltották, mikor kiderült,
elefántot hord a szoknyája alatt.
Leni Riefenstahl filmjében is szerepelt,
de attól kifordul a gyomrom. Gretel Bergmann
nincs a felvételeken. A legjobb volt,
zsidóként mégse indulhatott az olimpián,
a megaláztatások elől New Yorkba menekült.
Tudom, az égitestek jobban érdekelnek,
mégis bedobozolhatnád a két magasugró csillagát.*

*Selavy,
Marcel Rrosé Duchamp*

SEBŐK GYÖRGY

Eseményhorizont

*Jöttek a pulthoz, azt bittem, sosem fogynak el.
Én és ők, egy határ két oldalán, mit inkább
lebontok, mint megőrzök, míg űrmértéket
számolok, az időt záróráig. Egy pohár lesz,
egy korsó, öröklétbe nyújtózó jövő idő.
Sosem gondoltam, tömeg is tűnhet végtelennek,
itt mindenki a saját középpontja felé húz,
ilyennek látszik most az éjszakai égbolt,
csupa fekete lyuk, csupa kihunyt csillag.*

Bábel

*Nem sokan maradtak, de egy sör erejéig
asztalhoz tántorgott a csapat az építkezésről,
régén esett jól fát tapintani. Üres padok,
a benti szag tegnapról maradt.
Aztán eggyel többen lettek, Nimród a neve,*

*ennyit értettek, a tört magyarságból azt,
hogy egy holt nyelven beszél.
Odakint sötétedett, és ők azzal unszolták,
szóljon hozzájuk a halottak nyelvén.
A pletykák által egyre több természetfeletti
képessége lett, amire végképp nem vágyott
hosszú napjai után. Mindnyájuk nadrágján
ugyanaz a beton száradt. Tériszonya is van,
mutogatta, rosszul lesz tőle, de hát a pénz
az pénz, pedig lenne, amit szeret, de...*

*A többit nem értették, és ebben sem voltak
teljesen biztosak, mindig minden párbeszéd
legyintésekké töredezett. Óráról órára kevesebbet
látták, majd eltűnt. Mintha sosem létezett volna.
Megharagudtak, persze, részegen azt magyarázták
egymásnak, csak képzelték az egészet, nyelvük
a szesztől egyre horzsolódott, éjjelre mindenki
a saját holt nyelvén beszélt.*

Napszél

*Hajnalig néztük a józanodókat. Kiléptek
egy nagyobbak tűnő erő tömegvonzásából,
mikor már nem volt mivel fizetniük.
Nem számítanak rá, de hamarosan esni kezd,
és sötétebb lesz. Mire minden asztalt
rendbe teszünk,*

*ők még mindig nem érnek haza.
Femosunk majd, lekapcsoljuk a villanyokat,
és elindulunk az esőben, ők pedig beérnek alóla
a felmosott lépcsőházakba. Felkapcsolják
a villanyt, és csöpgöve nézik az utcát.
Másodperceket számolnak, míg dörög,
megtudják, milyen távoli egy-egy villám.
Elsötétül,*

*és felkel a szél, ablakainkra
hajtja az első cseppeket, ezért el kell indulnom,
hogy minden megtörténhessen zavartalanul.
Félbeszakítom a számlálókat, magamra
vonva a tekinteteket, el ne felejtsek az alvást.
Végleg megzavarom az éjszaka rendszereit.*

KÁLLAY ESZTER

humor

*nincs humora – mondják a pultnál ülő vének,
hajlik egymásra ezerrétegű bőrük, a poharak
kerek nyomait ujjukkal kenik el, jósolnak belőlük.
nincs humorod, pedig milyen fiatal vagy
– mondja a francia törzsvendég, akivel
kedvesnek kell lenni, sokat rendel –, azt bittem,
idősebb vagy, legalább huszonnégy, és milyen jól
beszélsz idegennyelveket. komoly lány vagy –
jelenti ki büszkén, jól ismer, hiszen minden este lát.*

*megrándul a szám sarka, próbálok visszaemlékezni
egy ígeragozásra, ha humorom nincs, legalább legyenek
hibátlan, a kiejtésre is jobban koncentrálok.
engedd el magad, mondják a többiek, mikor
műszak után hajnali háromkor ülünk le inni.
a négyszögletű asztalok és a merev támlájú székek
tompaszögei pont úgy szorítanak be, hogy nem marad
választásom: jól kell éreznem magam.
idegennyelveket kell magamon éreznem.
idegennyelveken is a humort tanulom meg utoljára.*

száraz évszak

*a vendégek kint, a tizennegyedik pohár
vizet iszom. sorban állva
egymás után szorítják meg a kezem.
melléöntök, a szám szélénél
lefolyik a víz, beissza a ruha.
a nappalok törnek,
és nem húzódnak köztük folyók
vagy éjszakák, mondom
a pszichológusomnak angolul,
aztán gondolatban az összes
nyelvemen. az egyik nagyon régi,
tej- és kenyérszagú. akkoriban
meséltétek, hogy a letakart tenispálya
paplan alatt alvó óriás. telente alszik,
tavasszal kirándul.*

*egy lepedő alatt a patológián,
üveg mögött, egy garázs hátuljában,
mint egy újszülött,
lehet egyszerre aludni és kirándulni.*

*a szám széléről letörnek
a cserepek, beissza a
duna. nem kell eső ellen
tető, mostantól ez a száraz
évszakom.
a kiszáradás
nem átmeneti állapot, vízre
gondolni sem tudok, ki tudja,
meddig.
ha a víz nem húz csíkot
a bőrön, az idő sem telik.
ha kimosom és kitergetem
a fájdalmat, másnap arra
ébredek, hogy megtanultam
bordani.*

*esténként egyre lejjebb görgetek,
újraolvasom a tényeket,
bordalékot tolok,
a folyómeder hátuljában
utazom, oda-vissza, mint a füst
vagy a köd. aki nem ereszt magából
csapadékot, magába szorítja.*

festés

*falaink maradnak ugyanazok. vak falak,
rajtuk a felújítás fehérje, kábán tudatosul
bennük az új réteg, épp összehúzódik
a festék. odanyomom a hátam,
mintha új bőröm lenne, óvatosan
mozgok, a gyomromban
lerakódtak a súlyok, előrehúznak.
a karjaim ugyanazok maradtak, vak madarak,
táskába be-, táskából kipakolnak, intézkednek,
mintha félholtra verték volna őket.*

*túlaludtam magam, öntudatlanul örül tovább a testem,
talán most kell feldolgozni, egyedül lenni a falakkal,
kérlelni őket, hogy lássanak újra,*

*bár miattam van rajtuk szemfedő festék.
elējük járulok, apáról kérdezek,
az utolsó betekben többet látták, mint én.
a színpadiasság a vak falak
előtt elveszti az értelmét.*

*évek alatt összeszámolom,
mennyi mindent nem látnak,
nem kell elviselniük, hogy felnőtt
egy újabb gyerek, hogy körülötte
a földből kinő valami.
velem marad a festék alatti réteg,
a bőröm alá szorult
gyerekkor kipárologva távozik.*

*búcsúzunk attól, aki eltávozott,
akinek a tekintete távolra csodálkozó,
akinek a falaiban élő a dohányfüst,
élő a gondolat. átalszom a
változást, nem szólnak majd a falak,
amikor először lépek
be a hálósobámba kopogás nélkül,
amikor újra hazaérek.*

GYUKICS GÁBOR

látók

*nem emlékszik éjjeleinek egyetlen álmára se
fekete betűk a sötétben
egy tisztánlátó el tudná
olvasni őket
de tisztánlátót
egyet sem ismer
nyitva hagyja az ablakot
amíg lehet
de
amíg
a fenyőerdő csendje
észre nem veszi
a nyitott ablakot
addig csak
az ereiben utazó vér
zúgását hallja*

a jó emberek egy eltűnőben lévő faj tagjai

*a független gondolkodók könyvei a padláson élnek
gondolataik efféle megsemmisítése
helyt ad a semmittevésnek*

*a padlóra lábnyomok írnak őszi jelet
a tántorgók elszírmadt virágai
érzéketlenné dicsérik
egymás hallgatását*

*megint az a belső hang
a tékozló fiú hangja
amire jobb nem hallgatni
ha igazából nem akarsz tenni
semmit
félrenézel*

*mégis egy láthatatlan köldökszinóron át
ez a hang rendre megérkezik
sutyorog karattyol szarkazál
majd mivel semmi reakció nem érkezik
üvölteni kezd*

*úgy teszel
mintha nem szólt volna előre senki
hallgatod a tűz lobogását*

*a gáztűzhely
mind a négy
meleget adó feje
elszívja előled a tiszta levegőt*

rosszindulatú beavatás

*mindenki verset ír manapság
de hiába
a legtöbb szétesik
első olvasásra*

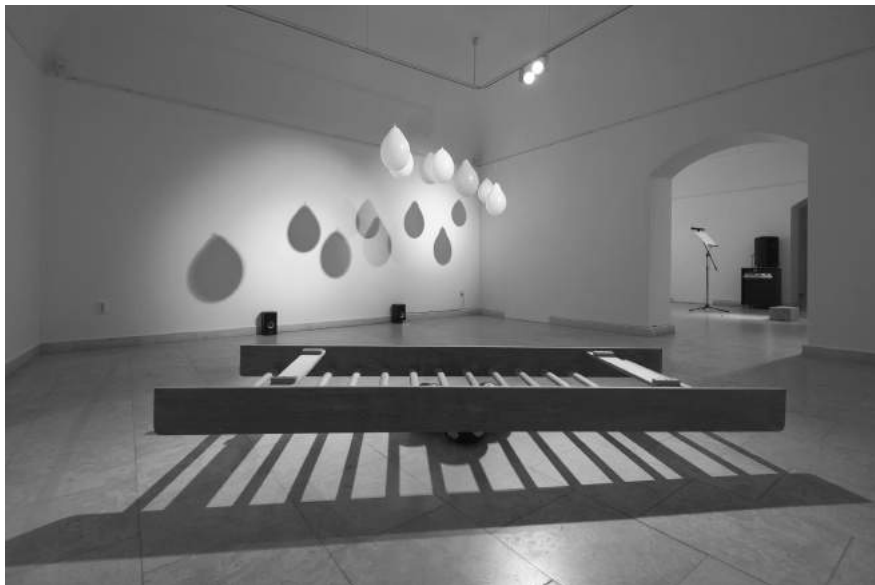
*akárha barátságos is lehet
ez az óra*

*minden időt egy hangon jelez
az összehangolatlan
élénk fényű paraboloidszerű óralapon
innen
még előnyösnek is látszódná
talán akárbonnan*

*de nem mindenki
hallhatja meg
az elbambuló
cigarettaparázs égette
orrzőr sercenését*

*kibálnak mellőlünk sokan
együtt tűnnek el a széllel
és ami újnak tűnik
bepárásítja lebeletével a levegőt*

*madártollon nyers köd repül
és a szél
a zárt kerítésen kívül
szokásos trükkjeinek egyikét adja elő
mint minden egyformán
unalmas
vasárnap délután*

A kemény vízen át a hold

AMERICA DOESN'T LIKE ME

Napokkal azelőtt, hogy elfogtak volna az emberek, valami vibrálás volt a levegőben. Nem olyan sűrű, bőralámenős vibrálás, mint mikor örökleletvágyunkat üvöltözzük bele az éccakába, de vibrálás. Mindenre készen hegyeztem a fülem, szagláztam vaktában, és hanyagoltam a bolyt. Anyám fürkészve nézett, mi van velem, de nem morgott, egyébként is fullra lekötötte a hat vaksi.

Persze bírom én a kis trógereket, főleg miután kinyílik a szemük, és leszakadnak anyánk módszeres kiszípolozásáról. Hagyom, hogy cibálják a bundámat, meg-megpörgetem őket az orrommal, pockot hozok nekik, amit általában borzzal intézünk: ő szagolja és ássa ki a cuccot, én kapom el őket, előbb én eszem, aztán borz, és ha szerencsájuk van, jut a trógereknek is. Vagyis mindenképpen jut, legfőnnebb borz nem szervál. Meg nekem is jobban esik a koszt, ha a kölkök már zabáltak.

Amikor a feszkó előszele megcsapott, csaholtam borznak, hogy jöjjön már, de mintha a föld nyelte volna el. Borz a tapasztaltabb kettőnk közül, amikor megismerem, ő már a kis rágcshalók zaklatásának mestere volt. Mit tudhat, hogy így eltűnt?

Tény, hogy egyedül maradtam megint. Valahogy így alakult, a fene se érti: az első télen még olyan ványadt volt az üvöltésem, hogy még én is alig hallottam, nem is jött utánam senki, maradtam a bollyal, segítettem anyámnak és apámnak a trógerek táplálásában. A következő üvöltözés idején, tavaly télen, már a pulzáló mindenséget szólítottam meg hívásommal, elkaptam valamit, magam se hittem, hogy belőlem száll fel az a hang. Éjjelente egy kis rajongótábor gyűlt körém, a hold ragyogott, a csillagok ragyogtak, hajnal felé hazakísértek a fiúk, én meg egyre biztosabb voltam, hogy őt választom. Erős volt, bundája tiszta, fénylett a hosszú orra, füle barátságosan felém hajolt, amikor meg rám nézett, pupillája majd elnyelte sárgásbarna szemét. Már ott tartottunk, hogy egymás nyakához bújtunk, és perceként át éreztük egymást, minden full egyértelmű volt, ő az, akivel örökké fogok élni, aztán egyik nap nem várt az odúnk előtt. Üldögéltem, és fürkésztem a látóhatárt. A kölkök huzigálták a bundám, harapdáltak, vakkantgattak, hátha beszállok a hülyéskedésükbe, de én csak néztem ki a fejemből egyre feszültebben. Napokon át. Nem ettem, nem ittam, nem mozdultam, anyám hozott füveket, és elém rakta, intve az orrával, hogy ezt most meg kéne ennem, de még megszagolni se volt erőm. Bámultam mint állat, elhomályosult tekintettel. Anyám újra szájába vette a növényeket, és odadugta az orrom alá, a szag pedig belém szivárgott, és valahogy mintha csillapult volna bennem a néma üvöltés. Anyám érezte ezt, letette elém a dolgot, és intett a szemével, hogy egyem meg. Alig tudtam a nyakam begörbíteni, hogy lehajoljak, és a földről szaglásszam, de ez végül ment. Ami nem ment az az, hogy kitátsam a szám. Fogaim között görgött a mrt, és nem engedett. Másnap ho-

zott anyám friss adagot, odatartotta az orrom alá, belélegeztem, kicsi béke, és ellazult annyira az állkapcsom, hogy pár szálat el tudjak rágcsálni. Néhány napi füvezgetés, és beláttam, nincs miért tovább várnom, elindultam hát a puszta létfenntartás útján. A kölkök felnőttek, a csajszi már beszálltak a nagy téli üvöltőbuliba, a kiscsákók is égő szemekkel tértek vissza az odúhoz hajnal felé. Én nem koncerteztem.

Borz tehát veszélyt szimatolhatott, és borz nem szokott tévedni, mégis elindultam az orrom után. Ahogy közelítettem a szagot, egyre világosabban láttam, hogy egy jókora, mozdulatlan nyúl lesz az, szóval lesz mit cipekedni. De van-e más is, aki őt választotta? Vártam, füleltem, néztem minden irányba, de senki.

Ez az én nyulam, tátottam ki a pofám, hogy vigyem, amikor a semmiből valami csattant körülöttem, és ott találtam magam egy mozdulatlan nyúllal a számban úgy, hogy nem tudok hazamenni. Bezártak egy kicsi térbe. Emberek vettek körül, mutatták a fogaikat, hangokat adtak ki, és vittek engem. Büdös, sötét volt egy ideig, a nyulat kieresztettem a számból, enni nem volt kedvem, feszülten figyeltem. Félttem. Mozdulatlan voltam, mint a nyúl, mégis mozgást éreztem. Volt egy dörgésszerű alapzaj, erre ráközeledtek és eltávolodtak további, halkabb és ordítóbb dörgések, sivalkodások. Mintha valahol valami égne. Látni nem láttam semmit, felhősnél is felhősebb, viharosnál is viharosabb éccaka volt. Nem fáztam, de reszkettem. A nyúl mellettem csendben rázkódott. Túl sötét volt ahhoz, hogy elkapjam a tekintetét.

Aztán a rázás és zúgás abbamaradt, fény lőn, és emberek kaptak fel a kicsi zárt teremmel, vittek, majd leraktak, és egy rész nyitva volt, úgyhogy kióvatoskodtam egy nagyobb helyre, ahonnan valami ismerős szag áradt. Széna. Kerestem a kijáratot. A nyulamat felemelték a hátsó lábaitól fogva, és elvitték. Kijárat sehol. Egyik részen vasszalak zártak el, de hiába próbálkoztam átbújni, hiába próbáltam elrágni, ott se lehetett kijutni innen. Egy ember hozott húst és vizet, letette elém, és elment. Ittam. Nem támadtak rám. Nem jött senki, hogy a hús az övé, bekaptam hát seperc alatt, és újra azt fürkésztem, hol lehetek. A száraz fű oké, a föld szaga nem oké, mert nem föld, hanem fa, és mi ez a simaság, és mi ez a fény, ami se nem nap, se nem hold, se nem csillagok, na mindegy, hagyjuk a csillagokat és a holdat, inkább összegömbölyödtem, és megpróbáltam szunyókálni a szénában. Hol ébren voltam, hol nem, persze végig füleltem, mi történik: emberek jöttek-mentek, csattanások, zúgás, csikorgás, csobogó hangok, egy idő után veszélytelennek tűntek. De hogy fogok innen hazajutni?

Birkaszag csapott meg, hosszúkás valami jött, kicsi, birkaszagú, mozgó hegy, körbejárt, dőlt erre-arra, görbe ág nőtt a csúcán. Leesett egy kupac birkaszagú valami a földre, odamentem, megböktém, úgy mozdult, ahogy én löktem, nem támadott és nem is védekezett, pedig nagydarab állat volt, alája bújtam, hátha ott van valami, de az egész nem volt semmi, csak birkaszagú tehetetlenség. A hegy félbetört, és ahogy közeledtem, kicsit hátrált, de éreztem a szagán, hogy akármekkora melák, fél tőlem, és igyekszik úgy fordulni, mint a szarvasok a koronáikkal, hogy alkalomadtán megdöfhessen a görbe ágával. Beleharaptam a hegyen lógó tehetetlenségbe, az ág majdnem megcsapott, hátrább ugrottam, és így ment ez, ameddig a hegy le nem dobta magáról a birkaszagú anyagot, és íme az ember, nyakában megcsillant valami, nekem meg dobott egy húsdarabot, olyat, amilyet itt

először kaptam, csak kicsit. Elkaptam a levegőben, lenyeltem, vártam, dobott, elkaptam. A vasszálakon túl egyre több ember volt, álltak, bámultak. A benti ember hozzáért a nyakában lógó csillogó izéhez, az meg éles, hosszú remegéssel felsikoltott. Belefájdult a fülem. Az ember, mintha itt se lettem volna, még erősebben ütötte a nyakában lógó csillogást, az meg még élesebben szólt, mintha átszúrná a dobhártyámat, de nem közeledett felém. A kijáratot kerestem, az emberek kintről néztek minket, a benti ember furán mozgott a kinti társainak. Hozott magával sok, vasszagú, könnyű anyagot is, az egyiket kiterítette, majdnem akkora volt, mint én, de teljesen lapos. Semekkorá se volt. Átfutottam rajta, majd megjelöltem. Az ember leült a szénába, és kicsit füstölni kezdett. De hol lehet innen kijutni?

Hát a vasszálás részen, csak nem nekem. Az ember fogta a kellékeit, és a vasszálakon valami hirtelen támadt résen minden erőlködés nélkül kiment. Odamentem én is, de a rés sehol se volt. A kinti emberek is elmentek. Egyedül maradtam megint, egy ilyen helyen, ahol van remek kaja, víz, meleg, de minden mozdulatlan, kicsi zúgás megy folyamatosan, egyik oldalról viszont nyomottabban, de ugyanazok a dörgésszerű zajok, mint amit a rázkódó nyúllal tapasztaltunk. És néha sivalkodás. Látni is láttam, honnan jön, mert attól csak valami kemény víz zárt el. Ültem a szalmán, bámultam a hangok felé, kicsi embereket láttam, és fényesen szárguldo, ismeretlen állatokat.

Arra ébredtem, hogy jön a tegnapi ember, aki először enni adott, most is teszi ki a jókora adag kaját, és közben még duruzsol is valamit nekem, hogy milyen jó, mert megint egy nap, és meleg van és ne féljek semmitől. Mindketten tudtuk, hogy vigasznak szánta, és annak kevés volt. Kint gyülekeztek az emberek, és jött a birkaszagú kis hegynék álcázott ember, feje fölött a görbe fával, ide-oda hajlongott, közeledett, ugyan mit akarhatott tőlem, napok óta nem aludtam, haza akartam menni a bolyhoz, a kölköket akartam birizgálni az orrommal, meg borzzal pocokot fogni, ez az emberhegy meg itt terelgeti az orrom előtt kretén birkaszagát. Amibe azért vegyült némi ismerős husikaillat, megyek, és kapok, odakapok a birkaszagú anyaghoz, huzigálom, az ember alóla ki-kivillan, leengedi a birkaszag egy részét, pont, mint tegnap, és nem lett belőle baj, s amiből nem lesz baj, az játék, játszom a birkaszaggal, a görbe ággal és az emberrel, dobál husit is, elkapom, tölt vizet, megiszom, leül a szénába, mellé ülök, füstöl, nem nézek rá. Jó lenne otthon, de nem találom a kijáratot.

Az ember végül feláll, magára teríti a kilapított birkát, és távozik, a többiek is elmennek, nekem is kéne, de itt nincs hová rejtőznöm, visszatartom. Aztán már csak üldögélek a szénán. Nézek át a kemény vízen. A holdat látom-e, vagy a szemem káprázik? Vinnyogásként kezdődik, nem tudom leállítani, csúszkál még a hangom a sok hallgatástól, de valami erő lök és szabadít, és feltör belőlem a régi üvöltés. És árad, és árad, nem lehet abbahagyni. Nem jön senki felém.

Csak reggel, az ember, aki enni és inni ad, és békésen morgolódik. Egész közel megyek hozzá, barátszaga van, megvakarja a fülem tövét, odatartom a fejem, hogy vakargassa kedvére, aztán megpaskolja a hátamat, és kimegy. A vasszálak mögött megint sok ember gyűl össze, majd félrehúzódnak, és jön az ember a birkaszagával, a csillogó izével a nyakában, meg a kilapított cuccaival. És a falatnyi husikkal. Nem voltam éhes, de jólesett. A műsort kevésbé ünnepélyesen nyomta, és valami-

vel többször nézett rám, mint a kinti társaira. Amikor leültünk a kemény víz elé a szénára, és ő füstölni kezdett, éreztem, hogy a szagába már nem vegyül félelem. Ültünk, mindketten a messzi mozgást néztük, az járt a fejemben, hogyan kerülök haza, vagyis hogyan kerültem ide. A vibrálással és borz felszívódásával kezdődött, s hogy én mégis mentem, mint a hülye, és egyik pillanatban még a mozdulatlan nyulat kaptam a fogaim közé, a másik pillanatban már be voltam zárva, emberek vettek körül. Neki is volt egy nyula, gondolta az ember mellettem, elmagyarázta neki, hogy mit szeret ő csinálni, amitől kicsit más lesz a világ. Miért legyen más? Hogy ne fájjon. Anyám ismer egy füvet, amitől elmúlik a fájdalom. És te nem ismered azt a füvet? Végül is dehogynem, hetekig rajta voltam, nincs ahogy ne ismerném fel az illatát. Igazán megmutathatnád nekem is legközelebb. Szívesen, de itt a közelben nincs, intézd el az embereiddel, hogy vigyenek vissza a sivatagomba. Jó.

Lehet, hogy nem így történt. Ami egészen biztos, hogy megölelt, mielőtt elment, és jött még egy éccaka, és én megint üvöltöttem, mert újra szépen látszott a kemény vízen át a hold. Jó lett volna otthon, kijárat nem volt. Mindjárt itt lesz a birkaszagú. A vasszálak mögött ide-oda mászkált néhány ember. Bejöttek úgy, hogy nem tudtam kimenni, hozták a zárt, kicsi teret, lerakták. Vártam. A birkaszagú nem jött. A másik ember jött a nagyadagommal és a vízzel, de nem adta ide, hanem betette a kicsi térbe. Mindegy, bementem, és akkor rámzárták, és vittek.

Hová vittek? Vissza a sivatagba, szabad voltam újra, futottam a bolyhoz, anyámék megszaglászta és morogtak rám, egy ideig egyedül kószáltam, elkaptam egy sánta nyulat, odavittem nekik, visszafogadtak.

Hová vittek? Egy félelemszagú helyre, ahol annyi szag volt, hogy beleszédültem, rikácsolás és sivalkodás, bezártak ismeretlen kojotok közé, féltem, majd bele-törődtem, hogy itt kell élnem és szaporodnom, fakuló bundával, lógó orral, lekonnyult füllel, tompuló látással, kijárat nincs.

Hová vittek? Reszkettem, hideg volt és köd, zárt szürkeség, nagyadagos ember, vaskoccanás.

NYERGES ANDRÁS

Családi fantom

Kató nevű nagynéném, akit sohase láthattam, fantom volt számomra. Vele kapcsolatos kutakodásaimnak egyetlen biztos pontja volt: a mesekönyv, amit a negyedik születésnapomra szánt ajándékol. Ennek első-belső oldalán kézzel írva ott áll az ajándékozás dátuma: 1944. január 5. 2018-ban azon kapom magam, hogy hajlamos vagyok eleve valamiféle drámaiságot beleérezni már a pusztán évszámba is, úrrá lesznek rajtam az esztendőhöz tapadt sötét képzetek, pedig nyilvánvaló, hogy abban az évben sem volt minden nap minden perce, s főképp nem mindenki számára vészterhes. Mégis úgy érzem, mintha a dátum már magában is eldöntené,

hogy egy privát érdekű semmiségből (negyedik születésnapomból) baljós, kinyújtásra érdemes epizód lehetett, csak azért, mert 1944-re esett. Mellesleg: a könyvben megnevezett nap tévedés, bár ez sokáig fel sem tűnt nekem. Harmadikán születtem, hát vajon az ajándékozó rosszul tudta a dátumot? Ez nem valószínű, mert Katóról van szó, aki életveszélyt vállalt, csak hogy lásson engem. Másfelől viszont kérdés, akkor miért nem azon a napon jött, amelyiken jönnie kellett volna? Egyazon városban laktunk (ő Budán, mi Pesten), és 1944. január 3-án a hidak még álltak, a villamosok közlekedtek. Bezzeg egy évvel később már akadt volna több olyan körülmény is, amely indokolja a kétnapnyi késlekedést, akkor például már csak gyalog, a Duna jegén lehetett egyik partról a másikra átjutni, 1945-ben viszont Kató már nem élt. Másfelől semmi kétség, hogy tényleg járt nálunk, akkor pedig ezt valaki más írta helyette: „Az édes Kató nénitől kaptam 1944. január 5-én”. Hogy ezzel valami nincs rendjén, arra természetesen nem négy évesen jöttem rá. Idős emberként azt találtam gyanúsra, hogy a beírás betűi túlságosan kalligrafikusak, az „y” meg a „p” hurka fölösen is kicirkalmazott, az illető tehát úgy ír, mint aki még a tizenkilencedik-huszedik század fordulóján tanulta a betűvetést, ez viszont akkor semmiképp sem lehet Kató, aki a húszas években járt az Érsek utca 4-be, a család akkori lakásához, a később Hűség Háza néven hírhedtté vált Andrássy út 60-hoz legközelebbi iskolába. Fülöpék onnan később elköltöztek, amikor Perlmutter Izsák, a híres és divatos festő, egyben mogorva háztulajdonos, akivel nagyapám évtizedeken át folytatott reménytelennek tűnő levelezést a poloskairtás elmulasztott kötelességéről, ami szerinte a háziúr dolga lett volna, a festő azonban rendszerint azt válaszolta, hogy ő sem szól bele abba, hogy a *Természettudományi Műszótár* kiadását Dick Manóra bízta-e Fülöp Zsigmond, vagy sem, ám akkor a lakók se akarják előírni, hogy ő mire fordítsa a képeiért befolyt jövedelmet. Perlmutter lánya később eladta az épületet Festetich gróf nemzetiszocialista pártjának, a nyilasok naphosszat tartó penetráns randalírozása pedig lehetetlenné tette, hogy a többségükben filozopter foglalkozású bérlők ott békességben éljenek. Kató azonban még ott nőtt fel és zsinórírást tanult az Érsek utcában, és a nekem szánt ajándékkönyvbe is ilyen betűkkel írt – volna, ha aznap történetesen nem úgy alakulnak a dolgok, hogy ki se mozdulhat a lakásából, mert az illegális csoport vezetője, vagyis Braun Éva arra kérte, feltétlenül otthon várja meg azokat, akik egy nehezen megszerzett és nála elhelyezett ládát elszállítanak. Neki elég annyit tudnia, hogy a láda megmozgatásától nem csak a súlya miatt tanácsos óvakodni. Legjobb lenne letakarni, s lehetőleg úgy, mintha amúgy is a lakás berendezéséhez tartozna. Akiknek ez a dolguk, január harmadikán fognak jelentkezni érte, de azt, hogy ezek kik lesznek, még nem tudja megmondani. Ennek megfelelően Kató egész nap otthon tett-vett, s eközben csak egyetlen látogatója volt (a háború után, mikor anyám kiderítette a Fülöp család elől is gondosan eltitkolt laccímét, alaposan kifaggatta erről a napról a viceházmesternét), így tudta meg, hogy azon a napon csak az a lány kereste Katót, aki a rendelőben helyettesíteni szokta, egy bizonyos Hédike nevű, roppant kedves, barátságos teremtes. Adódott a feltételezés, hogy ennek a Hédikének szűrhatott szemet a lakásban terpeszkedő, ormótlán láda, amire Kató hiába borított földig érő, vastag, hímzett takarót, sehogyan sem illett a kényes ízléssel berendezett, de szűköske ékszerdobozba. Hát ez meg mi a

csuda, firtatta Hédi, á, semmi, vágta rá Kató, semminek kicsit túl nagy, mondhatta erre Hédi, és viccből, fesztelenséget hangsúlyozva a trottórcipője orrával kicsit megpróbálta föllebenteni a terítőt, de akkor Kató – a játékos mozdulathoz képest aránytalan indulattal – ráförmedt, nyughass, és úgy kérdezte meg, hogy akar-e még valamit, hogy az fölért a kidobatóssal. Hoffgreff Hédi addig sem csinált titkot belőle, hogy ezt a lakást irigyli Katótól, s amit meg is mondott, és irigylt tőle minden mást, például azt, hogy Kató állandó asszisztens, míg ő, Hédi csak alkalmanként behívott helyettes, de irigyelte a fogfájósan is snájdig tisztékért is, akik bokát csapdosva, nyálukat csurgatva Katót gusztálgatták, pedig ő volt mézszőke hajú és kék szemű, s a fehér köpenyét is ő hordta szinte szegycsontig kigombolva, és a rendelőben mégsem volt mit elhessegetnie, a szalmaszőke hajú, vizenyős tekintetű behemót Rokobauer Walternek pedig, aki előtt nem mehetett el úgy, hogy lapáttenyerét a farpofáira ne borította volna, altiszt lévén eszébe sem juthatott ide járni. Walti örvezetői rangban szolgált a Mária Terézia-laktanyában, s nem sok esélye látszott, hogy valaha is följebb jut. Hédit azonban Kató felcsattanása arra készítette, hogy eltöprengjen rajta, nem arról van-e szó, hogy titkol valamit, amit érdemes volna ott a lakásában megkeresni. Kezdte úgy találni, hogy a kettőjük sorsa közti különbség már méltánytalan, de ezen – némi beavatkozással – változtatni is lehetne. Megüresedhetne például a főasszisztensi állás, és ha megüresedett, gazdátlan-ná válik a kis ékszerdoboz is. Töprengése tárgyát megosztotta Waltival, aki cserébe (bizalomért bizalmat!) elárulta, hogy csak a laktanyában örvezető, de a pártjában körzetvezetői rangban van, és ha a házkutatás (aminek elintézését Hédi cica bátran bízta csak rá) eredményes lesz, akkor őrá mindkét vonalon előléptetés vár. Az akció telitalálatnak bizonyult, mert Katónál a Hadik-laktanyából korábban eltűnt ládák egyikét találták meg. A viceházmesterné azért emlékezett minden részletre, mert a ládát letrógeroló két baka ráripakodott, és lebanyázta, ne tátsa a száját, banyus, fogja meg a lengőajtót, mert a pofánkba csapódik, akkor mi ezt elejtjük, s akkor huss, mind repülünk a levegőbe! A házkutatás után pár hónapig üresen állt a lakás, így mesélte a Viciné, ősszel pedig beköltözött a Hédike, aki akkor már nyilas kitűzőt hordott a gomblyukában, és ha az ember szokás szerint jó estétel köszönt neki, ráförmedt, tessék már megtanulni, kitartás a köszönés! Katóka bútorai azóta is mind nálam vannak, vigyáztam rájuk, de a lakás annyi belövést kapott, hogy üresen áll, tetszik akarni körülnézni odafent?

*

Január harmadikán Kató hiába maradt otthon, aznap senki sem jelentkezett a ládáért, és hiába várt negyediken is, egyre azon törve a fejét, hogy mitévő legyen. A ládát őrá bízók közül senkit sem ismert, még azt is csak merő véletlenségből tudta, hogy a vezetőjük Braun Róbert szociológus Éva nevű lánya, s ezt azért tudta, mert az apáik 1914 előtt egyazon szabadkőműves páholyhoz, no meg a *Világ* című lap köréhez tartoztak, és később mindketten a *Századunk* meg a *Literatura* külső munkatársai lettek, hát a családjaik hogyne jártak volna össze privát alapon is? Éva és Kató ismeretsége ellentmondott a konspiráció alapvető szabályának, de hát a baloldali értelmiség meglehetősen szűk körre terjedt ki, nehéz lett volna minden

feladatra egymásnak ismeretlen embereket találni. Ráadásul ők ketten: Éva és Kató a polgári iskolában nemcsak osztály-, hanem szerkesztőtársak is voltak, a szüleik írógépével írt, s tíz példányban megjelenő lapjukat a Braunéknál alkalmi vendégként meg-megforduló írók némelyikének is odaadták, egyikük, egy Attila nevű, hálája jeléül verses dedikációt írt abba a kötetébe, amit Éva az 1934-es könyvnapon (Kató unszolására) megvett: *„Ahogy öreg akác nyujt egy hulló levelet a fiatal bársnak / úgy adom e könyvet Braun Évának, az ifju költőtársnak”*. Ennek ellenére Kató biztosra vehette, hogy sem a barátságuk, sem a közös múltjuk nem fogja a Grünwald Nóra (ál)néven élő Braun Évát visszatartani attól, hogy véres szemrehányásokkal illesse őt, ha az olyan ritka kincs, mint egy láda robbanószer, azért kalódlik el, mert Fülöp Kató képtelen addig ülni otthon a fenekén, míg el nem viszik tőle. Kató tudta, hogy amit őriz, páratlan ajándék lenne bármelyik ellenálló csoport számára, de azt nem kötötték az orrára, hogy kit értesíthet, ha valami nem stimmelne (ennek lehetőségét ugyanis eleve kizárták). Azt is legfeljebb sejtette, hogy akiknek jönniük kellett volna, alighanem lebuktak. De akkor ő meddig várjon, és kire? A zárt ajtók mögötti tétlen-tehetetlen ücsörgést nem az ő vérmérsékletére szabták. Mindenesetre otthon maradt még ötödikén délelőtt is, de azután már nem bírta magával, ráadásul a londoni rádió épp aznap ritkaságszámba menően örömteli híreket sugárzott: az 5. számú brit hadsereg támadást indított a Monte Cassino kolostornál elhelyezkedő német állások ellen, az oroszok átlépték a szovjet-lengyel határt, egy amerikai bombatámadás nyomán pedig négy órán keresztül égett, sőt leégett a berlini kancellária. De jó is lenne, gondolta Kató, ha egyszer Budapest kerülné be a hírekbe azzal, hogy ezt a példát követtük! Különleges, boldog izgalom vett rajta erőt. Lebírhatatlan késztetést érzett, hogy kimozduljon a lakásból, és a jót, ami tudomására jutott, megossza valakikkel. Azokkal, akiket szeret. Pest felé indult el, ösztönösen a hűgáékat célozta meg, mert önekik nincs világevő rádiójuk, ezért nem is tudják fogni Londont, de a fejleményeknek úgy örülnek majd, mint a gyerekek. Az ám, a gyerek! Már a Lánchídon járt, mikor hirtelen megszűnt a születésnapom tényét átmenetileg törölő agyi rövidzárlat, s a helyét átvette a szégyenkezés, hogy megfeledezett a négyévesről, akinek a születését annak idején úgy fogadta, mintha hálával tartoznék érte a hűgának, aki lám, helyette is teljesíti apjuk legfőbb vágyát. Fülöp Zsigmond ugyanis hiába várt volna unokát a meddő Évától, hiába a még bakfiskorú Magdától, vagy hiába ötőle, aki újabban minden idejét és energiáját a röplapszórások, plakátrongálások, telefonkábel-átvágások megszervezésének szenteli, és átmenetileg a férfiak (főlöttebb szórakoztató) szédítésével is felhagyott. De ha már van gyerek a családban, és háborús viszonyok közt az az egy is nagy szó, akkor őt, a legidősebb nővért, ezzel talán békén is lehet hagyni.

*

de ajándék gyanánt kapott torontáli szőnyeg útjában állt ennek a szerelvénynek, Kató egyetlen, nagyanyám szerint szemérmetlen láblendítéssel félrerúgta, a szőnyeg pedig bánatos kupaccá detronizálva gunnyasztott a szoba sarkában. Kató órák hosszat fáradhatatlanul száguldozott velem körbe-körbe, végig az előszobán, be a konyhába, ki a konyhából, és azt rikoltozta, kéretik az ajtók mellett vigyázni, a kettes vágányra sebes Andriská érkezik! Néha ki is kapott az ágyamból, és az ablakhoz vitt, hadd lássam az Eötvös utcát, ahol mindig történik valami érdekes, jön a jeges, jön a kocsmai stráfkocsi, amit egy vaskos muraközi ló húz, a bádigos meg behorpadt redőnyöket kalapál ki a járdán, vagy a szemközti ház párkányára szoktatott galambok egyikének tekeri ki a nyakát a galamblevesre áhítózó vallásos néni, akit a nyakán nőtt golyva miatt csak kétfejűnek hívnak az utcában. Apám anyja mindig síkítva akar kitépni Kató kezéből, jesszusom, Bandi, még elejti a fiadat, de Kató ilyenkor a szüleim felé fordít, hadd lássák, hogy nekem tetszik a dolog, néz-zetek, hogy nevetgél, és büszkén mutatja, milyen vidáman göcögő hangokat tudott kicsalni az ágyában naphosszat bágyadtan unatkozó csöppségéből.

*

Ha születésnap, akkor ajándék is dukál, jutott eszébe, de már a hídon, és mivel Pestre átérve más üzletet nem talált, bement (miként ez a bolt által beragasztott címkéből kiderül) a gróf Tisza István utcában a Rigler Papíráru R.T. lerakatába, és megvette Zilahi Sebes Margit *Kicsi Mackó Kalandjai* című mesekönyvét, melynek címlapján türkizzöld mezőben aranybarna medvebocs bandukol vándorbottal a vállán, a bot végén pedig piros-fehér kockás szalvétába csomagolt batyu csüng. Vajon miért megy világga egy csöpp medve? Ez Katót, a huszonhét éves felnőtt is módfelett érdekelte, és már szinte látta is maga előtt, és előre örült neki, hogy milyen kíváncsi, türelmetlen pofácskával fogom hallgatni a felolvasást, mert természetesen ezt a mesét ő fogja felolvasni nekem, ki más, és majd együtt izgulunk a kismackóért. Így mire csöngetett az Eötvös utcai lakás ajtaján, bizakodó, vidám és jókedvű lett. Január ötödikén tehát ilyennek láthattam volna, és azt is biztosra veszem, hogy ha látom, emlékeznek rá, mert négy évesen az ember már nem buta fityfiritty, hanem komolyan vehető valaki, továbbá másként áll az ilyen dolgokhoz, mint a kis kelekótya, pisis háromévesek, akiknek még nincs a jellegzetes arcvonásokat megőrző memóriájuk. Ezért nem segít most rajtam, hogy korábban nyilván sok időt töltöttem Katóval. A negyedik életév határára, amin túl már vonzalmakat és ellenszenveket vagyunk képesek tudomásul venni, emlékeink vannak sérelmekről és jóleső gesztusokról, mondatfoszlányokat és gesztusokat őrzünk meg. Ha nagynéném fantom maradt a számomra, attól van, hogy négy évesen nem találkozhattam vele, s így azt sem tudhatom, volt-e valamilyen jellegzetes illata, amit (ha más embereken megéreznék), évtizedek múltán is őt juttatná eszembe. A hangját sem tudom felidézni, mert ehhez az kevés, amit apám mesélt róla: ha mi az Eötvös utcában megröhögtettük (és ez gyakran előfordult), az ő nevetését még az Oktogonon is hallották. Talán valami jóleső kis találkozásra számított, mikor becsöngetett hozzánk, de a várakozás öröme lefagyott az arcáról, mikor apám velünk lakó anyja nyitotta ki az ajtót, aki élő torlaszként terpesztett a küszöbön. Ahol ez a

száz kilónál súlyosabb, a próbára tevő hétköznapiakban tömörszerűvé döngölődött húsoszlop lecövekelt, ott egy tank se tört volna át. A húgod nincs itthon, mondta köszönés helyett, olyasféle vastag, gurgulázó hangon, mintha olajt nyelt volna, a sógorod sincs itthon, és a kisgyerek alszik! Katót nehéz volt zavarba hozni, de annak eshetőségétől, hogy talán hiába vállalta ezért az útért a láda rábízójának majdani szemrehányásait, ha esetleg épp akkor jöttek érte, amíg ő itt téblábolt, de épp ennyire fölöslegesen tette ki magát az igazoltatás veszélyének is – mindez valószínűleg blokkolta az agyát. Én csak a bikfic születésnap ajándékát szerettem volna átadni, hebegte, de nagyanyám olyan pillantást vetett rá, mint akit átlátszó trükkökkel próbálnak átvenni, de nem dől be. Az a születésnap harmadikán volt, szögezte le, s még szűkebbre zárta az ajtón nyitott rést. Csak egyetlen percre, kérlelte Kató, csak éppen megnézem a bikficet, és már itt se vagyok! Nagyanyám ezt a változatot is felháborodva fogadta, nagynéni létedre lelkedre vennéd, hogy felferjek legjobb álmából egy beteg gyermeket? Az *m* a szó közepén tragikai hatást kiváltani volt hivatott, és Kató csak azt remélhette, hogy ami történik, merő félreértés. Az ötlött az eszébe, hogy Ágnes anyósa már öreg, talán nem emlékszik őrá, azért ilyen elutasító, de ha eszébe juttatja, hogy ő kicsoda, rendbe jöhetnek a dolgok. Fülöp Kató vagyok, mondta és mosolyogni próbált, ugye tetszik tudni? Válaszul csak a szája lebiggyedése jelezte, hogy jöttek beeresztéséhez a rokoni mivolt édeskevéis. Tessék megérteni, én elég messziről jöttem ide, és csakis ezért jöttem, bizonygatta Kató, és nem is zavarnék sokáig, van még millió más dolgom is, de a bikfic születésnapjáról nem feledkezhetek meg! Azt remélte, hogy erre már elhangzik a dehogyis zavarsz, Katicám, s ő kivételesen nem vágná rá, hogy utálja, ha lekaticázzák, inkább egy pissenés nélkül beóvakodik, és csak leteszi az ajándékát. Mozdult volna előre, de az ajtón a szűk rés csak szűk rés maradt, s ahogy nagyanyám viselkedett, úgy egy rövidáruval házaló vigéccel szokás, éppen csak azt nem mondta, hogy sajnálom, nem veszünk semmit. Kató még erre sem adta fel, kecsegtetőbbé tette a kérést, de ha levinném a cipőmet, és lábujjhegyen lopakodnék be, a bikficnek meg éppen csak lehelnék egy puszit a pofácskájára, abból csak nem lehet baj? Nagyanyám arcizmának egyetlen rándulása nélkül váltott témát, mert tik folyton a puszilkodással jöttök, mintha egy kölköt folyton nyalni-falni kéne, azután meg csodálkoztok, ha elkap tőletek valamit, és kész a baj! Kató nem kezdte bizonygatni, hogy nem hordozója semmiféle bacilusnak, az öregasszony ezt is jobban tudná, talán többre megy azzal, ha taktikát változtat, hát igen, mondta, én voltam meggondolatlan, hogy csak úgy se szó, se beszéd beállítottam, biztosan zavarok! Azt remélte, hogy sikerül kiprovokálnia az obligát tiltakozást, dehogy zavarsz, kerülj beljebb, de járj óvatosan, mert nagyon nyűgös, ha ilyenkor felébresztik. Sem ilyen, sem másféle választ nem kapott, amitől még inkább zavarba jött, igen, morfondírozott fennhangon, mégiscsak telefonálnom kellett volna, mielőtt idejövök, akkor itthon lenne Ági, és ő elrendezné a dolgot. Nagyanyám arcán első ízben derengett fel valami mosolyféle arckifejezés, amiről Kató nem tudhatta, hogy a fölény és a gúny jele, no hiszen, a húgod, istennek hála, ott még nem tartunk, hogy a húgod itt bármiről rendelkezék! Ágnes szóba hozása mégis hasznos volt, mert ez figyelmeztette nagyanyámat, hogy mire kell összpontosítania: Katónak még csak sejtene sem szabad, hogy a húga ki sem tette a lábát a házból,

csak az épp alattuk lakó Zlochékhoz szaladt le. Ha ezt tudja, nyilván kedve támad itt maradni, tehát neki azt kell elérnie, hogy kellemetlennek érezzen minden itt töltött percet, és igyekezzen gyorsan elmenekülni. Feje búbjától cipője sarkáig végigmustrálta ugyan Katót, de más kivetnivalót nem talált rajta, mint a vékony derekát, keskeny csípőjét, ám ettől sem jött zavarba, tudott mit mondani, na persze, aki nem szült, akinek nincs gyereke, honnét is tudná, hogy mi tesz jót egy kis betegnek, neked a fenséges alakod nyilván fontosabb volt, de majd én felvilágosítalak: egy lázas kis kölöknek az a jó, ha nem háborgatják, mikor alszik, Andriská pedig most úgy hajcsikál, hogy a nyála is majd kicsordul a szája szélén. Katónak hirtelen elege lett az alkudozásból, nem a húga anyósával fogja megvitatni, hogy neki miért nincs és mikor lesz gyereke, s egyszeriben azt is tudta, hogy mivel vághat vissza, a vastagságot azért ne tessék erkölcsi piedesztálra emelni! Az ám, de ez a cerberus aligha tudja, mi a piedesztál, ő pedig nem érzett elég erőt a további márázkodáshoz, kedve sem volt bebocsáttatásért kuncsorogni, felmutatta hát a mackós mesekönyvet, csak ezt akartam volna odatenni a bikfic feje mellé, a párnára, de ha nem, hát nem, bár ettől még vidáman alhatott volna. El is hallgatott, még mindig várt valami olyanfajta gesztust, ami értelmet ad az idejövételének, de hiába várt, így hát egy sóhajjal lezárta a szóváltást, ne tessék fáradni, nem kell engem tovább győzködni, mindent értek, és el is megyek. Hogy erre sértődöttség lesz a válasz, arra számított, de arra nem, hogy nagyanyám az ajándék mibenlétére tesz megjegyzést, könyv, mondta megütközve, mindig csak könyvek, egyik porfogó a másik után, mi meg győzzük felolvasni! Katónak elkerekedett a szeme, abban nőtt fel, hogy az embernek lehet kifogása egy könyv ostoba volta, rondasága, esetleg kártekonysága ellen, de nem a könyv mint könyv ellen. Ettől elképedt, hát jó, mondta, megígérem, hogy jövőre valami mást veszek neki, de most az egyszer még, kivételesen, hadd kapja meg ezt a könyvecskét! A borítón látható rajzra mutatott. Tessék csak nézni, milyen bűbájosan pisze a mackó orrocskája! Azt még időben lenyelte, hogy ettől igazán nem kell félni a bikfict, mert már tudta, hogy az öregasszony ebben is találna valami becsmérelhetőt, ha pisze, azért pisze, mert felhúzza az orrát, és az húzza fel, akinek büdös a munka, de én letörölném az elkényeztetett képéről a bűbájt, le én! Igen, ez biztos, hagyta rá Kató az elképzelt kérést, nagyanyám pedig eközben arra várt rezzenéstelen arccal, hogy a jövevény kezdjen elbizonytalanodva rimánkodni, s ezt el is érte, de hát tessék nézni, milyen vékony ez a könyv, ráadásul még versben is írták, de ha a bikfic csak a képeket nézegeti benne, a néninek akkor is nyugta lesz tőle egy ideig. Hm, gondolta nagyanyám, erre nem gondoltam, ebben lehet valami, és átvette a könyvet. Kató ekkor sarkon fordult, és már csak egy fullánkos visszapillantás tellett ki tőle, hááát, köszönöm a szíveslátást, talán nem kellett volna gúnyolódni, jutott eszébe, de egyfelől jólesett, másfelől meg Ági anyósa talán fel sem fogta, hogy ezt gúnyból mondhatták. A háta mögött meglehetősen erővel kattant be az ajtózár nyelve, s ő végre némi elégtételt érzett, amiért nem maradt adós a fogadtatásért. Arra lett figyelmes, hogy a földszint felől férfiléptek közelednek, s reménykedett, hogy talán a sógora jött meg, akkor pedig mégis vethet egy pillantást a bikficre. A lépcsőfordulóból azonban egy idegen, a húgáék szomszédja, a fogtechnikus bukkant elő, akinek túl mélyen fekvő szemgödrei egy halálfej benyomását keltették, ez az em-

ber kint a gangon szokta befejezni a protézisek csiszolását. És ha kényszerűen el kellett haladnia előtte, mindig azt érezte, hogy a halálfej úgy méricskéli, mintha megsaccolná, mit kóstálna ez a nő, ha kilóra megvennék? Le se tojd, mondta Ágnes, ő csak a Zubi, minden erre járó nővel ezt csinálja, de igazából ártalmatlan. Hát az nekem édesmindegy, fortyant fel Kató, ha engem még egyszer így stíról, úgy képen törlöm, hogy a csiptető is leesik az orráról. A szomszéd ezúttal is úgy nézett, a képen törlés mégis elmaradt, mert enélkül is volt baja elég, azt kellett eldöntenie, hazasiessen-e, tovább őrizni a ládát, és várni, hogy jönnék-e érte, vagy inkább próbáljon találni valakit, aki elviszi és hasznát veszi, mert ez nem amolyan összeeszkábált szerkentyű, mint voltak a foszforba áztatott vattával teli üvegcsék, ehhez van rendes gyutacs és gyújtózsín is, épületet lehet felrobbantani vele, nemcsak egy autót. Szóval valóságos ajándék annak, aki fulladozik a tehetetlenségtől. De sehol senki. Fura egy nap ez a mai, gondolta Kató, az összes ajándékot hiába kínálok, folyton főhet a fejem, hogy kire hogy tukmáljam rá.

TŐZSÉR ÁRPÁD

Isten belső monológjáról

*Vádorlásaid legvégén szorozni,
összeadni, kivonni illenék,
s várni a kínok és bűnök
szorzatainak végösszegét, a
nemlét-zérót. De annyiszor
megtetted ezt már ifjan, hogy e
spirituális számtani műveletekkel,
mondhatni, jócskán előre vagy:
abban a hitben, hogy az ember,
akár Thalész lapos Földje,
úszó korong valami óceánon,
mely óceánnak a széléhez érve
a korong a kegyes semmibe süllyed –
ifjan több versedben is
hívtad a halált.*

*Hívtad s nem jött, helyette
emlékeid tavából furcsa képsor
párállt föl: Mestrovic Jóbja s a szobor
tátott szája fölött a hiányzó ég –
a hallgató Isten. S kiáltott Jób:
Uram, a büntelent miért gyötröd?
És a bűnösnek mért kedvezel?
És hol vagyon az ember, mikor
kimúlik? – Hánykódtak a szavak
a vonagló héber abdzsad-hangzók
fel-felcsapódó hullámain,
de egyenesen a létezés torkából
szakadó kérdésekre válasz nem jött,
az Úr decensen félrenézett.
Decensen? Szálljunk mélyebbre!*

*Holtan is birtokában elmédnek, képzelt
halálaid után a sírjaidban, néhai nyelved
sötét üregeiben, a szavak s ragok közti
résekben is konkrét jelentés – egér,
démon, kígyó – voltál. Nem igaz,
hogy utunk végén a semmibe lépünk,
s a földben nyomok nélkül eloszlunk,
hogy a robbanásig zárt agyunk Hadron-*

*ütköztetőjében, e világvég-projektben
az ellenanyag az anyagot megsemmisíti.
Elemi részecskéink a sírban is tovább
gyötrődnek, csak a külső reagálás
képessége szűnik meg, csak a száj
Hadron-gyűrűje záródik be örökre,
földi kínunkat sűrítve sokszorosára.*

*Az erebosz és nüx, az este és reggel
olajozottan forognak tengelyeiken. –
Jőjj el, kezdetek látomása s az örökös
„miérték”-re a „mert”! Az Isten
az éonnyi hosszú hetedik napon,
immár öregen, pihenni készül, mikor
valaki ököllel, alulról verni kezdi
az ég padlatát. A Teremtésen
a tenger kékje s az erdők zöldje
még meg sem száradt, s az ember
máris fennszóval panaszkodik:
A büntelent miért... Az Isten a hetedik
napon teremti meg a hallgatás
transzcendenciáját, melyet tízezer
évvel később Dublin demiurgosza*

belső monológnak keresztel.

kilátó

DEMÉNY PÉTER

Dosztojevszkij szívzsebszótár

Cristea, Valeriu, a legcsodálatosabb Dosztojevszkij-kézikönyv, a *→Dicționarul personajelor lui Dostoevski* (Dosztojevszkij szereplőinek szótára) szerzője. Bizonyára az általa teremtett műfaj dolgozott bennem addig, míg végül a magam szótárait elkezdtem írni.¹ 1983-ban jelent meg az első, 1995-ben a második kötete, aztán 2007-ben egy kötetben is megjelent a hatalmas munka. *Mindent* meg lehet tudni belőle: azt, hogy hogyan alakultak ki *→szereplői*, milyen út vezetett a vázlatoktól a művekig, a kezdeti hősök hogyan lettek végleges szereplők; aztán azt, hogy ők, a végsők, mikor és hol születtek, mit tettek életükben, miként haltak meg, mit lehet róluk mondani, és mit mondott róluk a korábbi recepció. Különösen a három utóbbi nyűgöz le, hiszen Dosztojevszkijnél mindig szórtak az információk, a cselekmény egyre gazdagodik, dúsul, nehéz eligazodni; másfelől természetesen nem olvastam mindent, nem is fogok; harmadrészt mindig érdekelt a szimbólumok működése és vonulása.

Egy szó mint száz, ez a román irodalomtörténész az egyik kedvenc olvasmányom, legutóbb *A félkegyelműt* olvastam újra a segítségével.

Faludy György *Jegyzetek az esőerdőből* című kötetének egyik szellemes játéka az, hogy listát készít arról, kivel vacsorázna a világirodalomból: ezen a listán három Dosztojevszkij-hős is szerepel: Aljosa és *→Ivan Karamazov*, illetve Grusenyka. Fjodor Pavlovicsot viszont be sem engedné az ajtón. Mindegyik választás érthető. Faludy nem vallástalan, nem is vallásellenes, ezzel szemben ő is sokat ad az okosságára, a szeszélyes és adakozó nőket pedig mindig is szerette. Ami nem érthető, az az, hogy vajon miért éppen ez a három? Dosztojevszkij szereplőinek köre ugyancsak tágas, miért nem szerepel mondjuk Sztavrogin? Hiszen ő igazán nem pojáca, ellenben rendkívül intelligens. Talán a hidegsége taszította a *Pokolbéli víg napjaim* íróját?

Karamazov, Ivan – kicsit furcsa így, szótárformában találkozni a nevével. A Facebookon „Ivan Karamazov” a nevem, „az igazit” nem is igen használom ebben a médiumban. Miért ő? Mert én is arrogáns vagyok az ostobákkal, én is vitatkozom Istennel, és én is meg akartam ölni az apámat – erről is írtam *Visszaforgatás* című regényemben (Koinónia, 2006). A Nagyinkvizítor-legenda a világirodalom egyik alig megközelíthető orma, és az egész ~-jelenség annyira izgató, annyira felkavaró, annyira irritál, hogy jószerével nem is tudok úgy beszélni róla, mint pusztá regényhősről; az életem szereplője, az egyik énem, ha úgy tetszik. Soha nem hittem, hogy az irodalom elméletekkel megfeythető művészet, és ennek az egyik oka, forrása, eredője ~. És még a Sátán is meglátogatja!

Ez azonban csak a „nappali” (már amennyire nappali) oldala – az éjszakai Szmergyakov, a hasonmás, aki híven követi mestere elméletét, és belehal abba, hogy az nem méltó a saját teóriájához. ~ egyáltalán nem ártatlan, bizonyos értelemben nagyobb bűnös, mint Szmergyakov, bár embert kétségtelenül nem ölt. De azért ne feledjük Nádas figyelmeztetését a *Közöny* kapcsán: „Olvasás közben soha nem tudom elhárítani a gyanakvást, hogy Albert Camus mégiscsak megölt egy arabot. Amin az sem változtat sokat, ha nem ő ölte meg.”²

Miskin – aki soha nem leszek, de aki felé mindig törekszem. A pontos, elfogulatlan látás embere. „A tárgyilagosságra törekvés végül azokat az érzelmeket és embereket is tárgyasítja, amelyekre és akikre a legnagyobb szükségünk van.” – írtam nemrég egy blogbejegyzésemben Krusovszky regényéről, ~-nel vonva párhuzamot.³ Ez alighanem tévedés: ~ nem elfogulatlan, hanem *elfogultan elfogulatlan*. Szereti Agláját, mégis azt mondja, Nasztaszja Filippovna sokkal szebb nála, és a döntő jelenetben sem hagyhatja ott azt, aki felismerte a bűnét, mégsem szabadulhat tőle. ~ nem tárgyasítja az embereket, de eltekint a szeretetétől. „Az ön részéről nagyon helytelennek tartom ezt az egészet, mert igen sértő úgy szemlélni és megítélni egy ember lelkét, ahogy ön Ippolitot megítéli. Önben nincs gyengeség, csupán az igazság van meg, vagyis: igazságtalan.” – veti a szemére Aglaja, Bahtyin pedig megjegyzi: „Az igazság tehát igazságtalanság, ha egy *másik* személyiség belső mélységeire vonatkozik.”⁴ Bár hát tulajdonképpen ez mégiscsak az, amit mondtam. Jézus mindenkit szeretett, hát senkit nem szerethetett *emberi módon*, csak istenien, miközben emberek között élt. Ez a feszültség azonban mindig is érdekelt.

Azt hiszem, az izgatott és izgat a mai napig, hogy mik a boldogság lehetőségei egy olyan életben, mely ragaszkodik az ideálokhoz. ~ történetéből az derül ki, hogy meglehetősen korlátozottak; de aki a könyvet leteszi, nem hiszem, hogy azt gondolja, hogy „nem éri meg”. Nem ilyen egyszerű; ~ rendkívül sűrített regénytörténetében ugyan nagyon kevés a megszokott értelemben vett, kitartó, szerető boldogság, az életet azonban mégsem patikamérlegen éljük, és *jelent* boldogságot a pontos felismerés, a lelki közelség gondolata is.

Nagy alak azért is, és az előbbiektől nem függetlenül, mert nagy benne a részvét – Nasztaszja Filippovnához fűződő viszonya, a megértés gyöngédsége az egész világirodalom egyik legszebb és legmélyebb lelki pillanata; nem melleleg, mint a részvét mindig, a közhelyek fénytörése: Nasztaszja Filippovna a romlott nő, *akit megrontottak*, ezzel azonban kevesen törődnek, maga Aglaja is szörnyű dolgokat vág a fejéhez, még ha féltékenységből teszi is; ~ megérti, a szenvedését átérzi, a törekvéseit tiszteli, készülődő végzetétől pedig összeszorul a szíve.

Raszkolnyikov – a múlt kódébe vész, mint általában, a szenvedélyek eredete. Édesanyám adta a kezembe a *Bűn és bűnhődést*, de hogy mikor? Valamikor kamaszkoromban lehetett. Nagyon tetszett, de Dosztojevszkijt rágtam még, nem tudtam felhőtlenül élvezni. Persze ő amúgy sem felhőtlenes, de akkor még kínlódtam vele, nemcsak lelkileg, hanem nyelvileg is. Illés Endre írja Bunyinről, hogy a nagy oroszok jó része kásaheggyel kezdődik, melyen át kell rágnod magad, amíg aztán beránt az örvény. Hát Dosztojevszkij is kásaheggynek tűnt, később, fokozatosan, mélyen szerettem meg. Talán ez a helyes sorrend.

Jóval később, már egyetemistaként olvastam, hogy Füst Milán ~-nak nevezte a *Bűn és bűnhődést*, és nem is lehetett előtte másként emlegetni. Valami baja lehetett az ilyen vallási izékkal, hiszen *A félkegyelműt* meg *A Karamazov testvéreket* egyszerűen kirekesztette a koncepciójából.

Mindenesetre ~ gondolkodóba ejtett. Soha nem hittem, hogy mindent szabad, pontosabban soha nem *mertem*, hogy egy gondolatért a gyilkosság is eljussak. ~ éppúgy vergődik, mint →Ivan Karamazov, de az előbbi legalább a tettig, az utóbbi legalább a hirdetésig eljut. Én nem. Bár lehet, hogy sokak szemében az apák bírálata már önmagában apagyilkosság, nem beszélve a *Visszaforгатás* vallomásosságáról. Az biztos, hogy én ~-on keresztül lettem mindörökre →rajongó.

Szerb Antal, mint annyi mindenbe, Dosztojevszkijbe is besegített. „De míg Tolsztoj a legegyetemesebb író, mindenki Dosztojevszkij számára megközelíthető, és az ember éveivel együtt érik a gyönyörűség, amelyet olvasása kivált, Dosztojevszkij nem való mindenkinek. Az olvasók kiválasztódása nem műveltség szerint történik, Dosztojevszkij olvasójának nem kell a szellemi elithez tartoznia és az elithez tartozás még nem jelenti, hogy az ember szívesen olvassa Dosztojevszkijt. Bizonyos lelki alkat kell hozzá.”⁵ *A világirodalom történetének* ez a passzusa megigézt, talán gőgössé is tett. Én annyira a „bizonyos lelki alkat” „tulajdonosa” vagyok, hogy az *Anna Kareninán* és az *Ivan Iljics halálán* kívül más nem is ragadott meg az egész Tolsztoj-életműből (és szégyellem, de a *Háború és békét* nem is olvastam, nem vonz feléje semmi), miközben Dosztojevszkij nagy regényeit legalább egyszer, de inkább többször olvastam, és nem szűnök meg gondolkodni azon, hogy mi a titka ennek az embernek, „hogyan csinálta”. És mint mindnyájan tudjuk, a vitatkozás remek impulzusokat ad – ezt az impulzust ~-nak köszönhetem.

„Tolsztoj még belétartozik az irodalmi dolgok rendjébe; Dosztojevszkij egészen különálló. Lukács György regényelméletéből kikapcsolja Dosztojevszkijt, mert vele új irodalmi műfaj kezdődik; Spengler is úgy tekinti Dosztojevszkijt, mint aki még fel nem mérhető, új kultúrkör elején áll.” – ezt is ~ írja, és ez is felkavaró. Számmomra valahogy úgy van, ahogy Heller Ágnes írja a *Kizökkent időben*: „Nekem [...] van egy barátom, aki olyan, mint Coriolanus. Sőt, ő maga Coriolanus. Nem tévedés. És ez Shakespeare egyedülálló titka.”⁶ Ez Dosztojevszkij egyedülálló titka is. Én láttam Fjodor Pavlovicsot, Mityát, Marmeladovot, Porfirij Petrovicsot, *A Karamazov testvérek*beli tábornoknét, aki megmenti a gyermekeket az apjuktól – itt voltak körülöttem; részben máig itt vannak.

JEGYZETEK

1. *Arany-szótár*, 200 *AranyLátó*, 2017/3, illetve *Töredékes Áprily-szótár*. A PIM 2018. január 24–25-én rendezett konferenciáján elhangzott előadás szerkesztett változata. Előkészületben.

2. Nádas Péter, *A humánus és az animális* = Uő., *Kritikák*, Jelenkor, Pécs, 1999, 263–272.

3. Vö. https://jodemenysegfoka.blog.hu/2018/09/03/onarckep_rolunk_nekunk_krusovszky_denes_regenyerol

4. Mihail Bahtyin, *Dosztojevszkij poétikájának problémái* = Uő., *A szó esztétikája*, ford. Kőrösi József, Könczöl Csaba, Gondolat, Bp., 1976, 99.

5. Szerb Antal, *A világirodalom története* (3. kötet), Révai, Bp., 1941, 75.

6. Heller Ágnes, *Kizökkent idő*, fordította Módos Magdolna, Osiris, Bp. 2000. I-II., 19.

GYÜRKY KATALIN

Testhatársértések

SIRI HUSTVEDT: *AMIT SZERETTEM*; FORD. FARKAS KRISZTINA

„Nagy méretű festmény volt, nagyjából két méter széles és két és fél méter magas, egy fiatal, földön fekvő nőt ábrázolt egy üres szobában. A könyökére támaszkodott, és valamit nézett a festmény keretén túl. [...] Körülbelül egy percbe telt, amíg megértettem, hogy valójában három személy van a képen. Észrevettem, hogy jobbra hátul, a vászon sötét oldalán, egy nő lép ki a képből. A kereten belül csak a lába volt látható bokától felfelé, ám a papucscipőt, amit viselt, kínos gonddal dolgozták ki; miután felfedeztem, folyton visszatért rá a tekintetem. A láthatatlan nő éppen olyan fontossá vált, mint az, amelyik uralta a vásznat. A harmadik személy csupán egy árnyék volt. Egy pillanatra a saját árnyékomnak hittem, de aztán rájöttem, hogy a művész festette a képbe. [...] Elolvastam a kicsiny, géppel írott kártyát a festmény jobb oldalán: William Wechsler: *Önarckép*. Először azt hittem, hogy a festő tréfál, de aztán meggondoltam magam. Lehetséges, hogy a férfinév mellett álló cím az alkotó nőies részére utal, vagy talán valamifajta hármas énre? Talán a két nő és a szemlélő burkolt narratívája közvetlenül a művészről szól?” (10.) – ezzel a mind az azt szemlélő művészettörténész professzort, Leo Hertzberget, mind a befogadót megdöbbenítő Wechsler-műalkotással kezdődik az eddig hat regényt, egy verseskötetet, két esszégyűjteményt és számos ismeretterjesztő művet magáénak tudó, de magyar nyelven most először olvasható amerikai írónő, Siri Hustvedt *Amit szerettem* című regénye. A festmény aprólékos leírására, s ennek a szövegrésznek talán a szokásosnál hosszabb citálására, úgy vélem, azért van szükség, mert a művészettörténész rá vonatkozó kérdései indítják útjára azt a közel ötszáz oldalas memoárt, amelynek Hertzberg professzor az egyes szám első személyű elbeszélője, s amely főleg a képen látható három személy – William Wechsler s két felesége: Violet és Lucille – rövid időn belül Leóra is nagy hatást gyakorló, őt is érintő kapcsolatrendszeréről, egymáshoz fűződő bonyolult viszonyáról szól.

Leo kérdései között ott szerepel az az opció, amely a képen szereplő három személy különös korrelációjának a magát képezi. „A férfinév mellett álló cím az alkotó nőies részére utal, vagy talán valamifajta hármas énre” – e felvetésnél az olvasóban felöltik az európai kultúrtörténetben Platón *Lakomája* óta közismert és különböző művészeti ágak alkotásainak témájaként vissza-visszatérő androgün-mítosz. Leo mint művészettörténész természetesen tisztában van a harmadik nemet képviselő, a női és férfi tulajdonságokat egyszerre, együttesen magukon hordozó gömb alakú teremtményekről szóló tannal, s burkoltan utal is erre a rövid időn belül személyesen is megismert festővel folytatott beszélgetés során, amikor a festmény címéről, az *Önarckép*ről diskurálnak: „– Azt hiszem, nem sok férfi festené meg a portréját nőként. Maga kölcsönvette a lányt, hogy megmutassa önmagát.” (24.)

A beszélgetés során kiderül, hogy a képen fekvő lány nem más, mint Violet Blom, akit a festő ekkor a modelljeként definiál, s aki ekkor épp posztgraduális

képzésre jár a New York-i Egyetemre. Történelmet tanul, és a hisztéria századfordulós franciaországi történetéről ír. Nem csak gyönyörű, hanem „kivételesen okos” (23.) is, s bár Williamnek, akit innentől kezdve Leo csak Billnek szólít, van ugyan felesége, de nem tehet róla, „valami mindig visszavonzza” (24.) a lányhoz. Ebből a vonzásból/vonzódásból pedig az idők során nem csupán a fent ismertetett s hamarosan Leo tulajdonát képező festmény, hanem egy hatrészes *Önarckép*-sorozat születik, amelynek ugyan mindegyik része Violetet ábrázolja, de a testsúlya a képeken valamiért folyamatosan változik: hol kövér, hol normál súlyú, hol pedig csontsovány, mint a sorozat záróakkordján.

Az androgün-mítosz tartalmával tisztában levő művészettörténész – a kettévágott lény két felének újraegyesülésére vonatkozó vágyának tudatában – Violetet megpillantva, s erotikus kisugárzásáról meggyőződve, plusz az *Önarckép*et mint címet figyelembe véve nem véletlenül adja a *Többszörös én* címet annak a kiállításmegnyitóra készült szövegnek, amelynek megírására maga Bill kéri fel, s amelynek a konklúziója a következő: „Számos nagy festő ábrázolt nőket olyan képeken, amelyek megmozgatják a képzeletet – Giorgione, Rubens, Vermeer, Manet –, de a legjobb tudomásom szerint egyetlen férfi festő sem közölte a nézővel, hogy az ábrázolt nő ő maga lenne.” (37.)

A Bill és Violet közötti kapcsolat megfejtését azonban árnyalja, hogy a képen ott van az a bizonyos harmadik személy, az a másik nőalak is. Arra, hogy ő kicsoda, már nem Leo, hanem irodalomtörténész felesége, Erica jön rá akkor, amikor Bill egy közös vacsora keretében bemutatja nekik a képsorozat készültének idején feleségként vele élő Lucille-t. Erica finom, nüanszokra is érzékeny lényéről tanúskodik, hogy Lucille cipőjét meglátva döbben rá az összefüggésekre, s ezt azonnal közli is Leóval: „– Észrevetted, hogy Lucille-nek papucscipő volt a lábán? / – Miről beszélsz? / – Lucille-en az a cipő volt, ami a festményünkön. Ő az a nő, aki kísétál a képből. / Ericára néztem, emésztettem a szavait. / – Azt hiszem, nem néztem a lábát.” (28.) S Erica az, aki a két nő és Bill életének és sorsának mélyebb összefüggéseire is képes rávilágítani: „– Nem emlékeztet téged az a cipő valamire, Leo? És ott az a másik nő. Akárhányszor csak felnéztem, őt láttam – azt a sovány lányt, aki a saját bugyiját nézi egy kicsit mohón és izgatottan. Olyan élettelinek látszott, hogy úgy éreztem, neki is teríteni kellett volna az asztalnál.” (28–29.)

Ericának ez az utolsó mondata megerősíti Bill és Violet androgün-mivoltát: hisz jelenleg ugyan a nő nincs jelen Bill életében, még a kiállítás megnyitása előtt jobbnak látja távozni, de *A lakomában* kifejtett egymásra éhezés, egymás (test)határainak átlépése és ezáltal az újraegyesülés kíváncsága folyamatosan ott lebeg közöttük. A „tényleges” feleségnek, Lucille-nek pedig ebben a konstellációban a helyét lehetne ideiglenesnek nevezni, egy olyan asszony helyzetének, aki a kép szerint is csak rövid ideig lehet részese a másik felét másban/másnál kereső festőnek; a szereplők viszonyrendszere azonban ennél az ideiglenességnél jóval árnyaltabb. Pontosabban: nem az ideiglenességen van a hangsúly, hanem Bill két nőhöz fűződő viszonyának jellegén. („A különbség Lucille és Violet között jellem- és nem tudásbeli volt.” 368.) Siri Hustvedt képelemzésre épülő, főhőse szájába adott memoárja ugyanis Lucille szemelyén keresztül zseniális módon térképezi fel az androgün-mítosszal ellentétes mítosz főszereplőjének, az úgynevezett oldalborda-mítosz asszonyának a sorsát is.

A két mítosz egymást kioltó jellegéről, valamint annak három szereplőjéről: Ádámról, első feleségéről, Lilitről – a sumér démonról, aki a babiloni fogság idején kerül át a zsidó hagyományba – és második arájáról, Éváról Kányádi András *A képzelt topográfia* című kötetében (Komp-Press Kiadó, 2010) így fogalmaz: „Mózes első könyvében kettős teremtésmítoszt olvashatunk: az első teremtett ember androgün, egyszerre »férfi és nő«, illetve később a nő Éva, akit utólag, Ádám oldalbordájából teremtett az Úr. Ezt az ellentmondást magyarázza meg a tizedik században, Perzsiában keletkezett *Ben Szíra ábécéje* midrás. Lilit, mivel Ádámhoz hasonlóan porból teremtették, az első férfival egyenrangú, és nem hajlandó egyesülni alulra feküdni. Fellázad, az Urat káromolja, majd szárnyra kap, és meg se áll a Vörös-tengerig, ahonnan az angyalok se bírják visszacsábítani. Lilit tehát selejt, a Teremtő nagy baklövése, melyet Éva teremtése tehet jóvá, ám azzal senki sem számol, hogy azontúl féltékenységből az emberiség esküdt ellensége lesz: minden újszülöttet el akar pusztítani, és a férfi magjára vadászik.” (162–163.)

Siri Hustvedt memoárjának szűzsége inntól kezdve a két, egymással ellentétes mítosz tökéletes újraírásaként olvasható – a szereplők között felvázolt viszonyrendszeren keresztül. Hisz azzal, hogy a Bill-lel androgünt alkotó Violet a kiállítás megnyitóját már nem várja meg, megismétli Lilit lázadását: távollétével próbálja önállóságát és a férfival való egyenrangúságát bizonyítani, azaz így kíván bizonyos időre határvonalat húzni Bill és önmaga között. Ám mivel egyértelműen Lilit tulajdonságaival van felruházva, Lilit pompás és csáberővel bíró haját ismétli meg göndörödő barna hajkoronájával, s szexuális kisugárzása a távollétében is hat – a mítoszt ismételve, még ha ideiglenesen is, de át kell adnia a helyét az androgün-vonásoktól mentes, a férfinak alárendelt, hisz az oldalbordájából származó Éva-hasonmásnak, Lucille-nek, aki az órá vonatkozó mítosznak megfelelően nem az érzékiséget, a szenvedélyt és a szexualitást, hanem az anyaságot, a szerénységet és az engedelmisséget képviseli. Ennek megfelelően életet is ad a Bill-lel közös gyermeküknek, Marknak, aki csupán pár hónappal születik később a konstellációt „szemlélő” Leo és Erica fiánál, Matthew-nál.

A két mítosz ellentéte, valamint a kétféle nőhöz fűződő viszony összeegyeztethetlensége miatt Bill folyamatosan oscillál Violet és Lucille között. A festményen ábrázoltaknak megfelelően Lucille ugyan egy idő után a papucscipőjében valóban „távozik a képből”, de a közös gyerek miatt egy életre össze vannak kötve Bill-lel. Violet pedig, a Lucille okozta űrt kihasználva, 1981 júniusától Bill új feleségeként egyfelől maximálisan betölti a látszólag csak egy Lucille-epizód erejéig egymástól elválasztott androgün női felét, másfelől, a mítosz modern újraírásának megfelelően, azt a modern időkre vonatkoztatva önmagát is meg szeretné valósítani, a férfi teljesítményétől semmilyen vonatkozásban sem szeretne „alul maradni”, így egy idő után elkezdi ellenállni az újabb, teljes összeolvadásnak. Ha nem is feltétlenül tudatosan, de az önálló és fontosnak vélt kutatómunkáján keresztül szeretné meghúzni a férfi és a nő közötti, az androgün létüknek és házasságuknak köszönhetően egy időre újra eltűnt határvonalait.

Bill és Violet egymásra gyakorolt óriási hatását, egymást kiegészítő jellegét, s ezáltal androgün „újra-összeolvadását” mutatja, hogy egy ideig Bill művészetének és Violet fent említett kutatásainak a témája egyfelé halad: amíg Bill a képein a test

változását, hol sovány, hol kövér fázisát láttatja, s a *Jancsi és Juliska*-mesét újraértelmező sorozata is az ételről szól: „A *Jancsi és Juliskát* kilenc különálló munkában mesélte el. Az elbeszélés során a figurák és a képek szabályos ütemben növekedtek, de csak az utolsó darabban érték el az embernagyságot. Bill Jancsija és Juliskája éhező gyermekek voltak, egy éhínség áldozatai, akiknek törekeny végtagjai és hatalmas szemei a huszadik századi nyomorúságot dokumentáló fotók százait idézték” (105–106.). S míg a mesében szereplő boszorkány pedig nála kannibál volt, addig Violet a hisztériakutatásról egyre inkább áttér a kóros soványság, vagyis az anorexia, valamint az ezzel ellentétes, túlevésből származó kövérség megfejtésének kísérletére – az ezekben a betegségekben érintett lányok/asszonyok folyamatos interjúztatásán keresztül. Az egy ideig a művészetben és a kutatásban is egymást kiegészítő pár ténykedéséről így Leo joggal állapítja meg: „Nem tudom, vajon Violet lányai találtak-e utat Bill új munkáiiba, vagy Bill egyszerűen csak visszanyúlt egy régi témához, mindenestre, miközben tovább dolgozott az új darabon, észrevettem, hogy az éhség ismét helyet talált a művészetében.” (158.) Csakhogy ekkorra Bill androgün „éhségének” tárgya, Violet már egyre kevésbé tudja elnyomni magában a Lilittől örökölt lázadó természetét. Erről a Leóval folytatott, Giorgione Juditról és Holofernészről szóló reprodukciójáról való beszélgetése tanúskodik elsőként, amikor Violet a két alak viszonyáról így nyilatkozik: „– Judit börtönt, igaz? – Ujjával végigsimított Judit nyúlánk testén. – Mintha összekeveredtek, mintha elvegyültek volna egymásban, nem? Gondolom, erről szól a szex.” (113.)

Ettől kezdve Violet kutatásaiban a keveredés kulcsfogalommá válik, s egyenlő lesz az általa faggatott anorexiás lányok külvilág felől érkező fenyegetettség-érzéssel. „– Azok a lányok túlságosan összekeveredtek, ha érted, mire gondolok. Nehezen tudják különválasztani más emberek szükségleteit és vágyait a sajátjaiktól. Egy idő után úgy lázadnak, hogy bezárulnak. Le akarják zárni minden nyílásukat, hogy semmi és senki ne juthasson be. De a keveredés a dolgok rendje. A világ keresztülfolylak rajtunk – az étel, a könyvek, a képek, más emberek.” (114.) Az anorexia tehát Violet szerint a test rendkívüli sebezhetőségének a képzetéről tanúskodik. Annak a testnek, amelynek a határai csődöt mondanak, s amely úgy érzi, képtelen megvédeni magát a másokkal való keveredés ellen. „A huszadik század végének lányai önmagukért, ugyanakkor a szüleik és az ellenséges, határok nélküli világ ellenében éheznek.” (206.)

Ám ha a memoár szereplői közötti konstellációkra tekintünk, véleményem szerint Violet anorexiásokkal kapcsolatos nézetrendszere a Bill-lel való androgün-mítosz újraélésére vonatkoztatható állításként is értelmezhető. Az, hogy Violet ilyen mértékben a testhatárok megsértése ellen folytatott küzdelemként tekint az anorexiára, de úgy általában véve az evészavarokra (hisz a túl kövér ember az ő nézete szerint pedig éppen a túl sok hájjal védi magát a határain betüremkedni szándékozókkal szemben), a saját lázadását is jelzi a Bill-lel való túlzott összekeveredésük, határátlépésük ellen. Bill talán erre a lázadásra érez rá akkor, amikor az életben normál testsúllyal rendelkező Violetet a képein hol kövéren, hol pedig csontsoványan ábrázolja, miközben ő maga továbbra is „éhes” androgün-asszonya iránt.

Így tehát Violet a kutatásain keresztül az androgün-lét modern kori megélésének nehézségeit is kifejezi. Az ősi mítosz modern újratelemtésének buktatója leg-

inkább abban rejlik, hogy a felek itt már – szemben az ősi mintájukkal – tisztában vannak ennek a létmódnak minden előnyével és összes hátulütőjével is. Tudják, hogy milyen az, amikor két ember között eltűnnek a határok. Violet ilyenén tisztánlátásáról talán az a nyilatkozata számol be a legképletesebben, amelyet – már Bill sajnálatos halála után – Leónak tesz. Úgy nyilatkozik néhai férjéről, mint aki a legjobb barátja volt, sőt, ennél is több: „Én voltam ő és ő volt én”, de mindehhez rögtön hozzáteszi: „De ezt tudni és megélni két különböző dolog.” (439.)

Főleg akkor nehéz megélni s a modern korban újraélni, ha az idők ugyan megváltoztak, de a kétféle mítosz szereplőinek tulajdonságai az évszázadok alatt ugyanazok maradtak, és ezáltal nem változtak az egymásra gyakorolt hatásuk sem. Így Violet Lilit féltékenységet is egy az egyben megörökli, s az androgün-lét elleni lázadásának másik összetevője éppen az, hogy a vele ellentétes „oldalbordára” folyamatos vetélytársként kell tekintenie. Na nem a nőisége, nem a szexuális kisugárzása vonatkozásában, mert abban – hasonlóan Lilithez – Violet verhetetlen, hanem Lucille anyasága miatt. Violet ugyanis – Lucille-el ellentétben – képtelen teherbe esni, s ez a hiányérzete, ez a „selejtes” mivolta egy idő után mind a Lucille-el, mind pedig a nevelt fiával, Markkal való kapcsolatára rávetül: „Mark néha közli velem – számol be róla szintén Leónak –, hogy »te vagy az igazi anyukám«, aztán két perc múlva feldühödik, és azt mondja: »Te nem vagy az igazi anyukám. Utállak!« Csak annyit tudok, hogy amikor vele vagyok, minden alkalommal ott van Lucille is. Minden játékunkon átgázol. Mindig a hátam mögött suttog, amikor Markkal beszélgetek. Ott van akkor is, amikor rajzolunk. Ott van, amikor az építő-kockákkal játszunk. Ott van, amikor megszidom. Ahányszor csak felnézek, ott van.” (117.) A meg nem élt anyaság, a fiú anyjának folyamatosan felette lebegő árnyéka pedig azt eredményezi, hogy bár magának és Leónak is félve, de be kell vallania: „Gyűlölöm Markot. Pedig valamikor szerettem. Persze nem azonnal szerettem meg, de lassan megtanultam szeretni, később pedig gyűlölni, és néha azt kérdezem magamtól, vajon utálnám-e akkor is, ha én szültem volna, ha az én fiam lenne? De a legszörnyűbb kérdés mégiscsak az, hogy mi az, amit szerettem benne?” (439.)

Mert Markban tényleg nem sok minden szerethető akad. A történet ideje alatt fiatal felnőtté cseperedő fiú ugyanis olyan, mintha benne csapott volna össze az apja által megélt kétféle mítosz, s akinek Leo szerint nem abból az anyából kellett volna kibújni, amelyikből kibújt. A művészettörténész erre ismét a festmény alapján döbben rá: „Amikor Bill azt a képet festette, egy Lucille-el közös gyerekre vágyott. Ezt ő maga mondta nekem. Újra tanulmányozni kezdtem a festményt, és minél tovább néztem, annál erősebbé vált bennem az érzés, hogy Mark is szerepel a vásznon, csakhogy nem a megfelelő asszony testében elrejtőzve.” (368.)

Mark ugyanis, ha az androgün újraegyesülésből fogant volna, talán egy újabb, valódi kétnemű vonásokat mutató serdülő és fiatal felnőtt vált volna belőle. Így viszont, hogy Lucille az anyja, azaz az apja nem a valódi vonzalma tárgyát ejtette annak idején teherbe, Mark csupán „egy beteges ismétlődés foglya” (385.) tud lenni, aki apja révén a kétneműségre némiképp hajaz: például gyakran öltözik nőnek, s elváltoztatott, magas hangon beszél –, de mindezt patológias módon teszi. A nem egyszer a törvény határait is áthágó, „kaméleon” magatartása (amely határsér-

tései ismét az androgün-lét elleni tiltakozásként is felfoghatók), sokkal inkább modern kori skizofréniára, illetve a Violet által szintén kutatott kóros hisztériára utalnak.

Ám ha Mark áldozata a kétféle mítosz összeegyeztethetlenségének, Leo, a mindezt szemlélő és minderről beszámoló Leo még inkább az. Szemlélődése közben ugyanis ő maga is olyannyira belevonódik – s érzelmileg is belebonyolódik, Violet szavaival: belekeveredik – a körülötte zajló történetekbe, hogy bár sok mindent felfog a Bill–Lucille–Violet–Mark-konstellációból, a maga szerepét képtelen értelmezni benne. Pedig ha néhány „elszólását” figyelembe vesszük, könnyen belátható, hogy ő maga is a „mítoszismétlés” foglyává válik.

Ha Leo „felszínes” életére tekintünk, azt látjuk, hogy a felesége, Erica révén az oldalborda-mítoszt újítja meg, különösen azáltal, hogy még fiút is nemz az asszony. A házassága azonban – főleg fiuk korai halála miatt – hamar megromlik. Az oldalbordája távoztával Leo is az androgün-mítosz kellős közepén találja magát, csak hogy egyáltalán nem érti, hol húzódik az ő testének, az ő énjének a határa. Azt férfiként normálisnak tartja, hogy Bill mindkét felesége iránt erős szexuális vágyat érez – Lucille-el egy alkalommal ilyen vonatkozásban át is lépik egymás testhatárait –, de fogalma sincs róla, hogy mindez az androgün-lét egyik „verziójának” az újraélése miatt történik vele, s mindennek valójában a Billhez való vonzódása az oka.

Platón óta tudjuk, hogy az androgünök szétválása nem csak nőre és férfira történhetett, hanem nőre-nőre és férfira-férfira is. „Azok a férfiak pedig, akik az egykori férfi kettévágásából erednek, azok a férfinemet keresik; minthogy az egykori férfi darabkái, a férfiakat szeretik, s örülnek, ha együtt hálhatnak s ölelkezhetnek velük – ezek a legkiválóbb fiúk és ifjak, mert természettől fogva a legférfiasabbak” (Platón: *A lakoma*, Atlantisz, 1999, 52.). Azaz Leo valójában – amit a modernitás látens homoszexualitásnak mond – Billhez vonzódik, ő a másik fele, csak hogy ettől „pótcselekvésekkel” (a Bill-lel kapcsolatban álló nők iránt érzett vágygal, s Bill fiával, Markkal való túlzott törődéssel) próbálja magát elhatárolni. Ezt a titkolt vágyat mind közül egyedül a szintén androgün Violet érzi meg, amikor a kiállítás-megnyitó előtti lázadó távoztakor Billt nem másra, mint Leóra bízta: „Bill nagyon kedveli magát. – Habozott. – Tudja, én most elmegyek. Szeretném tudni, hogy maga itt lesz neki.” (35.)

S valahol Leo is érzi mindezt, amikor a Bill-lel való első találkozásukat sorsszerűnek ábrázolja: „Megragadta az alkaromat, és megrázta. A bajtársiasság vagy talán szimpátia e hirtelen gesztusa szokatlanul boldoggá tett. Azóta is gyakran gondolok rá, mivel ez az árnyékokról szóló rövid párbeszéd megváltoztatta az életem menetét. Azt a pillanatot jelzi, amikor két férfi erre-arra kalandozó beszélgetése visszafordíthatatlannul a barátság felé kanyarodik” (24.). Vagy amikor – nem sejtett androgünitásuk miatt – a képen látható, Billt ábrázoló árnyékot először a saját árnyékaként tételezi.

De hogy mennyire ő volt Leo másik fele, hogy mennyire nem akartak egymás közé határokat húzni, arról, úgy vélem, leginkább mégiscsak a következők árulkodnak: Leo életének fő műve, a Billről írott könyve ugyanúgy viselkedik, mint Bill festményeinek nőalakja: „A könyv több éven át hízott, aztán zsugorodott, majd ismét meghízott” (452.). Mégpedig az androgüni, csillapíthatatlan, egymás iránt érzett „éhség” mértékének megfelelően. (*Park*)

D. MOLNÁR ISTVÁN

Debrecen és környéke a lengyel irodalomban

Debrecen és a hozzá közeli vidékek iránt – legalábbis eddigi tudásunk szerint – későn kezdtek érdeklődni a lengyel költők és írók. De tegyük fel a kérdést: milyen időszakhoz viszonyítva? Bár vagy ezer éve két szomszéd nemzet hazájáról van szó, a történelemben, a nemzeti függetlenségért vívott küzdelmek során mindkettőjüknek sokáig voltak és ma is vannak fontosabb városai.

Mint nálunk, a lengyeleknél is a 16. század közepéig még gyakran latin nyelvű irodalom alkotói figyeltek oda először Magyarországra – a török hódítás és az őket fenyegető veszély miatt. Klemens Janicki, azaz Clemens Janicius (1516–1572) egyik 1541 körül keletkezett elégiájában Budát megszemélyesítve panaszolja el a mohamedánok kezére került királyi vár sanyarú sorsát, mert a keresztény Európa magára hagyta hazánkat. A lengyel nyelvű, de latin című, szintén az 1540-es évek elejéről való *Cantio de Hungaria occupata* című törökellenes költői műben már Pest és az országgyűlés helyszíne, Rákos neve is olvasható. Bitskey István *A Warszewicki testvérek és Magyarország* című tanulmánya¹ szerint a még latinul író fivérek egyike, a kiváló szónok, Krzysztof (1543–1603) az ő királyukat, a mi 1586-ban elhunyt Báthory István fejedelmünket búcsúztatva már nemcsak a Mohácsnál elvesztett csatát idézi fel, hanem őt mint Várad egykori kapitányát említi, és erdélyi harcainak színhelyeit, valamint Kolozsvár iskoláját is szóba hozza. Adam Czahrowski katonaköltő (1565 körül – 1599 körül) egy évtizeden át volt végvári vitéz hazánkban. Hazatérése, Eger eleste után kiadta verseinek kötetét, amelyek erősen emlékeztetnek Balassi Bálint költészetére. Magyarra fordítva „Eger és a dicső egri vitézek” lenne a címe egyik gyászénekének. Ahogy Várnai Dorota megállapította, a költő leírta hazánkat, végvárait és városait, kéttucatnyi helyet, ahol harcolt vagy megfordult.²

Erdély több 19. századi lengyel történelmi tárgyú, egykori közös uralkodóinkat szerepeltető dráma cselekményének színhelye, Debrecenről és a Pusztáról azonban először egy, akkor kelet-poroszországi, mai északlengyel vidékről való német érzelmű, lengyel származású és lengyelek között élő, de csak németül alkotó költő és történész, Ferdinand Gregorovius (1821–1891) írt verseiben. Családi neve a Grzegorzewski régen latinosított formája. Nem értett egyet a porosz állami politikával, osztrák- és oroszellenes nézeteket vallott. Erősen hatott rá a magyarbarát osztrák Nikolaus Lenau munkássága. Meghatározó élménye volt mind a lengyelek 1830–31. évi oroszok elleni felkelése, mind az 1848–49. évi magyar szabadságharc és annak lengyel segítői. Mindjárt 1849-ben Königsbergben (a ma Oroszországhoz tartozó Kalinyingrádban) megjelent *Polen und Magyarenlieder* című kötete. Ezt 2015-ben szülőföldjén, az észak-lengyelországi Olsztynban három nyelven adták ki.³ A nyolc „magyar dal” közül háromból érdemes hosszabban idézni, mert így derül ki, hogyan vélekedett a 19. századi Európában a pusztai életről és ezzel együtt

a magyarok függetlenségi harcáról, Kossuthról, milyen sztereotípiákat hagyhatott az utókorra romantikus költészete, amely keletkezése idején nem művészi értékek köszönhetően számított fontosnak. Bár életrajzírói nem tudnak arról, hogy járt volna hazánkban, jól tájékozódott a nálunk 1848–49-ben történetekről. A Hortobágyot csupán városunkkal egyszerre említi. „Debrecen rónája bús holdfényben ég! / Homokvihar tombol és dühöng a szél” – kezdődik *Fel! fel, Debrecenbe!* című epikai műve. Ezt követően katonák kérdeznak egy felébresztett pásztor: „Pusztafil! – szól egy úr [...] »Fizetünk, mondd, mely út vezet Debrecenbe?»” A rónaság visszhangozza: „»Korona megmentője; Éljen soká Kossuth! / Puszták királya, mi, mind híveid maradunk!« Kossuth Bemmel beszélget: „»En vizsem Szent István arany koronáját, / Te népem élére kivont karddal álljál! / Szabadságunkat kivívni, fel! fel! Debrecenbe! / Ott tépjük szét rabságunk láncát láncszemekre.« // És a pusztákon át vadul száguldanak / Homoknyomukban ott jár a huszárcsapat / Elöl a pásztor – álom-gondokba merülve, / Esméje: Szent István koronája, műve.” A *csárdában* című versében olvasható, hogy ott „[...] vigasság van, / Csikós, honvéd s a huszárok”, majd hogy „Tengnek, bongnak a cigányok / Cimbalommal, hegedűkkel.” A *Keresztes hadjárat* kezdete viszont már a vereség utáni gondolatokat közli: „Elesett már Pest és Buda, / Debrecen sem állhatott meg [...]” A város 1848–49. évi helyzetére, szerepére a magyarországi lengyel légió tábornokainak és tisztjeinek emlékiratai és levelezésük utal, de ezek semmiképpen sem sorolhatók a szépirodalom kategóriájába. Ez derül ki Kovács Istvánnak a lengyelek segítségnyújtásáról szóló monográfiájából,⁴ amelynek névmutatója településneveket, köztük Debrecen kívül több Hajdú-Bihar megyei kisvárosát vagy faluját tartalmazza.

Művészi értékei is vannak a szintén Magyarországon harcoló író, Teodor Tomasz Jez (1824–1915) visszaemlékezéseinek. Az *Od kolebki przez zycie*, azaz *A bölcsőtől az életen át* című háromkötetes alkotásának megírásához negyedszázadra volt szüksége (1936). Feltehetően sokrétű tevékenységén kívül azért, mert közben megjelent két ilyen témájú regénye, amelyek egyike magyarul *Fent és lent* (1963) címmel olvasható. Dembiński seregében hadosztályparancsnok volt. Számos csatában harcolt, de az 1849. augusztus 2-i debreceni ütközetben nem vett részt. Érdekfeszítő elbeszélésmódját és időskori emlékezetének pontosságát figyelembe véve csak sajnálhatjuk, hogy visszaemlékezéseinek a magyarországi történeteket megörökítő, terjedelmes VI. fejezetében mindössze néhány mondatban kerül szóba városunk: „A kormány döntött az északi hadsereg megszervezéséről, amely a Dembiński főparancsnok vezetése alatt álló két hadtestből állt. A hadtestek közül az első, amelybe a lengyel légiót besorolták, a határnál állt; a második, Kazinczy tábornoké, Debrecenből felé tartott.” A szabadságharc magyar szempontból már reménytelen helyzetéről megjegyzi: „Észak felől az orosz seregek közeledtek és szorongatták Görgeyt, aki becsülettel és nem mindig sikertelenül őrlődött, a Tiszán túli sakktáblára hátrált: Debrecenbe, Nagyváradra és Aradra, és magához vonta a hadműveleteket errefelé végző hadtesteket.” Szintén csak tényként jegyzi meg, tábornoka parancsára hadosztályával Polgárra és Tiszalökre, onnan pedig észak felé vonult.

Hosszú szünet után a legjelentősebbek közé tartozó költőnő, Kazimiera Ilhakowiczówna (1892–1983) mint külügyminisztériumi hivatalnok járt 1936-ban Deb-

recenben. Előadást tartott az 1. világháborút követően visszaszerzett lengyel állam-
 miság vezéralakjáról, Józef Piłsudski marsall-miniszterről, majd államfőről, akinek
 egy ideig személyi titkárja volt. A lublini Maria-Curie Skłodowska Egyetem 1999-
 2000-es évkönyvében az is fellelhető, hogy a Debrecenben dolgozó lengyel anya-
 nyelvi lektor, a fiatal Władysław Szabliński munkáját dicsérte. 1939 szeptemberé-
 ben, a német (és szovjet) megszállás miatt menekülnie kellett hazájából, az akkor
 még rövid ideig Romániához tartozó Kolozsvárra. Verseit, sőt azok kötetét (*Wier-
 sze bezlistne*, 1942) – több, Magyarországra, a hitleri német birodalommal szövet-
 séges államba menekült alkotótársa műveihez hasonlóan – Budapesten adták ki.
 Már Lengyelországban magyar prózát és gyakran Petőfi-verseket is fordított, Deb-
 recen és környéke azonban nem adott témát neki.

Budapesten menedékre talált kevésbé rangos sorstársa, Tadeusz Fangrat
 (1912–1993) két ottani, szintén háború alatti verseskötet szerzője volt, amelyek
 magyarul a beszédes *Szöges szabadság* és a *Fáklyával a bomályn át* (*Kolczasta
 wolność* és *Z żagwią przez mrok*, 1941 és 1942) címen jelentek meg. Szintén hamar
 kezdett fordítani magyar verseket, és sokat utazgatott hazánkban. Hortobágyi ki-
 rándulásakor az ottani csárdán látott emléktábla ihlette nyelvünkre lefordított *Itt
 járt Petőfi* című 1942-es versét.⁵ Egzotikumot láttató képekkel teli, publicisztikai
 jellegű „pusztaromantikus” hortobágyi útirajzát Herczeg Ferenc *Pogányok* című re-
 génye inspirálta. A *Hortobágy – druga ojczyzna pramadziarstwa*, vagyis *Horto-
 bágy – az ősmagyarok második hazája* a lengyelek budapesti hetilapjában jelent
 meg, és gépiratban adta e sorok szerzőjének.

Tőle származik a 19. században híressé vált *puszta* első árnyalt lengyel irodal-
 mi képe. Vonattal utazva látja a Bocskai által a környéken letelepített „derék haj-
 dúk utódjainak” településeit és „távolabb, ameddig a szem ellát, a végtelen síkság
 képét, amelyet itt és amott jellegzetes gémeskutak ékesítenek”. A puszta, írja, sok
 évszázaddal ezelőtt megtetszett a Volga menti sztyeppékről ide telepedett nomá-
 doknak. Tudja, innen „Debrecen királyi város” 38 kilométerre van, a szintén szá-
 zadokkal ezelőtti mutatós csárdát pedig jelenkori formájában az 1800-as évek első
 felében építették. Részletesen leírja a csárda „pusztai stílusú” berendezését, szóba
 hozza a cigányzene hatására kialakult hangulatot, majd a kilenclyukú híd után a
 Pusztát. Magyar szavakat használ, amikor látja a kunyhókat, a tanyákat, a gazdag
 madárvilágot. Említi a magyarság vélt őseit, jelenébe visszatérve pedig akaratlanul
 a zajos városból érkező ember számára érdekes életmódot. *A pásztorélet* című
 részlet első mondata jellemzi a legjobban a külföldiek elképzeléseit: ez „a puszta
 igazi romantikája”. A beszélgetőpartner „minden kincsért sem szeretne városban
 lakni”, arcának mongolos vonásai vannak, öltözéke mindjárt megnyeri az író tet-
 szését. A pásztort kikérdezi ételeiről, aki – természetesen – „este kitűnő gulyást
 készít”. Az alkalom olyan, hogy mindjárt meg is születik a *Trawa na puszczie*, azaz
Fű a pusztán című verse. A pásztor és az éppen odaérkező ostopattogató lovas
 beszélgetését hallva a Debrecen környéki tájszólásról azt gondolja, ez „a legma-
 gyarabb vidék”.

Újabb, ezúttal magyar című, hangulatos vers következik, a *Déliab*, ennek pró-
 zaváltozata az útirajz utolsó része, igaz, ebben benne van az időben igen távoli
 hunok, avarok és besenyők felidézésnek gondolata is. E részlet előtt a pusztai élet-

re jellemző „egyszerű, kezdetleges, de ötletesen berendezett” házakat, a bennük látható faragott, esetlen, de emberközeli, „népi alkotók művészi igyekezetének nyomaival” készített használati tárgyakat értékesnek tartja. Sajnos dicséretének hitelét rontja a róluk szóló szöveg utáni, Szabolcska Mihály modorában írt verses változat. Érdekeseek lettek volna a szerző debreceni benyomásai, de csak annyit említ, hogy autóbusszal megy a városba. Nem szabad elfelejtenünk, hogy olyan lengyel költőről van szó, aki Magyarországon kezdett el verseket írni, valamint hogy ez a mű a hazánk érdekes, másfelé ritkán látható vidékére való rácsodálkozás dokumentuma.

Lew Kaltenbergh (1910–1989) már hazájában ismert publicistának számított. Neki mint katonatisztnek és zsidó származású embernek is menekülnie kellett. Budapesten sorstársai kulturális életének szervezője lett. Egyik első verseskötetében (*Przemienienie*, 1942) olvasható *Pusztá* című, Fangrat művénél sikerültebb tájleíró verse. Jerzy Lovell (1925–1991) a világháború alatt működő balatonboglári lengyel gimnáziumban kezdett el írni. Magyarországi emlékeit csak jóval későbbi, 1969-es „riport-impresszióinak” kötetében (*Podróż na Węgry*, „Magyarországi utazás”) idézte fel. Debrecenbe is azért látogatott el az 1960-as évek közepén, hogy a lengyelek nyomait keresse, de nem találta. A városról nem volt mondanivalója, csak távolabbi környékéről. Sajnos a létező szocializmus követelményeihez igazodva emlékezett a múltra. „Átalakult a társadalom [...] Mert mit is fejezett ki az a magyarság, amely csárdást dobogva sarkával sírva dalolt a tiszai szélről? Elmaradt vidékiséget, de egyben nemzeti gőgöt, valamiféle, az »örök magyarság« iránti, nacionalista és nagyhatalmi vágyakozást [...]”.

1953-ban *Kartki z Węgier* címmel („Magyarországi képeslapok”) igazi „szocreál” riportkönyv jelent meg. Szerzője Tadeusz Rózewicz költő (1921–2014),⁶ később drámaíróként a háború utáni lengyel irodalom Európa-szerte, sőt Amerikában is elismert alakja, 1949–50-ben ösztöndíjasként töltött hosszabb időt hazánkban. Azt lehetett remélni, hogy a magyar költészet gyakori fordítója lesz, ami sokkal később részben meg is valósult, igaz csak nyersfordítások nyomán. Magyarországi élményeiből fogant, az 1950-es évek elején keletkezett költői művei között akad jó hangulatteremtő vers is, a *Táj*, de hatását elrontja az iparosítást dicsérő befejezés. „Ostorcsapás-gyors vihar után / a fűben / fuldoklik a fény // Vörös ökörpár / szögletes jármában / lomhán cammog az úton // Hullám fut hullám után / át a búzán // Fáradt emberek / ballagnak a mezőn // A láthatáron füstoszlopok / feketéllnek hol / pusztá volt csupán”. Nem tudjuk bizonyítani, hogy itt éppen a Hortobágyot idézte fel, de azt igen, hogy megismerte a vidéket. Akkoriban divatos műfajnak számító, szépírói ambícióval készített riportkönyvéből idézünk: „Az emberek a budapestiekhez képest mintha lassított tempóban mozognának [...] Debrecen óriási kőből épült falura emlékeztet, amelynek lakossága százezernél több »lélek«.” Riportjaiban a sötétre festett múltat a nagyszerű jelennel veti össze a Hortobágyról írva is, de nem azt, amit látott, hanem amit hallott: „Mi volt a valóságban a pusztá? Hatalmas parlag a nem túl nagy, mezőgazdasági ország közepén.” Azok a riportjai számíthatnak érdeklődésünkre, amelyekben az irodalmat említi. Persze ilyenkor is a régi és az új küzdelmére gondol: „Talán tévedek, hiszen itt nincs helye a harcnak [...] De ez csak az idegen, a jövevény tévedése volt, a felületes szemlélődé. Eltelt jó

néhány nap, mire fellebbent a természet festői függönye, mire elértem, hogy elültek a falusi élet álomba ringató, szelíd hullámai” – jegyezte meg Szabó Pál *Nyári zápor* című drámájában, a parasztok földért vívott harca vonatkozásában. A paraszti sorból származó, hosszú ideig Biharugrán élő írónak ez a műve is nyilván szülőföldjén szerzett élményanyagából keletkezett, amelyet a lengyel szerző a Nemzeti Színházban láthatott (1950).

Rózewicz alkotói attitűdje a Sztálin 1953-ban bekövetkezett halála utáni enyhülés nyomán hamar megváltozott. Ez részben már a következő verseskötetében olvasható kis epikus költeményére is áll (*Widnokręgi*, magyarul: „Láthatárok”, 1954). Férfi hőse ugyan a Dunántúlon bányász, de a pusztán nevelkedett, és azt mindenek fölé helyezi. Előkerülnek a hagyományos magyarsággép összes rekvizitumai (csikós a karikással, pásztorkunyhó, délibáb, juhnyáj, hosszú szarvú ökrök, gémeskút és a vörösbor, ami ugyan más vidékre jellemző), de, riportkönyvére rációlván, bizonyítja, hogy felfedezte a Hortobágy jellegzetes szépségeit. Már nem sztereotíp, humorral telített természeti képeiben csaknem annyi a báj, mint a naivitás, mert nem veszi át a főleg a magyar irodalomban akkoriban divatos mesterkelt népiességet. Alig későbbi, verseinek magyar nyelvű, *Megmenekült* című válogatásába⁷ is bekerült *Fehér toll* (1955) című műve, jól ismert Petőfi-vers parafrázisa (*Akasszátok föl a királyokat!*). Első strófaiban a Hortobágy képe jelenik meg: „Fehér toll / fekete éj / piros a vér / az ég a pusztas / ömlik a bor / ömlik a dal // Csárdaablak / ablakon árnyék / csillog a toll / a nap kél / ez nem bor már / ömlik a vér”. Rózewicz Petőfi iránti érdeklődése nem volt példa nélküli az 1950-es években. A magyar és nyomában, a Petőfi és Bem közötti kapcsolatnak köszönhetően is, a lengyel művelődéspolitikai a magyarországi 1848–49-ben történeteket „haladó hagyományként” sajtótította ki a szocializmus ideológiája számára. A kötelezővé tett „szocialista realizmus” megkövetelte a társadalmi forradalmiságot és a népiséget, de nem zárta ki egyes nemzeti küzdelmek jelentőségének hangsúlyozását. Ezt példázza Bogdan Ostromęcki (1911–1979) *Sandor Petőfi* (1952) című verse, amelynek egymást gyorsan váltó képei közül az első nem lehet más, mint a Hortobágyé, ugyanis a költő a magyar *pusztas* szót használja: „Arany láthatár ég / a zöld sztyeppe, a pusztas fölött”. A továbbiakban Erdély dominál, ahol, mint Petőfi írta, „Osztrolenka véres csillaga”, Bem irányítja a harcot. A hadvezér alakja itt és számos lengyel alkotásban elválaszthatatlan a magyar költőétől.

Bizonyára nem véletlen, hogy számos alkotó akkoriban inkább a múlt felé fordult, és inkább a magyarok nemzeti függetlenségéért vívott harcának történetéből választott témát. Petőfi költészetének népszerűsítése is ekkor erősödött meg, halála 100. évfordulója idején kezdtek el ilyen tárgyú regényeket és hosszabb elbeszéléseket írni. 1953–60 között számos prózai mű, közöttük gyermekeknek vagy az ifjúságnak szánt elbeszélések jelentek meg, némelyikük számos kiadásban, még az 1980-as években is. Többségük cselekménye nagyjából Erdélyben játszódik, de meg-megjelennek Debrecen és környéke képei is.

Jadwiga Chamiec (1900–1995) ifjúsági regénye (*Trójkolorowa kokarda*, „Háromszínű kokarda”, 1960) már legalább 11 kiadást ért meg, tehát igen sokan megismerhették. Egyik fejezete a *Czarda nad rzeką Hortobágy*, vagyis *Csárda a Hortobágy folyónál*. Hősei egy-egy lengyel, osztrák és magyar fiú. „Másnap, a tisztá-

redi éjszakázás után az utasok a végtelen hortobágyi pusztára értek. Szemük belemerült az ólomszínű égbolt és a végeláthatatlan alföld, a híres magyar pusztá egyhangú szürkéségébe, amely beleveszett az őszi dermedtségbe” – olvasható egy jellemző részletben. A magyar fiú azt bizonygatja a másik kettőnek, hogy a vidék tavasszal nem lehangoló: „Akkor az egész pusztá sötétkéken, sárgán, vörösen virít, illata megrészegít, ezernyi madárhang dalol, zenélnek a tücskök és szöcskék, amelyekből itt végtelenül sok van”. Lengyel tizenévesek számára elfogadható, nem giccses, ahogy a szerző megjeleníti a tengerként hullámzó fűben legelésző szarvasmarhákat, a vágató lovakat és a napbarnított arcú csikósokat. A híres csárda körül a hagyományos magyarsággép elemei sűrítve jelennek meg: a magasra nőtt nádas nemcsak a változatos madárvilág fészkeit rejt, hanem a betyárok búvóhelye is. A magyar fiú akkor sem rugaszkodik el a valóságtól, amikor elmagyarázza a többieknek, hogy mi a délibáb.

Nem szerencsés írói fogás, hogy a Hortobággal kapcsolatban Petőfi-versekből, szövegüket tekintve nyilvánvalóan „kiskunsági”, *Az alföld és A pusztá télen* címűből idéz. A fiúk Hortobágyra érkezése után elmagyarázza, hogy a magyar költő kedvelte az ottani csárdát, és a Debrecenben vándorszínészekkel gyakran éhezve és fázva töltött télen szeretett odajárni, hogy csikósokkal beszélgessen, énekeljen és iszogasson. Itt már a helyén van az ott keletkezett *Hortobágyi kocsmárosné* első versszaka: „Hortobágyi kocsmárosné, angyalom! / Tegyen ide egy üveg bort, hadd iszom; / Debrecentől Nagy-Hortobágy messze van, / Debrecentől Hortobágyig szomjaztam.” A regény értéke, hogy költőnk műveinek és a vidéknek alapos ismeretét bizonyítja. Vándorcigányok táborának látványa sem idegen a tájtól, az viszont erőltetett, hogy ott találják Petőfit, akinek egy cigánylány éppen jósol. A költő leírása már találó: „Göndör, dús üstökű fiatalember volt, sokat kifejező, búskomorságot sugárzó szemekkel. Egyenruhája ellenére nem nézett ki katonának. Fesztelen, hanyag pózban, nyakán kigombolt, inge kihajtott gallérját látni engedő mundaiban, háromszínű karszalaggal... Honvéd, de nem hivatásos tiszt.” Az a jelenet kimaradhatott volna, hogy jövőjét a cigánylány sötétnek látja, arra kéri, vesse le az egyenruhát, hogy felesége ne sirassa. A költő válasza ismét munkássága jó ismeretéről tanúskodik, ahogy dicső halálért könyörgött Istenhez: „Legyek fa, melyen vilám fut keresztül, / Vagy melyet szélvész csavar ki tövestül”. Petőfi örül az Erdélybe, Bem seregébe tartó fiataloknak, de mert még aznap Debrecenben kell lennie, nádudvari legények viszik el szekerekön. Az *Előre, gyerekek!* című fejezetben a fiúk már szánon utazhatnak a városba, ahol a Kisvas tanyán meleg cipőt és ruhát kapnak. Útjukat folytatva hallják a hírt, hogy Bem tábornok néhány órára megállt Debrecenben, mielőtt Nagyváradra indult, hogy a harci szükségleteket beszerezze. Ott a fiatalokkal is találkozik, amely jelenet megengedhető egy, elsősorban az ifjúsághoz szóló regény lapjain.

Ireneusz Gwidon Kamiński (1925–1996) *Węgierska opowieść* (1954), vagyis „Magyar történet” című regényének első része a katonákat Bécs alól Erdélybe vezető útról szól. Az egyik fejezet címe a magyar *Pusztá szó*. Itt is a hagyományos természeti képet látjuk. A narrátor szerint végeláthatatlan síkságra érnek, ahol az egyik magyar tiszt nem talál látnivalót, egy másik azonban igen: „– Csöndes pusztaság? Mit tudjátok ti? [...] Vágatott valamelyiketek ezen a vidéken vadlovak csapa-

tával versenyezve? [...] A szem mohón bolyong a végtelen térben. Az ember feje fölött az égboltnak a puszta felé lehajló kéksége, a ló lerázza a harmatot a fűről, az itatóvályúknál gémeskutak nyikorognak [...] A vándor szabadon, mélyen lélegzik.” Arra a kérdésre, hogy élnek-e ott emberek, így válaszol: „– Emberek? De még milyenek! A nyájak pásztorai, a gulyások. A bőrük sötétes, bajuszuk fölfelé kunkorodik.” Öltözékük, a csikósok és csárdák említése után így összegzi véleményét: „a puszta szép vidék, ahol az ember szabad, akár a madár a levegőben!” Egy faluba érve a nádtetős házak tűnnek fel nekik, majd egyikük a kegyetlen Czaky gróf gazdagságát, szoboszlói és debreceni kastélyait hozza szóba. Szoboszlót a narrátor írja le. „A városka szegényes volt, az utcák nincsenek kikövezve, a járdák deszkából vannak, a kis házak többsége földszintes, néhány templom. Semmi érdekesség a tisztek számára, akiknek felszerelést kellett keríteniük osztagaik számára. Se lőpor-készítők, se posztógyárak vagy fegyverkovács-műhelyek.”

A következő fejezet részletesebben mutatja be Debrecent. A narrátor tudja, hogy a katonák „szabad királyi városban” járnak. Furcsán épült, a házak éppen hogy emeletesek, körben kertekkel és első udvarokkal. A belvárosba, amelyet fából készült védőpalánkok választanak el a terjedelmes külsőségektől, hat kapu vezet. A város központjában a négyszög alakú téren „szép reneszánsz [!] templom, olyan nagy, hogy benne egész hadsereg szemléljét meg lehetne tartani. A tér közelében lévő utcáknak volt burkolatuk, de a távolabbiak, bőven teleszórva gödrökkel, olvadás idején járhatatlanná váltak. Nyugat és kelet felől a külvárosok a pusztával voltak határosak. Délen megművelt földek sorjázta, a keleti sorompók mögött pedig – vég nélküli tölgyerdők, amelyek egészen Erdélyig értek.” Mivel a katonák megtudták, „hogy a városban van néhány posztógyár és félezernél több cipész, akik magyar bakancsok készítésével foglalkoznak”, elindultak, hogy rendelkezzenek az erdélyi hadsereg számára, és tájékozódjanak a felszerelés olcsó megvásárlásának lehetőségéről. A kormánybiztos hallani sem akart arról, hogy a tudomása szerint már nem létező hadsereg érdekében közbenjárjon. „A gyárosok nevettek, amikor nekik árujuk hitelben való megvásárlását ajánlották, a cipészek céhmestere pedig kijelentette, hogy a magyar hatóságok túl gyakran apellálnak a céhtagok hazafias lelkiismeretére.” A tisztek egyike kitalálta, hogy „egy nem létező intézmény nevében szintén nem létező érdemrendeket adnak át”. Másnap egy Krause nevű, „ismert és Debrecenben közmegebecsülésnek örvendő polgár, két posztógyár és nagy szabóüzemek tulajdonosa” megörült a kitüntetésnek, és nagylelkű volt. „Az utcákat elfoglaló lakosság éljenezte a hadsereget, az ifjúság égő fáklyákkal kísérte a hadoszlopot, a lányok pedig csókot dobtak a huszároknak. A szekerek tele voltak mindenféle felszereléssel.” Indulásuk előtt a hazát védő katonaságot még három frakkot viselő úr Krause Heinrich nevében bankettre hívta. Feltételezhető, hogy Kamiński magyarság iránti érdeklődését kezdetben a vele egy városban, Poznańban élő Hłakowiczównának köszönhette, aki pártfogolta a helyi fiatal írókat.

A háborús magyarországi menekült Kaltenbergh annak idején, a nálunk magyarként emlegetett lengyel tábornok nyomában, bejárta Erdélyt, és éppen 1848 után egy évtizeddel később jelent meg *Żołnierz Taty Bema czyli opowieść siedmiogrodzka* („Bem Apó katonája, azaz erdélyi történet”) című regénye. A szöveg ve-

gére írt dátum 1957 augusztusa, ezért valószínű, hogy az '56-ban történtek hatására írta. A címből következően a cselekmény túlnyomó része Erdélyben játszódik, de Debrecen és környéke, ha említésszerűen is, néhányszor szóba kerül. Egyik hőse Kazinczy Lajos tábornok állomáshelyére, Hajdó [!] Szoboszlóra igyekszik, Debrecen közelébe, ahol a magyarországi és erdélyi utak keresztezik egymást. Később, már a távoli ütközetek kapcsán, szóba kerül, hogy Hajdúszoboszlón, Kazinczy főhadiszállásán késlekedtek, és elfecsérelték az időt.

Az 1956-os magyar forradalom kezdetének helyszíne volt Debrecen is, de a lengyel alkotók tudták, hogy a nemzeti függetlenségért vívott küzdelemben Budapest és néhány más város nagyobb szerepet játszott. A *Lengyel tollal a magyar Októberről* című antológiában⁸ olvasható ötven olyan vers, valamint két regény és egy írói napló részletei, amelyek a tragikus kimenetelű harc eseményein kívül annak előzményeit és következményeit is megjelenítik. Még ezek közül sem hiányoznak debreceni és – főleg – hortobágyi képek. A lengyel szerzők bizonyára párhuzamot láttak a saját korukban és az 1848–49-ben történtek között. Ezekben a művekben is van jelentősége a város és a puszták említésének. A nemrég lengyelországi testvérvárosunkként gyakran, újabban ritkán emlegetett Lublinban élő költőnő, Helena Platta (1919–1976) ottani folyóiratban 1956 decemberében [!] megjelent vers-miniatűrjének címe *Húgomnak Debrecenbe*. Tudomásunk szerint csakis fiktív testvérehez szólhat, aki a pusztítást látja. Jerzy Waleńczyk (1927–1994) *A magyar pusztákról* című, ugyanabban az évben közölt versének első szakasza így szól a nemzeti sorsközösségről: „Kik vagytok ti, ugyanott jártok, ahol mi, / Hosszan bámulva a szabadság emlékeit, / Míg a puszták itt tűzbe, amott sötétbe borul.” Később visszatér ez a gondolat: „Ugyanazon Kárpátok, ugyanazon puszták népe. / És a madarak sikolya is ugyanaz. És a 19. század.” Tadeusz Chudynak (1931–1997) a magyar puszták említésére volt szüksége a megölt anyját kutató gyerekről írt *Nagyalföld* című nyolcsoros versében. A magyarra korábban többször fordított Wojciech Żukrowski (1916–2000) magyarországi '56-ról szóló, *Kamienne tablice*, azaz *Kőtáblák* című, aligha véletlenül éppen 1966-ban megjelent regényének máig csak részletei olvashatók a szóban forgó antológiában. Még ebben a nem hazánkban játszódó cselekményű alkotásban is találunk egyetlen utalást a Hortobágyra. Az indiai magyar diplomata főhős Budapesten élő feleségére gondol: „Az alföldi puszták szépsége beleolvadt Ilona karcsú testébe.” A jelentős költőként számon tartott Tadeusz Śliwiak (1928–1994) *Dal a vérről* című, ugyanebben a válogatásban szereplő 1956-os versét itt azért említjük, mert van egy, a két nemzet közelségéről elgondolkodtató, *Liryk z pusztą*, azaz „Pusztai vers” című alkotása is. Nem tudjuk, hogy benne éppen a hortobágyi pusztát jeleníti-e meg, hogy járt-e ott, de tény, hogy már 1957 elején megjelent egy lengyel irodalmi lapban, amelyet túlzott ellenzékiessége miatt abban az évben be is tiltottak.

Aleksander Nawrocki (1941–) magyar szakos egyetemistaként jött először Debrecenbe. A már nem élő itteni költőnek, Várkonyi Anikónak ajánlotta az 1960-as évek közepén írt *Liryk jesienny*, azaz „Őszi vers” című szerelmes versét (1965). A magyar irodalom későbbi neves fordítójának képzeletében erősen rögzült az egyetem főépülete előtti színes szökőkút képe. 1977-ben kéziratban elküldött önéletrajzi ihletésű elbeszéléseinek egyikében, a *Spotkanie z bajką* (nyomtatásban először

1984), vagyis „Találkozás a mesében” című alkotásában csupán egy szép lányról szóló mondat jelzi a megkedvelt helyszínt: „A szeme kísértésbe vivő, a haja – igazi pusztai varkocs”. A *Nie dokończono pożegnanie*, azaz „Befejezetlen búcsúzás” viszont megjeleníti a már messziről látható Nagytemplomot, majd a hűszemeletes toronyházat, a síkságon terpeszkedő alacsony házakat és a nem nagy, de széles utcákkal büszkélkedő városközpontot. Nem említ városképi szépségeket vagy csúnyaságot, mintha csak vázlatot készítené. Szóba hozza, hogy a villamos a vasútállomásról indul, és elvisz az egyetemig. Az Arany Bika szállodában táviratot ad fel, de mert a várt lány nem jelenik meg, újra elmegy a színes szökőkúthoz, amely mögött a nyári egyetemek színhelye, a „neoklasszicistára stilizált épület” áll, mellette pedig az egyetemi templom, amelynek lépcsőin nyolc évvel korábban az *Antigoné* előadását látta. Magyar szavakat használ, amikor a parkban lévő csárdában halászevet rendel, és eszébe jut: annak idején a lány ajánlotta, hogy ezt egye, aki azután nevetett, ahogy ő az étellel küzdött. Szóba kerül a Békás-tó is. Másnap a Hortobágy következik, leírása tárgyilagos, amilyen a lengyel irodalomban ritkán találkozhatunk. Nála nem jelenik meg sztereotip kép, tudja, hogy már hiába keresné a délibábot. Leírása újszerű és költői is: „A csalóka természetet ismét csálhatatlan fantáziájával helyettesítette. Lehunyta szemét, porfelhőket idézett meg, lovak patáinak dobbanását és a nagy Attila megszámlálhatatlan seregének görbe kardjait. A legenda megelevenedett és ő elkezdte szavakkal végigmondani a képeket.” A valóságba visszatérve összegzi benyomásait: „A pusztaság csodálatos üressége, kegyetlen és megfoghatatlan monotonia. Ha valaki önmaga akar maradni, át kell kelnie a pusztaságon.” A szerző néprajz szakot is végzett, sőt könyvet is írt a magyarok sámánizmusáról (*Szamanizm a Węgrzy*, 1988). Nawrocki egyes, magyarul is olvasható verseinek témája a magyar irodalom vagy kultúránk más területei. A *Magyarországi impressziók* már nem a sámánok által a pusztára fölé függesztett délibáb keresése-leírása, hanem alkotói vallomás: „A Hortobágy rónáin / délibáb helyett / Tóth Árpád verseit találtam meg / és legendák gyöngyfüzérét / melyek Góg és Magóg fiairól szólnak, / s e nép a Tisza és a Duna földjén / találta meg, / akár a királylány, saját arcát / az elvarázsolt tükörben.”

Andrzej Kuśniewicz (1904–1993), a legjelentősebb 20. századi lengyel prózaírók egyike. A magyarul is olvasható *A két Szicília királya* (1970) című regénye⁹ a történelem süllyesztőjében eltűnő Osztrák–Magyar Monarchiát mint vonzó érdekességet látta. A történetnél nagyobb figyelmet fordított a couleur locale-ra, akkor is, amikor a háborúra készülők, mulatozók, anekdotázók magyar tiszteket jelenít meg. „Részeg elérzékenyülésükben egymást ölelgetik és veregetik, s egymást túlkiabálva idézik fel emlékeiket, hogy egyszer, két vagy három éve, ebben meg ebben a garnizonban – messze, messze! –, a Hortobágyon innen és a Hortobágyon túl, az ezred hajdani szálláshelyein, milyen mulatságos dolgok estek meg velük. Városnevek hangzanak el, amelyek már hangzásukkal is a szerelem és a vágy sóhajait szabadítják fel a lelkekből: – *Jaj, anyám!* – Hajdúbagos és Hajdúböszörmény és Kisvárda és Nyírbátor és Püspökladány és Nyíregyháza – és így tovább, hajdú városok és csikós városok, kalandosak és vadak, mint a vággyakozó cigányhegedűk hangja [...]” – mondja a narrátor. A cselekmény egészét tekintve ennek a részletnek nincs meghatározó jelentősége, de van fontos múlt- és egyben hangulatidéző funkciója.

Tadeusz Kwiatkowski-Cugow (1940–2008) költő és prózaíró, a lublini *Akcent* című folyóirathoz és az irodalmi kapcsolatoknak köszönhetően a debreceni *Alföld*-höz is kötődött. *Wiersz niedokończony*, azaz „Befejezetlen vers” című művének mottójaként a színes szökökút Nawrockinál már megismert motívuma szerepel, aláírt dátuma pedig Debrecen, 1981 augusztusa. Az 1980-as évek második felében ösztöndíjasként hosszabb időt töltött Budapesten, illetve hazánkban, és fordított magyar költőket is.

Bohdan Zadura (1945–) a legismertebb és számos nyelvre fordított ma élő lengyel költők közé tartozik. A Lublini vajdaság egyik városában, Puławyban élve évtizedekig publikált az említett folyóiratban, így Debrecennel, az *Alföld*del is kapcsolatba került. Az 1970-es évek első felében kezdett el fordítani magyarból. Először 1977-ben járt Magyarországon, ahol ösztöndíjasként a következő évtized második felében töltött hosszabb időt. Akkor az *Alföld* is közölte verseit (1986, 1989), de nem olyanokat, amelyek hazánkban szerzett élményeinek köszönhetőek. Válogatott versei magyarul, *Éles batárok*¹⁰ című kötetében olvashatók. A *Debreceni aprópecsenye* című prózavers, amint az első szakaszából kiderül, még a rendszerváltás előtt keletkezett: „A Vörös Csillagban elfogyasztott vacsora után (a boxok labirintusában a pin- / céren kívül senki sem zavar meg, de légszomj gyötör s hiányzik valami em- / beri, amit a szomszédos asztaloknál ülő ismeretlen nők árasztanak) a kálvinista / város utcáit róttuk. // Négyen voltunk. Szót három nyelven értettünk. // Miért nem vagy boldog, kérdezted a színház előtti téren. Mert magyar, s bol- / dog az igazi magyar nem lehet soha. Erre szóba hoztad a második feleségedet / [...]” A továbbiakban, a városban szerzett benyomásoktól teljesen eltérően, nős lengyel beszélgetőpartnerének japán szerelme utáni vágyakozása a téma, de közben azért visszatér Debrecen központjába: „A boltok előtt műkoszorúk hevertek, Halottak Napi emlékek, s a hirdetőoszlo- / pokon már a forradalom vezérét ábrázoló plakátok harsogtak: Éljen november / hetedike!” A gyerekeinek ajánlott *Hortobágy* az ottani nagy istállóban született gondolatait fejt ki arról, hogy a mozgásukban korlátozott lovak is gondolkodnak, de a magasan röpködő fecskék megvannak anélkül is. Maga a helyszín nem játszik más szerepet a rímtelen versben. A *Debreceni aprópecsenye* eredetije is rímtelen, de szövegében a sorok végén nincsenek elválasztott szavak. Egy lengyel kritikus 2011-ben így magyarázta meg esztétikájának 1986-os kötetében bekövetkezett hirtelen átalakulását, amelyben „szá- kít az addigi szabályozottsággal, a hagyományos líra műfaji szabályai diktálta fe- gyelmezettséggel [...] A lírai alany helyzetei közel vannak a szerző hétköznapi ta- pasztalataihoz. Az olvasót a nehezen megérthető értelmek egyenrangú keresőjé- nek tekinti”.

A rendszerváltás után Debrecen és környéke Zadurán kívül csak a magyar apától származó Krzysztof Varga (1968–) lengyel prózaíró és publicista műveiben kerül szóba, amelyekben több tucat más magyar várost, illetve települést említ. Varsóban született, ott járt iskolába és egyetemre, de jól ismeri kultúránkat, Ma- gyarországot, ahol sokat utazott. A magyarul is olvasható korai *Fejlődésregény*¹¹ mindössze egyszer, futólag említi városunkat: „[...] néha napokig vagy egész héten nem volt otthon, néha meg tele volt vele a ház, [...] aztán csak egyszer csak hir- telen eltűnt, de mindenki azt hitte, hosszabb kiküldetésbe ment, mondjuk, Debre-

cenbe vagy Miskolcra”. Más a helyzet egyéb írásaival. Tavalý egy varsói napilapnak nyilatkozva elmondta: „[...] Magyarország Budapestból és a vidékből áll, minden, ami nem Budapest, az vidék. A második legnagyobb város, Debrecen, akkora, mint Radom.” (A Varsótól délre található városnak valóban mintegy 215 ezer lakosa van, ami azonban közepes méretű településnek számít Lengyelországban.) Egy másik interjúban megmagyarázza: „A vidék valami egészen más, mint a közmopolita, európai Budapest [...] És amikor az ember tovább utazik, akár a pusztába is, de nem a Hortobágyra, amely turisztikai hely, hanem igazán olyan véget nem érő sztyeppére”.

Varga trilógiájának magyarra lefordított darabjai legalább annyira indokoltan nevezhetők regényeknek, mint esszéfüzeteknek. A gasztronómiából kiindulva jut el nemzeti karakterünkről és nemzeti komplexusainkról, történelmi sérelmeinkről való véleményalkotásig. Megállapításai személyesek, amihez esszéíróként joga van. Más kérdés, hogy sokukkal nehéz egyetérteni. Bármennyire is otthon van a magyar történelemben és a közelmúlt hazai történeteiben, nemzeti mítoszokat rombol, egyébként szellemesen és lelke mélyén talán megértően. Varsói iskolai és egyetemi tanulmányai nyomán nem is igazán meglepő, hogy nem érzi a magyar Trianon-komplexus súlyát. A több mint 120 éves nemlét után, 1918-ban újjászülött lengyel állam akkor is az egy tömbben élő lengyel nemzet országa volt, amikor a 2. világháború éveiben ismét nem létezett. Azt követően is, mikor a háború után a győztes nagyhatalmak és a Szovjetunió a keleten elcsatolt országrészek az évszázadok óta részben eleve ukránok, valamint belaruszok és litvánok lakta területek helyett határait „kárpótlásul” nyugatra, addig a Német Birodalomhoz tartozó, de egykor a nagy lengyel állam részét képező vidékek felé tolták. Nemcsak az író, de a kb. 39 milliós lakosságú ország számára is sokkal kisebb veszteséget jelentett a keleten és északkeleten maradt, valószínűleg háromnegyed-milliónál már nem több lengyel, mint a magyarság számára a több szomszéd államba került sokmillió kisebbség.

Magyarul ugyancsak megjelent *Turulpörkölt*² című könyvének következő megállapítása, a külföldiek által kedvelt magyarországi fürdővárosra tett megjegyzésén kívül, nemigen vitatható: „Az az igazság, hogy a magyar történelem, a mai politikai és társadalmi élet a tipikus lengyel olvasó számára terra incognita. Budapest, Balaton, Hajdúszoboszló – hogy ez az utóbbi miért kiemelten népszerű a lengyelek szemében, nem tudok rájönni –, csárdás és cigányzene: ez Magyarország a lengyelek többségének szemében.” A nálunk ugyanabban az évben megjelent *Man-galicacsárdás*³ című könyvében, időben és helyszínek között csapongva, városunk csupán egy mondat erejéig kerül szóba: „Tudom én, hogy Magyarország kicsi, de én még leragadtam Győrben, mikor ő már hipp-hopp Debrecenben mászkált.” A varsói katolikus gimnáziumban érettségizett szerzőtől megtudjuk, hogy semmilyen vallási élménye nem volt a Nagytemplomban, ahol a templomokat szerető ateistának nincs keresnivalója, mert „Milyen steril a belseje.” Sok településen átutazva említi, hogy van pusztá is, amely fölött csend honol, és „a pusztá üressége” egyáltalán nem dekoráció. A magyarul 2017-ben kiadott *Lángos a jurtában*⁴ az ország szélein tett utazásairól szól, amelyek során nem járt Debrecenben és környékén, vagy nem írt.

E vidék „igazi”, nem csak említésekre szorítkozó lengyel irodalmi megjelenítéséről a 19. században nem beszélhetünk, hiszen Gregorovius németül alkotott. Érdeklődése a magyarországi 1848–49-es történeteknek volt köszönhető, ami a vizsgált 20. századi szerzőkre is áll. Szabadságharcunk felidézése, a 100. évforduló széles körű lengyelországi ünneplése részben hivatalos ösztönzésre történt, és, az egykori lengyel katonai segítségre hivatkozva, több alkotó számára összefonódott a Petőfi és – rajta keresztül – a Pusztá, mégpedig általában a Hortobágy iránti érdeklődéssel. Főleg a 2. világháború kezdetén menekültekként befogadott alkotókról van szó, de másokra is hatással volt szabadságharcos költőnk munkásságának 1956-ig fokozódó népszerűsítése. A háborús menekültek szinte kivétel nélkül irodalmunk érdemes fordítói voltak vagy lettek. A lengyel irodalmi kánonban rangos helye van Őlakowiczównának és, az 1950-es évek közepe óta, Rózewicznek. Csak sajnálhatjuk, hogy az Erdélyben menedékre találó költőnőnek sem Debrecen és környéke kínált témát, mert akkori művei és műfordításai budapesti lengyel sajtótermékekben láttak napvilágot, illetve azt Rózewicz éppen munkásságának legkevesbé értékes időszakában választotta. Őlakowiczówna inspiráló hatása nélkül Kamiński aligha írt volna magyar tárgyú regényt. Azt csak feltételezzük, hogy Chamiec fiataloknak szánt, az 1848–49-es eseményeket megörökítő öt könyvét, köztük a már említett háromszínű kokárdáról szólót sokan elolvasták Lengyelországban. Nem igényel magyarázatot a következtetés: szoros magyar–lengyel irodalmi kapcsolatok nélkül nem várható el a Debrecenre és környékére irányuló figyelem sem. Néhány költő esetében kellett ehhez 1956 élménye is. Az egyetlen részletben megnyilvánuló érdeklődés kivételes véletlen is lehet: Kuśniewicz gyakran idézte fel az Osztrák–Magyar Monarchia létezésének utolsó éveiben történeteket, de inkább csak az akkor hozzá tartozó, régi lengyelországi területeket, illetve a birodalom más, vegyes lakosságú vidékeit.

Az 1960-as évektől kezdve, főleg a múlt század végéig elsősorban a közvetlen és rendszeres, Debrecen és lengyel, elsősorban *Lublin*, az *Alföld* és az *Akcent* folyóiratok közötti kontaktusok adják az alkotói érdeklődés magyarázatát. Mind a magyar irodalmat ismerő Nawrocki és Kwiatkowski-Cugov, mind a legjelentősebbek táborában számon tartott Zadura fordítója is a magyar irodalomnak. Mindhármuk figyelmét felkeltette az egyetem közelebbi vagy távolabbi környezete.¹⁵ A lengyel alkotókkal folytatott együttműködés már a rendszerváltozás óta lanyhul, és a 21. században szinte meg is szűnt. Századunk második és harmadik évtizedében országunk, nemzetünk, mentalitásunk és irodalmunk lengyel szép- vagy esszéirodalmi megjelenítése a magyar szellemi szférában otthonosan mozgó Vargának köszönhető, de őt a mi vidékünk kevésbé érdekli. Igaz, az alaposan megismert Budapest kivételével, másokat is inkább csak futólag.

A bemutatott irodalmi kép nem árnyalt, nem sokszínű, de ha utánanézzünk annak, mennyi mondanivalójuk volt a magyar íróknak Lublinról és környékéről, nem elégedetlenkedhetünk. Létezik a *Kocham twój kraj, Szeretem országodat*, (1971) című antológia, benne néhány száz magyar témájúnak nevezhető verssel, de Lublin és vidéke, sőt a jelenlegi Kelet-Lengyelország is csak úgy kerül szóba, hogy magyar költők az országot, Krakkót és Varsót és Gdańskot kettészelő Visztulát említik, amely egy darabig a Lublini vajdaság területén folyik. Így van Eötvös József A

befagyott Visztulához, Magos Ernő *A utolsó krakuszdal*, Ady Endre *Ének a Visztulán*, Gyóni Géza *Csak egy éjszakára* és Vidor Miklós *Kísértetléptek* című versében. Jókai Mórnak van *A mi lengyelünk* (1903), Thurzó Gábornak *Egy halott Varsó és Krakkó között* (1979), Spiró Györgynek a Varsóban játszódó *Az Ikszek* (1981), Szőnyi György Endrének *Lengyel történet* (1983) című regénye. Márai Sándor *A gyertyák csonkig égne* (1942) című regényének egyik főhőse, Konrád rokona Chopin lengyel anyjának, Zilahy Lajos elbeszélésének, a *Csendes életek* (1943) férfi főalakja lengyel menekült, de hazájukról egyebet nem tudunk meg. Az országot 1956-ban elhagyni kényszerült, Angliában élő neves irodalomkutató, polonista és műfordító Gömöri György költő is szóba hozandó. Munkássága olyan gazdag, hogy nehéz lenne összes szépirodalmi művét áttekinteni. Csak példaként említjük *Füst Milán Krakkóban*¹⁶ és *Czesław Miłosz 1944-ben*¹⁷ című írását, igaz, Gömöri számára nem a szóban forgó helyszínek állnak a középpontban.

Kovács Istvánnak már *Ördöglakat* (1982) című kötetében vannak lengyel vonatkozású versei, *A tér töredékei* (1995) című válogatott és új verseit tartalmazó¹⁸ könyvében pedig „krakkóiak” és „varsóiak” szerepelnek, sőt a Lublini vajdaságban élő Bohdan Zadurának ajánlott *Párbuzamos vers* is megtalálható. És nem feledkezhetünk meg egy, először 1914-ben, a délkelet-lengyelországi Przemyszlben és ugyanebben az évben Budapesten is megjelent verseskötetről sem: Gyóni Géza *Lengyel mezőkön, tábornok mellett* című kötetéről. Gyóni szenvedő tanúja volt az első világháború kezdetén, az akkor az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó területen lévő város erődjé hosszú ostromának, amelyben ezrével estek el magyar katonák is.

Kerényi Grácia, a lengyel irodalom neves népszerűsítője *Topográfia* (1975) című könyvében ugyancsak vannak lengyel tárgyú művek, sőt végre, legalább említésként Lublin is szóba kerül a *Testnek feltámadása* (1982) kötetben, az „*El vagyok veszve, azt hiszem*” című esszében: „Nem ismertem még Szilágyi Domokos verseit, amikor – 1975-ben – véletlenül épp március 15-én beszéltem magyar irodalomról, történelemről lengyeleknek, Puławyban és Lublinban.”¹⁹ Egy mai lengyel város egyik kerületének nevét viseli Pilinszky János *Majdanek* című verse, amely 1956-ban keletkezhetett. Majdanekben a világháború éveiben német koncentrációs tábor volt, ahol több százezer ember halt meg.

Ha egy gondolatsor erejéig eltávolodunk a szépirodalomtól, ritkán levont következtetésre jutunk. A három, tartománynagyságú kelet-lengyelországi régió központjának számító városnak közel 350 ezer lakosa van. A keleti országrész szomszédos öt állammal, és nem csak az ott élő lengyelekkel való kapcsolattartás miatt fontos. Köztük van Ukrajna és Szlovákia is, amelyekkel nemcsak Magyarország egésze, hanem Debrecen mint északkelet-magyarországi régióközpont számára is nagy jelentőségű az együttműködés. A Lublin és Debrecen közötti testvérvárosi partnerségnek több mint hat évtizedes múltja van. A kezdetekről sokáig nem lehetett beszélni, ma pedig már kevesen tudnak róla: 1956 őszén először Lublinból küldtek vért Magyarországra. Ennek apró bizonyítéka Helena Platta költőnő említett kis verse, amelyet az akkori lublini irodalmi folyóirat decemberben még közölhetett. Magyarul először csak 1996 októberében, a *Hajdú-bihari Napló*-ban lehetett elolvasni. Bohdan Zadura 1960 körül írta *Elégia* című 1956-os témájú versét, amely nélkül talán nem vált volna a magyar irodalom fordítójává. Gyakran emlegetjük az

ún. Visegrádi 4-ek együttműködésének fontosságát, különös tekintettel a legnépesebb Lengyelországra, amelyhez a magyarságot többnyire jó kapcsolatok fűzik. Ez többi szomszédunkról nem mondható el. Jó lenne, ha nem csupán emlegetnénk...

JEGYZETEK

1. Bitskey István, *A Warszewicki-testvérek és Magyarország = Lengyelek és magyarok Európában*, vál. és szerk. Nagy László Kálmán, Debreceni Egyetem, Debrecen, 2001, 116–122.
2. Várnai Dorota, *Adama Czabrowskiego przygoda z Węgrami = Multikulturalitás, nemzeti identitás, kisebbségek Magyarországon és Lengyelországban*, szerk. Fórián Éva, Debreceni Egyetem, 2004, 179–189.
3. *A „Népek Tavasza” az európai irodalomban. Ferdinand Gregorovius lengyel és magyar dalai*, bev. és részben ford. Kovács István, Olsztyn, 2015.
4. Kovács István, „Mindvégig veletek voltunk”. *Lengyelek a magyar szabadságharcban*, Osiris, Budapest, 1998, 465, 470–471, 473.
5. Tadeusz Fangrat, *Itt járt Petőfi*, ford. Radó György, Kortárs, 1973/11, 117–118.
6. D. Molnár István, *Tadeusz Rózewicz magyar témái*, Tiszatáj, 1976/1, 244–246.
7. Tadeusz Rózewicz, *Megmenekült*, ford. Fodor András, Európa, Bp., 1972.
8. *Lengyel tollal a magyar Októberről*, ford. Cséby Géza és mások, vál., szerk. és bev. D. Molnár István, Budapest, 2006. Az idézett 3 vers fordítói: D. Molnár István (1.) és Zsille Gábor (2, 3.).
9. Andrzej Kuśniewicz, *A két Szicília királya*, ford. Fejér Irén, Európa, Budapest, 1987, 99.
10. Bohdan Zadura, *Éles határok*, ford. Kovács István és Zsille Gábor, Magyar Napló, Budapest, 2005.
11. Krzysztof Varga, *Fejlődésregény*, ford. Keresztes Gáspár, Európa, Budapest, 2008, 53.
12. Uő., *Turulpörkölt*, ford. Hermann Péter, Európa, Budapest, 2009.
13. Uő., *Mangalicacsárdás*, ford. Pálfalvi Lajos, Európa, Budapest, 2015.
14. Uő., *Lángos a jurtában*, ford. Pálfalvi Lajos, Európa, Budapest, 2017.
15. A tárgyalt lengyel írókról, illetve műveikről szóló információkhoz lásd az alábbi monográfiát: D. Molnár István: *A magyarság a modern lengyel irodalomban 1919–1989*, Debrecen, 1995.
16. Gömöri György, *Füst Milán Krakóban*, Jelenkor, 2006/4, 375.
17. Uő., *Czesław Miłosz 1944-ben*, Jelenkor, 2009/12, 1313.
18. Kovács István, *A tér töredékei*, Kézirat, Budapest, 1995.
19. Kerényi Grácia, *Testnek feltámadása*, Szépirodalmi, Budapest, 1982.

GÖMÖRI GYÖRGY

Negyven éves Az ismeretlen fa

Az ismeretlen fa Julian Tuwim fiatalkori szép versének a címe – ezt én még 1955 táján lefordítottam, Koczogh Ákos jóvoltából meg is jelent az akkori *Alföldben*. Amikor jó két évtizeddel később összeállítottam lengyel fordítás-antológiámat, leginkább ez kínálkozott a kötet címéül, több okból: mert önmagában is jól hangzott, és mert fel akartam hívni a figyelmet arra, hogy a modern lengyel líra a legtöbb magyar olvasó számára még mindig *ismeretlen*. A könyvet kemény kötésben amerikai kiadóm, az Occidental Press (Csicsery-Rónay István) hozta ki még 1977 vége felé, de a washingtoni kiadó neve alatt már az 1978-as évszám szerepel.

De miért írok erről a kötetről negyven évvel később? Főleg azért, mert úgy érzem, válogatásom és fordításaim ma is megállják helyüket. Közben ugyan felnőtt

egy vagy két újabb műfordító-nemzedék, de legjobb tudomásom szerint ilyen antológiát egyetlen magyar kiadó sem adott ki a rendszerváltás óta eltelt évtizedekben. Bár a kötet utószavában hangsúlyozom, hogy „válogatásom nem törekszik teljes objektivitásra”, ez áll a legtöbb antológiára, amit a szerkesztő saját ízlése szerint válogat össze. Viszont az 1978-ban általam fölállított értékrend csak annyiban módosult, hogy például Czesław Miłosz verseit akkor még alig ismerte a hazai lengyel, illetve a magyar közönség, viszont az 1980-as Nobel-díj után költészete hirtelen népszerűbb lett Varsóban, mint Amerikában, ahol emigránsként a kaliforniai egyetemen tanított. *Az ismeretlen fába* tőle válogattam be a legtöbb verset, csak eggyel kevesebbet, mint az ugyancsak nemzetközi elismerésnek örvendő Zbigniew Herberttől. Herbert, akit barátomnak mondhattam, 1998-ban hunyt el, idén a Lengyel Köztársaság emlékévvél ünnepelte ezt a mozgalmas életű, sokat vándorló, nagyszerű költőt.

Az antológia 39 költője közül néhányan (Leśmian, Czechowicz) már nem éltek 1956-os első varsói látogatásom idején, de többekkel szerencsére még sikerült akkor megismerkednem – pár hónappal később már sem Konstanty Ildefons Gałczyński, sem Julian Tuwim nem volt az élők sorában. Kettejük közül az érzelmes, lágyabban lírai Gałczyński tette rám az erősebb benyomást, vele többször is találkoztam, egyszer az ő lakásán hallgattam végig lemezzel oroszul a *Jevgényij Anyegin*t, halála napján kellett volna őt újra felkeresnem, ott voltam a temetésén 1953 decemberében. Az antológiába négy versét válogattam be, köztük van a bájos *Kicsi mozik dicsérete*, ami ezekkel a sorokkal végződik: „pompások a kicsi mozik, / ahol minden megváltozik, / s elfeledve bűját-baját / a szegény is megpihen.”

Gałczyńskiéknél jártamban egyszer megismerkedtem Kirával, a költő lányával, aki orosz irodalmat tanult a varsói egyetemen, s úgy emlékszem, merő kíváncsiságból el is kísértem egy egyetemi órájára. 46 évvel később, 1989-ben Kira felidézte találkozásunkat *Hogyan múltak az évek...* című emlékirataiban, azzal a megjegyzéssel, hogy „hallottam Gy. G. jelentős részvételéről a magyar [forradalmi] eseményekben, ami után örökre elhagyta szülőföldjét”, majd arról, hogy miután levelet írt nekem, elküldtem neki *Az ismeretlen fa* kötetemet apja verseivel, s hogy ezután a „magyar tragédiára” emlékezve, amit Kira nemzedéke velünk együtt végigszenvedett, mindig rám fog gondolni.

Első varsói utam alkalmából jártam Władysław Broniewskinél is, akit akkoriban mint „a legnagyobb lengyel szocialista költőt” tiszteltek. Ő 1962-ban hunyt el, akkor már tudtam a háború alatt az NKVD fogságában írt, sokáig publikálatlan „szovjetellenes” verseiről, és a párizsi *Irodalmi újság*ban búcsúztattam. Esti látogatásom nála kemény vodkaivással társult, ami közben a Nagy Szocialista Költő közölte velem, hogy többre tartja Jeszenyint Majakovszkijnál (eretnek vélemény 1953-ban!), és hogy szereti a magyarokat, mert az első világháború idején, mint az osztrák-magyar hadsereg lengyel légiós hadnagya, gyakran mulatott együtt magyar tisztekkel. Ennek bizonyítékául mindjárt rá is gyűjtött (magyarul) „A szép asszonynak kurizállok...” kezdetű pajzán dalra, amit aztán végigénekeltünk. Egy ültünkben megittunk vagy fél liter vodkát, utána nem tudom, hogyan találtam haza a Bristol Hotelbe, ahol csak másnap reggel lettem okádásig másnapos. Broniewskit egyébként különösen azért tiszteltem, mert 1939-ben a német támadás napján írt egy gyémántke-

mény, *Szuronyt szegezsz!* című ellenálló verset, amit természetesen bevettem antológiámba – ilyet a magyarban nem ismertem. Egyáltalán, a korabeli lengyel költészet tele volt hiteles antifasiszta versekkel, Gałczyńskibe is először *A Westerplatte katonái* című verse miatt szerettem bele, ami azokról a lengyel katonákról szólt, akik a háború elején a Gdańsk-Danzig melletti erődöt tíz napon át védték a rettenetes német túlerővel szemben.

Lengyel versantológiámban bőven szerepeltek emigráns költők – a mi *Nyugatunkhoz* hasonló Skamander-csoport szinte mindegyik kiemelkedő alakjának versét bevettem a válogatásba: volt olyan, akitől csak egy verset, de Tuwimtól, Wierzyńskitől és Ślonskimtól kettőt-kettőt. Mindegyik személyes ismerősöm volt, utóbbit 1970-ben, amikor a hatóságokkal utazási problémái voltak, én hívtam meg egy cambridge-i előadásra, de a legközelebb hozzám Kazimierz Wierzyński állt, nem annyira poétikája, mint személyisége miatt. Amikor Londonban megismertem, már túl volt a hetvenen, magas, ezüstös hajú, kifejezetten „szép” férfi fogadott lakásában, ahol lengyel és magyar irodalomról folyt a szó: a költő régi magyar ismerősei, Kosztolányi és Karinthy iránt érdeklődött, akikre a PEN Club találkozójáról emlékezett, és akikkel franciául vagy németül beszélgetett. Amikor teázás után elkísért a földalattiig, még megjegyezte: „Kosztolányi írt rólam egy tárcát, megírta, milyen közelinek érez magához, szinte testvérének... de tudja, én is így voltam vele. Milyen különös, lehetnek az embernek egy életen át francia barátai, mégsem tud velük úgy összelelegedni, mint pár nap alatt egy magyarral!”

Pan Kazimierz még a „régi” emigránsok közé tartozott, csakúgy mint Jan Brzękowski, a hajdani krakkói avantgárd francia földre távozott tagja, akivel csak egyszer ebédeltem együtt Párizsban, de fordítói figyelmem kiterjedt olyan „újemigránsokra” is, mint Aleksander Wat. Fiatal korában ő is vadmodernista volt és illegális kommunista, de miután 1939-ben Lwówba (Lvivbe) menekült, itt a szovjet megszállás alatt letartóztatták és a következő évek során megjárta hét szovjet börtönt. Miután semmiképpen sem volt hajlandó lemondani lengyel állampolgárságáról, hosszú szenvedés után végre visszatérhetett Lengyelországba, de keserű, látomásos verseit csak 1957-ben adhatta ki – ez avatta másodszor is fontos költővé. Őt Oxfordban ismertem meg egy konferencián, majd pár hónapig együtt voltunk Berkeleyben, a kaliforniai egyetemen, ahol Wat ugyan nem volt képes tanítani (börtönévei óta borzalmas fejfájások kínozták), de Miłosz unszolására tollba mondta neki életét – ez a könyv *Mój wiek* („Századom”, de fordítható „Az én korom”-nak is), hiteles tanúbizonyság, nem csak életéről, de a két háború közti bonyolult lengyel társadalomról is.

Wat túlélte a háborút, és csak 1967-ben halt meg, de a nála három évvel fiatalabb Józef Czechowicz 1939-ben Lublinban német bombatámadás áldozata lett. Nosztalgikus, szépen csengő, dallamos verseket írt, ezek közül is kedvencem a *Falun* című, aminek zenéje Dsida Jenőre emlékeztet, s úgy hiszem, fordításom jól sikerült, hangulata adekvát az eredeti verssel. Bár az antológia versei közül nem fordítottam újra egyet sem, a *Preludium* című Czechowicz-vers utolsó sorát (az antológia 29. oldalán) ki kell igazítanom, mert az „az ér forrásánál ávét suttogó szarvas áll” értelemszerűen így kell, hogy hangozzék: „ávét suttog az ér a forrásnál szarvas áll”. Andrzej Franaszek részletes Herbert-életrajzából egyébként kiderül,

hogy nemcsak a kortárs Miłosz, de a jóval fiatalabb Zbigniew Herbert is nagyra tartotta a harminchat évesen meghalt Czechowiczot.

Adam Ważyk a hajdani szürrealista költő a Szovjetunióban alakult Kościuszko Hadsereg politikai komisszárjából 1955-ben vált a lengyel Olvadás emblematikus alakjává, amikor megírta *Költemény felnőttek számára* című, többrészes, bátor költeményét. Ezt a verset sokan olvasták, a többi közt Tardos Tibor magyar író, aki aztán *A tengervíz sós* címmel írt egy antisztálinista cikket az *Irodalmi újság*ba, ahol hivatkozott Ważyk akkor már kéziratban terjedő művének néhány sorára: „Az álmodozó Fourier bájosan megjósolta: / a tengerek partját majd limonádé mossa: / És hát nem így van? / Isszák a tengervízet, / s lelkendeznek: / „limonádé! – / Lopva mennek haza / hányni, / hányni”.¹ De Adam Ważyk ekkor még hitt a kommunista rendszer megreformálhatóságában, amiből többek közt budapesti tapasztalatai ábrándították ki, ugyanis az a nap, amikor a Magyar Írók Szövetsége meghívására a magyar fővárosba érkezett, nagyon emlékezetes nap lett számára. Veres Péter, aki a magyar írók képviselőjeként a repülőtéren fogadta, azon nyomban a Bem-szoborhoz vitte, ahol Ważyknak egy irdatlan tömeg tüntetőhöz kellett volna beszélnie – de nem tudott, a helyszínen nem volt elég jó hangerősítő.² (Magam is láttam vagy száz méterről a gyöngye mikrofon előtt kétségbeesetten beszélni próbáló kis, szemüveges emberkét, a vendég lengyel költőt.) Miután a semleges Jugoszlávián át visszatért Varsóba, a hajdani kommunista komisszár megírta élete egyik legjobb versét – a magyar forradalomról. Természetesen be is vettem a *Qui tacet clamant*-ot antológiámba. Itt csak a vers utolsó négy sorát idézném, amiben Ważyk leszámol azzal a mítosszal, hogy „szocialista országok nem viselhetnek egymással szemben háborút”: „Mi, lelkiismerete a történelemnek, / hallgatunk – államérdek ez a néma beszéd... / Hol a felkelők hamván keserű füst terjeng, / A végső mítosz összedőlt, / De Bem emléke ép.”³

Kevéssé ismert tény, hogy miután a Gomułka-kormányzat betiltotta a néhány ismert író által szerkesztett *Europa* című folyóirat első számát, 1957 májusában Jerzy Andrzejewskivel együtt Adam Ważyk is kilépett a Lengyel Egyesült Munkáspártból. Nem tudom miért, de – minden elismerésem ellenére – későbbi lengyelországi látogatásaim során sohasem kerestem Ważyk társaságát.

Vizont *Az ismeretlen fa* talán leghosszabb darabja Czesław Miłosz drámai dialógus-töredéke, az *Antigoné*. Ez a mű először a párizsi *Kultura* 1957-es úgynevezett „magyar” számában látott napvilágot, ezekkel a bevezető sorokkal: „A magyar munkások, diákok és katonák emlékének ajánlom ezt az 1949-ben írt töredéket”. Antigoné és Iszméné arról beszélget, a holtakat (bármelyik oldalon estek is el) az élők kötelessége méltó módon eltemetni. Ez sem valójában, sem szimbolikusan nem történt meg a háború után a németellenes 1944-es varsói felkelés halottaival, akiknek többsége a londoni emigráns kormány által támogatott Armia Krajowa soraiban harcolt – a kommunista kormányzat ha nem is árulókat, de a Nyugat által „megtévesztett fiatalokat” vélte látni a felkelőkben. Magának Miłosznak sem egyértelmű a varsói felkeléssel kapcsolatos véleménye – tudjuk, hogy az részben azért robbant ki, hogy ne a Vörös Hadsereg, hanem lengyel nemzeti fegyveres erők szabadítsák fel Varsót. (Ezek után viszont túlzott optimizmus volt a felkelők részéről hathatós szovjet segítséggel számolni.) De a halottak szimbolikus eltemetésének

igénye éppígy felmerült a Kádár-rendszer kezdeti korszakában – kiderült például, Nagy Imrét és kivégzett társait milyen embertelen körülmények között, titokban földelték el Kádár és Münnich emberei, és hogy az áldozatok bizony nem voltak egyedül a 301-es parcellában. Ezért tartozott Czesław Miłosz *Antigonéja* az olyan versek közé, amiket tőle legkorábban lefordítottam – ő angolra nem is fordította ezt a versét, és csak az én unszolásomra egyezett bele, hogy azt a cambridge-i Richard Burns-Berengartennel együtt a századfordulón a *The Hungarian Quarterly* számára átültessük, és ezzel végleg helye legyen a teljes Miłosz-életműben.⁴

Ezzel a Nobel-díjas költővel jóval diadalmas nemzetközi kiemelkedése előtt ismerkedtem meg, pontosan 1957 nyarán Strassbourgbán; leveleztünk a lengyel irodalomról, és az ő meghívására utaztam át Oxfordból Berkeleybe 1963 augusztusában, hogy egy évig tanítsak a kaliforniai egyetemen. Több nyelven írtam a hozzá fűzött hosszú kapcsolatáról,⁵ ami nem volt mentes félreértésektől, de egy rövid ellenséges szünet után végül is barátsággal helyreállt. Magyarországon Miłosz sokáig feketelistán volt, Bojtár Endre panaszkodott is nekem, hogy (varsói nyomásra) nem tudta belevenni még a háború előtti verseit sem egy általa szerkesztett lengyel antológiába, de a Nobel-díjjal 1980-ban megtört a jég: pár versét, az én fordításomban, azonnal közölte az akkori *Magyar Nemzet*. Később a *Holmi* és a *Korunk*, valamint az 1987-es magyar Miłosz-kötet közölt néhányat fordításaimból, majd egy saját kis kötetem is megjelent tőle, ezt egy szlovákiai magyar kiadó forgalmazta 2001-ben, azt hiszem, kevés könyvesboltba, illetve könyvtárba jutott el.⁶

Az 1921-ben született Tadeusz Różewicznek is sok hely jutott antológiámban. Ő volt az első lengyel költő, akit 1953-ban Budapesten személyesen megismertem, s mivel kedvesen invitált, ha „arra járok”, keressem fel otthonában, pár hónappal később meg is tettem ezt Gliwicében, egy esős, szürke őszi napon. Tadeusz eléggé zárkózott ember volt, de valahányszor találkoztunk, későbbi lakhelyén Wrocławban, vagy Angliában, mindig szívesen beszélgetett velem, emlékezve magyarországi élményeire – az ötvenes évek elején ösztöndíjasként hosszabb időt töltött nálunk, és több verset írt Petőfi Sándorról, akiben a népi forradalmárt tisztelte, mint olyant, aki a 19. századi lengyel költészetből hiányzik. (Mickiewiczet származása és neveltetése más irányba terelte, miszticizmusa inkább az angol és német romantikusokkal rokonítja.) Różewiczet hamarosan fordítani kezdtem – csak a verseit, mert nagysikerű drámáit mások fordították magyarra, és abba a vitába sem szóltam bele, ami Kerényi Grácia és Fodor András között a Różewicz-versfordítások miatt kirobbant. Bár Tadeusz Różewicz csak pályája kezdetén írt (ma utópisztikusnak naivnak mondható) szocialista verseket, én a legjobbak közé számítom azt az 1956–57-ben írt versét, *A halottakat*, amiben visszamenőleg leszámol a lengyel értelmiség többségének korábbi behódolásával az új rendszernek. Ez egy vers-litánia arról, mire emlékeznek a halottak, akik mindenkit, bármilyen része is volt a sztálinizmus ördögi hatalmának fenntartásában, „bűnösnek” nyilvánítanak. Hiába-valók az utólagos rehabilitálások is, mivel: „a halottak megszámlálják az élőket / A halottak bennünket nem rehabilitálnak”.

A később ugyancsak irodalmi Nobel-díjas Wisława Szymborskától csak két verset vettem föl az antológiába, pedig hát volt egy olyan harmadik verse, ami már nem sokkal közlése után felkeltette a figyelmemet: a *Temetés*. Ez Rajk Lászlónak és

koncepció perében kivégzett társainak ünnepélyes újratemetéséről íródott, ami 1956 október hatodikán ment végbe, és bizonyos értelemben a pár héttel későbbi forradalom főpróbája volt – ez a nagyszerű, keserű vers megint csak a Lengyel Október rövid életű kultúrpolitikai reformjainak köszönhetően jelenhetett meg a költő 1957-es kötetében.⁷ De ettől a nagyon intellektuális, ám közérthetően filozófáló költőtől mégsem fenti politikai versét vettem be gyűjteményembe, hanem két bájos „magánéleti” verset. Később különösen megkedveltem egy „cicás” versét, a *Macska az elhagyott lakásban* címűt, amelyben az állat rosszkedvűen arról morfondírozik, miért hagyta el gazdája – na, csak jöjjön vissza! Majd megmutatom neki, hogy nem lehet engem csak úgy itt hagyni! (Mulatságos módon, amikor Krakóban egyszer lefényképeztek Szymborskával, ölében ő éppen egy – nem saját – macskát simogatott, ami melleleg angolul illetlen szóviccekre ad alkalmat.)

Zbigniew Herbert, mint már mondtam, teljes súlyával jelen van antológiámban. Van, aki kevésbé szereti „szerepjátszó” verseit – be kell vallanom, én nem ezek közé tartozom, hiszen a *Fortinbras búcsúztatója* és *A prokonzul visszatér* a számomra fontos politikai cselekvés/túlélés problémáját érinti, annak a lehetőségeit bogozgatja. Kihagytam Herbert magyar földön legismertebb versét, amit én fordítottam le legkorábban: egyrészt mert több helyen már megjelent,⁸ másrészt mert nem akartam az egész antológiát túlságosan magyar szempontoknak alárendelni. Viszont nem hagyhattam ki *A hetedik angyalt*, aki voltaképpen arkangyal, és a gnosztikus iratok szerint rendhagyó természetű: a szerény „Semkel” névre hallgat (magyarul el lehet vele játszani: „nekem sem kell”), nem olyan, mint Gábrriel, Michael vagy Rafael, mert nem tökéletes! És bár tudom, az angelológia nem mindenkinek kenyeré, a vers humora egyszerűen megkapó – Semkel nem olyan előkelő arkangyal, mint a többiek, és a bizánci festők idealizálják ezt a hetediket, nem merik olyannak festeni, amilyen Herbert szerint valójában: „sötétnek idegesnek / kopottas-ócska rojtos glóriában”.⁹

A kommunista rendszert kezdetétől fogva ellenző Herbert jó barátja volt annak a Wiktor Woroszylskinek, aki harcos ifjú kommunistából lett az ötvenes évek közepére revizionista marxistává, majd később az egypártrendszer egyik legkövetkezetesebb ellenfelévé, az illegális *Zapis* című folyóirat szerkesztőjévé. Wiktort én már 1953-ban megismertem, de igazából 1956 novemberében barátkoztunk össze, amikor lengyel újságíróként Budapesten járt, és *Magyarországi naplójában* hitelesen tudósított a magyar forradalomról. Wiktortól számos verset és még egy kis prózát is fordítottam emigráns és jugoszláviai magyar lapoknak, aminek ő általában örült, halála után pár évvel pedig egy egész kötetet állítottam össze verseiből és (Kerényi Grácia fordításában) a *Magyarországi naplóból*.¹⁰ Minden magyar tárgyú versét számon tartottam, és antológiámban benne van az a *Város* című, 1956 novemberére datált verse is, ami ugyan nyilvánvalóan a levert forradalom Budapestjéről szól, de egy ideig csak „Port Said” néven lehetett közölni, jöllehet szinte mindenki tudta, hogy Wiktor nem Egyiptomból, hanem Magyarországról küldött jelentéseket a *Nowa Kultura* című lapnak. Wiktorral haláláig folytatott levelezésem egyébként már a varsói Nemzeti Könyvtár birtokában van, gyakran meglátogattam, nála, az ő lakásán ismertem meg a rendszerváltás előtt olyan fontos ellenzéki embereket, mint Jacek Kuroń vagy Barbara Toruńczyk.

Tadeusz Nowak is régi jó ismerősöm volt 1953-ból, amikor mint fiatal, nálam csak pár évvel idősebb költőt, Krakkóban próbáltam rábeszélni, tanuljon meg magyarul, még egy kis szöszedetet is írtam neki kedvcsinálónak. Nowak paraszti sorból származó költő volt, aki a természeti képeket misztikus képzetekkel díszítve írta verseibe, ezért kicsit emlékeztetett Nagy Lászlóra, akit később egy magyar versantológának fordított is. Vele a hatvanas években találkoztam újra, amikor már Arany Jánost próbálta átültetni lengyelre: neki valóban „volt füle” a *Toldi* nyelvéhez. Engem különösen érdekelt, mennyire „mély” Nowak transzcendentális világa, ezért egyszer rákérdeztem: „Mondd, Tadeusz, hiszel Te Istenben?” Amire ő így válaszolt: „Istenben? Nem vagyok benne biztos. De az angyalokban biztosan hiszek!”

Különben Tadeusz Nowak volt az, aki elsőnek fordította versemet lengyelre. Történetesen ez egy olyan rímes (erősen Gałczyński hatása alatt), nem is rosszul megírt németellenes vers volt, *Erdő a Westerplattén*, ami 1954-ben nyomtatásban is megjelent a *Zycie Literackie* című krakkói hetilapban. Azt hiszem, egyetlen versszak kivételével ma is vállalhatom, mert nem a szocialista realizmus, hanem egyfajta lengyelbarát nemzeti romantika jegyében született. És mivel (nyersfordításom alapján) Tadeusz ültette át, egész jól hangzott lengyelül.

Nemzedékemből fordítottam verset a londoni Bogdan Czaykowskiól, a krakkói Jan Zychtól és Ewa Lipskától is, akivel több ízben, különböző helyeken találkoztam. Kivétel ezek alól a boroszlói Urszula Kozioł, akivel csak levelet váltottam – ma már a legjobbak között számon tartott költő, aki az *Odra* című folyóirat költőirovátat gondolja. De antológiám Stanisław Barańczakkal zárul, akit én a lengyel nyelv kivételes művészeként tartok. Ő az ún. 1968-as nemzedék teoretikusaként és költőjeként tűnt fel a hetvenes évek elején. Kezdetben párttag volt, de hamarosan kilépett a LEMP-ből, és tagja lett a KOR néven alapított fontos Munkásvédelmi Bizottságnak – emiatt utazási tilalommal sújtották, így csak a Szolidaritás évében engedték ki Amerikába, hogy a Harvard egyetemen elfoglalja a lengyel nyelv és irodalom tanszékét. Én előtte, 1979 nyarán, amikor a poznańi könyvtárakban kutattam, eldöntöttem, hogy felkeresem az akkor már eléggé jó nevű költőt, akinek *Kéretik olvasható írással kitölteni* című versével zártam *Az ismeretlen fá*. Ezt a verset különben még a pártállam idején is fel lehetett olvasni, egyszer a budapesti Lengyel Kulturális Központban arattam vele nagy sikert: egy kérdőív rendkívül szellemes paródiája volt, olyan kérdésekkel, mint „bekapcsolódott-e a kor vérkeringésébe (igen, nem)” és „van-e birtoka, s amivel rendelkezik, – a félelem, tartós?”¹¹

Egyszerűen egyszerűen becsöngettem Barańczakékhoz. Vékony, szemüveges fiatalember nyitott ajtót, és bár éppen gyerekének születésnap partyja volt nálunk, barátságosan betessékelt. Nem maradtam nála sokáig, de kapott egyet antológiámból, ami szöveggel láthatólag megörvendeztette. Olyannyira, hogy elkezdett tanulni magyarul! Erről még polonista barátaim sem tudtak, de nem sokkal látogatásom után kaptam a poznańi költőtől egy szótárazva, de *félíg magyarul írt* levelet,¹² aminek persze örültem, de az események hamarosan elsodorták új barátom nyelvtanulási szándékát – amint kiengedték a Harvardra, rengeteg dolga támadt, mással volt elfoglalva, de megmaradt hűséges levelezőpartneremnek.

Ezzel be is fejezném emlékezéseimet, csak még azt tenném hozzá, kiket vehettem volna még be antológiámba: gondolom, Adam Zagajewskit, akit már gyakran

fordítottam a hetvenes években (2016-ban Janus Pannonius Nagydíjat kapott) és a szűkszavú Ryszard Krynickit, akinek költészetét újabban fedeztem föl újra magamnak. Továbbá a jóval idősebb Janusz Szubert – ha már akkor ismertem volna később érő gazdag líráját. De *Az ismeretlen fa*, remélem, így is elég gazdag ízelítőt ad a modern lengyel költők legjobb verseiből.

JEGYZETEK

1. Saját fordításomban idézem *Az én forradalmam* című kötetemben. Gömöri György, *Az én forradalmam*, Pont Kiadó, Budapest, 2006, 53.
2. Mint már többször megírtam, a Bem-szobornál nem a fiatal Zbigniew Herbert, hanem a revizionista kommunista Ważyk próbált szóhoz jutni, bármennyire is kényelmetlen ez a tény az ötvenhatos forradalom mai meghamisítóinak.
3. Saját fordításom. Ez a vers nyomtatásban megjelent a lengyel írók lapja, a *Nowa Kultura* egyik 1956. novemberi számában, megelőzve a hamarosan megkezdődő visszarendeződést, ami miatt Wiktor Woroszyński *Magyarországi naplója* sem jelenhetett meg teljes egészében Lengyelországban.
4. Megjelent, bevezetőmmel, a folyóirat 2001. téli számának 64–67. oldalán.
5. A *Magyar-lengyel változatok* című kötetemben (Pro Pannonia, Pécs, 2016), illetve angolul a Cynthia L. Haven által szerkesztett gyűjteményben: *An Invisible Rope. Portraits of Czesław Miłosz*, Ohio University Press, Athens, 2011.
6. Czesław Miłosz, *Abogy elkészül a világ*, ford. Gömöri György, AB-ART, Pozsony, 2011.
7. *Wolanie do Yeti*, Krakó, 1957. Fordításomban többször is megjelent, így a *Polscy poeci o węgierskim paździeniku* című antológiámban (London, 1986), bár a magyar Szyborska-kötetben (*Kilátás porszemmel*, Jelenkor, Pécs, 1997) Csordás Gábor fordításában szerepel.
8. Lengyelül először cím nélkül a *Hermes, pies i gwiazda* (Varsó, 1957) című kötetben, magyarul először az *Irodalmi újságban* (1959), majd a *Gloria victis 1956* című antológiában (München, 1966) jelent meg.
9. *Az ismeretlen fa*, *Modern lengyel versek antológiája*, válogatta és fordította Gömöri György, Occidental Press, Washington, 1978, 76.
10. Wiktor Woroszyński, *A batár átlépése. Versek és írások*, fordította Gömöri György és Kerényi Grácia, Irodalmi Jelen Könyvek, Arad, 2013.
11. *Az ismeretlen fa*, 107.
12. Baránczaktól több verset fordítottam: Nagyvilág, 1989/6, és külön írásban méltattam munkásságát: Gömöri György, *Magyar-lengyel változatok*, Pro Pannonia, Pécs, 2016, 161–163.

tanulmány

DOBOS ISTVÁN

A hallgatás nyelve. Az apória adománya

A hallgatásról szólva a nyelv kiteszi az értekezőt a „megszokott veszélyének”.¹ A hallgatást mintha csakis a beszéd-től megkülönböztetve, ahhoz viszonyítva, annak hiányaként lehetne elgondolni. A hallgatás mint észlelt, érzéki tapasztalat, a hang függvénye. A világban lévő valóságos hang rendjében a hallgatás meghallott csend, a hang hiánya. Vajon kívül lehet-e kerülni a hallgatást emberi jelleggel felruházó szemlélet keretén? E titokzatos jelenség arra ösztönzi a kutatót, hogy letérjen a gondolkodás bejáratott pályáiról, s ez, tudvalévő, egyszerre jelent kockázatot és ígéretes lehetőséget.² Nyelv nélkül a hallgatás nem gondolható el, de létezik-e a hallgatásnak nyelve? Mindannál, ami – jobbra közvetve – tudható a hallgatásról a meghatározó nyelvelméletek különböző, többé vagy kevésbé egyaránt megalapozható megoldásai szerint, nem kizárt, hogy fontosabb azoknak a reflexióknak az összegyűjtése, melyek végső válasz helyett eljuttatnak annak belátásáig, hogy nehéz, vagy egyenesen lehetetlen a hallgatás kérdését megoldani. Különösen olyan megközelítésekben kísért ez a felismerés, amelyek a hallgatás lehetőségi feltételeit nemcsak a hallható és látható nyelvben akarják feltárni, de annak fenomenális dimenzióját megelőzően, a nyelv nem tárgyiasult mivoltában is. Az előbbi a használatra, a kommunikációra, a logikára, a grammatikára, a közlés szabályaira, tehát a beszélő és a nyelv közötti viszonyra összpontosít, az utóbbi az eseményyszerű működésre, melyben lét és nyelv rejtélyes viszonya mutatkozik meg: „A nyelv nem rendelkezésre álló eszköz – mondja Heidegger –, hanem az az esemény [Ereignis], amely az emberlét legfensőbb lehetősége fölött rendelkezik.”³

A nem tárgyiasítható nyelv eltérő értelmezéseit összekapcsolja a *nyelvi differencia* tételezése, mely már mindig is a nyelvben munkál. Az így értett különbség eltérő bölcséleti modelljeinek talán az egyik közös nevezője az lehet, hogy a különbség minden nyelvi rendszer dologi formában nem azonosítható feltétele. Saussure alapvető magyarázata szerint: „a nyelvben [...] csak pozitív elemek nélküli különbségek vannak. Akár a jelöltet, akár a jelölőt vesszük, a nyelvnek nem részei sem olyan fogalmak, sem olyan hangok, amelyek a nyelvi rendszer előtt léteztek.”⁴ A nyelvben munkáló különbség Derrida szerint sem „helyezhető el ennek

A 2018. június 12–13-án a Petőfi Irodalmi Múzeumban megrendezett *Hallgatás, poétika, politika, performativitás* című konferencia szerkesztett szövegei. A tanácskozás anyagából további tanulmányokat közlünk a májusi számunkban.

rendszeren belüli objektumaként.⁵ A hallgatásra vonatkozó kérdésfeltevésnek nem lehet kinyilvánított célja, hogy feloldhatatlan ellentmondások körül vesztegeljen, ugyanakkor összpontosíthat a hallgatásról való gondolkodás korlátainak a feltárására. Efféle nyelvi tapasztalat a szövegolvasás *eseményéből* nyerhető, s mint ilyen *adomány*, tehát változatlan formában megismételhetetlen, ebből következően reprezentálhatatlan, jóllehet ez utóbbi lenne az értekező feladata: a kiúttalanság szel-leme ott körözik a hallgatás nyelvéről szóló beszéd fölött. A hallgatás nyelvére irányuló kérdés előzetes feltételeinek a felvázolása az esemény irányába bontakozik ki, olyan nyelvi létezőmód felé, mely az adomány sajátja, a jelenlét nélküli adományé, mely maga a „lehetetlenség”, legalábbis Derrida megközelítése szerint. Amennyiben ugyanis az ajándékot ajándékként azonosítja akár az ajándékozó, akár az ajándékozott az ajándékozás cselekményében, éppen az adomány lehetőségét hiúsítja meg, mivel annak a létmódja nem dologi természetű, kivonja magát a szubjektív szándék köréből, s amint valamilyen csereviszonyba kerül, a kölcsönösség szabályának megfelelően megszűnik adomány lenni.⁶ A nyelv nem fenomenális dimenziójában a hallgatás nyelve tanúskodni hagyja a kimondatlant. A hallgatás „amiről”-jének azonosító megnevezése kioltja annak lehetőségét, hogy a hallgatás utat nyisson a nyelvben annak lényegi tapasztalata felé.⁷ A hallgatás ugyanakkor mindig *valamiről tanúskodik* az európai kultúra történetében. Ebbe az örökségbe bele lehet fogódzkodni.⁸

A hallgatás jelenségét *transzcendáló* megközelítéseket meg lehet különböztetni a hallgatást *eseményként* értő gondolkodási mintáktól, amelyekben a hallgatás nyelvi létezőmódjára irányuló kérdés adja az értelmezés vezérfonalát.

A hallgatás *köznapi* értelemben valakinek a hallgatása, cselekvőt feltételez, aki nem ad hangot, miközben hallgat. A hallgatás mint tudatos beszédcselekvés többféle helyzetben valósulhat meg válaszádként. Lehet az egyetértés kifejezése, esetleg kitérés, vagy valamely kérdés megválaszolhatatlannak nyilvánítása, de akár a kényszerítéssel szemben gyakorolt ellenállásé is. Látnivaló, hogy a hallgatás számtalan beszédhelyzetben működtethető *közlésként*. A hallgatás ebben az értelemben nyelvi eszköz, *adott*, s mint ilyen a beszélőhöz tartozik, a szubjektum akarátának, szándékának és céljának alárendelten. A kommunikációként értett hallgatás kifejezése az irodalom elbeszélői és drámai műfajaiban számos ismert poétikai eljárás alkalmazásával valósulhat meg, de a költészet sem kivétel. A prozopopeia kiazmikus alakzatára és az aposztrophéra lehet itt elsősorban gondolni. A sírontúlról-jövő-hang fikciója az elhunyt hangján szólítja meg az élet útján járó utazót, a beszéd és a *hallgatás* attribútumainak segítségével lépve túl a halál és az élet állapotán. A prozopopeia hangot kölcsönöz a holtaknak, s ez által „az élők egy csapásra némává válnak, saját halálukba dermedve”.⁹ Az élettelen dolgokat megszólító aposztrophé szorosan kapcsolódik a hangadáshoz a trópus szimmetrikus szerkezetével. A hívó megszólítást arra használja a költői hang, hogy a néma, hallgató tárggyal olyan viszonyt alakítson ki, amely „segít megképezni saját magát.”¹⁰ Mindkét költői alakzat a *hallgatás* fiktív, *diszkurzív eseményét* teremti meg.

A *metafizika* értelmezési keretében a nyelv előtti csend, amelyből a szó megszületik, nem hiány, hanem „egy magáért való teljes világ”. Max Picard a hallgatást egyenesen az emberi lét alapstruktúrájaként mutatja be.¹¹ A szót az ember kárhoz-

tatta magányra, miután leválasztotta a hallgatásról. A hallgatás csendje a múlté, a lármás jelent a technológia hajtotta uralma alá. Az örökkévalóság időtlen jelenétől elszakadt világ elfelejtette mit jelent hallgatni, elvesztette a hallgatni tudás képességét. Kierkegaard nevezetes felszólítása e hiány betöltését szorgalmazza: „az élet egészéről elmondhatjuk, hogy beteg. Ha orvos volnék, s valaki engem kérdezne meg, azt válaszolnám neki: teremts csendet! Ösztönözd az embereket a hallgatásra! Ebben a lármában nem lehet Isten szavát meghallani. S még ha mi magunk is lármásan kiabálnánk, hogy a nagy zajban a szavunk hallhatóvá váljon, akkor sem lenne ez többé Isten szava. Ezért teremts csendet!”¹² A hallgatás ontológiai értelmezésében a telítettség, az érvényesség, a kifejezőerő, a jelentőség, a mélység képzei társulnak a csendhez, szemben a lármával, a zajjal és a fecsegéssel. A hallgatás inherens része a nyelvnek, s nem valamiféle hiány vagy üresség. A nyelvtől elválaszthatatlan a hallgatás, mondhatni rá van utalva, hogy fennmaradjon. A hallgatástól megvont nyelv kiüresedik. Beszédözön, hangzavar, láрма, morajlás, a csend magányos maradványai veszik körül az embert a jelen korban: „Semmi sem változtatta meg annyira az ember természetét, mint a csend elvesztése.”¹³

A csend *transzcendens* vonatkoztatási keretben nem pusztán a zaj hiánya. „Szin- te minden hallgatásban van valami szent.”¹⁴ *Szakrális* értelemben a csend a liturgiában való részvétel kifejezési módja. A hallgatás képességének elsajátítása alapvető feltétele a figyelemnek, a belső imádságnak, a gondolkodásnak s a lelki összeszedettségnek. Az embernek minden felesleges szóról számot kell adnia (Mt 12,36).

A hallgatás kultúratudományi megközelítései a nyugati ember csendhez fűződő változó viszonyát méltatják figyelemre. A csend önmagunk hallgatása, olyan belső hely, amelyből a beszéd kiválik. Alain Corbin művére lehet hivatkozni, mely áttekintést ad a reneszánsztól napjainkig arról, hogyan érzékelt a képzőművészet a csend mélységét, miért becsülte mint az elmélkedés feltételét. A csend poétikája azokat az intim helyeket, tárgyakat és tereket vizsgálja, amelyek a művészetekben csendet szönek.¹⁵ A hallgatás *térpoétikája* kiegészíthető a retorika tanúságával.

„Hogyan lehet szavakkal hallgatni?” – a kérdést Sartre vetette fel Camus *Idegenjét* elemezve.¹⁶ A hallgatás itt *hatásként* értelmezett, amelynek a létrehozásában szerepet kaphatnak a színre vitt párbeszéd, az elbeszél, megjelenített hallgatás-aktusok, az elbeszélői közlések, valamint a hang- és nézőpontváltások mellett a nem fonetikus jelek, mint amilyen az írásjegy, az írásképp, valamint a szöveg köztes helyei, üres, fehér felületei. Mi van a hallgatás mögött? Milyen lélektani, társadalmi, erkölcsi vagy vallási tartalmakra utal a jelnek tekintett hallgatás? Ahhoz, hogy e kérdésre válaszolhasson az olvasó, át kell lépnie a jelölés poétikájából a jelentett szemantikájába. Meglehetősen kockázatos művelet az *elrejtés* retorikai alakzatának a *felfedése*, az elhallgatott azonosítása, behelyettesítése.

Közeledve a hallgatás nyelvfilozófiai megközelítéseéhez, a Bécsi Kör logikai pozitívizmusára kell utalni, mely alkalmatlannak tartja metafizikai tartalmak kifejezésére a nyelvet. Wittgenstein szerint a nyelv logikai szerkezetét az mutatja meg, hogy milyen empirikus mondatok lehetségesek. Nem arról van szó, hogy nyelvünk megfelel a világnak, s nem is arról, hogy nyelvünk szerkezetét tükrözi a világ. A nyelv és a világ határa egybeesik, közös logikai szerkezetük leírására azonban nem áll rendelkezésünkre metanyelv, e szerkezet tehát *kimondhatatlan*, csak

megmutatkozik abban, hogy milyen mondatok értelmesek. Az etika tartalma, hasonlóképpen a nyelv logikai szerkezetéhez, kimondhatatlan, azaz nem lehet „értelmes” állításokat tenni róla, mivel az értékek az empirikus világon kívül esnek. Ebből következően: „Ha egy kérdést egyáltalán fel lehet tenni, akkor meg is lehet válaszolni azt”.¹⁷ Ezzel szemben Heidegger egzisztenciális analitikája, a metafizika újragondolása, vagyis a Létre, illetve a Semmire vonatkozó kérdés lehetőségi feltételeinek a kutatása a kimondatlan, a kimondhatatlan irányába bontakozik ki, beláthatóvá téve a válasz lehetetlenségét.¹⁸ Carnap viszont ezt tartja egyenesen értelmetlennek. A semmiről (tudatosan kis betűvel írva) tett pszeudo-kijelentések ugyanis nem feleltethetők meg az egzakt nyelv logikai, szintaktikai, grammatikai, propozicionális szabályainak.¹⁹ Carnap szerint lehet olyan nyelvet konstruálni, mely tartalmazza saját logikai szerkezetének a leírását. Heidegger ellenben az útjába kerülőben azt kutatja, ami a nyelv (rá)mutatása szerint túl van a logikán. A Bécsi Kör analitikus nyelvelmélete szerint a hagyományos metafizikai kérdések kiküszöbölhetők. Az *Értekezés* nevezetes tétele erre vonatkozóan így szól: „Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell.” Az erkölcs, a hit, az értékek egzisztenciális jelentőségét azonban nem vonja kétségbe Wittgenstein, csupán hozzáférhetetlennek gondolja a metafizika tárgyát a nyelv logikai grammatikája felől. A *Tractatus* szövege ezért – s ezt már ritkábban idézi a Wittgenstein-szakirodalom – így folytatódik: „Kétségtelenül létezik kimondhatatlan. Ez megmutatkozik, ez a misztikum.” („Es gibt allerdings Unaussprechliches. Dies zeigt sich, es ist das Mystische.” 6.522) Mindaz tehát, ami az egzisztencia lényegéhez tartozik, vagyis az ember „életproblémáit” érintő végső kérdések némaságra, hallgatásra vannak ítélve.²⁰ A szigorú tudománytól nem vitatható el, hogy képes megválaszolni a létezőre vonatkozó kérdéseit saját dimenziójában, Heidegger szerint azonban a filozófia érdeklődésének nem az adottság, hanem a még el nem gondolt, tehát a kimondatlanra kell irányulnia, melyről *hallgat* a nyelv. A modern *tudomány* bizonyos értelemben már maga a technika – írja Gadamer Heideggerhez kapcsolódva *A gondolkodás kezdetéről*. A filozófia a végéhez ér, ha gondolkodásunk a „kényszerítő keret” tökéletes uralma alá kerül.²¹

A megismerés kudarcának belátásához kapcsolódva a nyelv tehetetlenségének tételezése kétértékű az európai gondolkodásban. A hallgatás-alakzatban a nyelven túl létező ereje mutatkozik meg a traumáról, vagy a természetfeletről szóló diskurzusokban. Az irodalmi szöveggel való találkozásban a hallgatásba, akár a néma elragadtatottság, akár a szótlanság megértés megnyilatkozása, beíródik a nyelvnélküliség nyelv feletti uralmának apóriája.²²

Látnivaló a fenti értelmezési mintákból, hogy a hallgatás kérdése roppant szer-teágazó és összetett, de az *esemény*ként felfogott nyelv tapasztalatára összpontosítva fellelhető benne egy sajátos *aporetikus szerkezet*, amelynek a felvillantására itt kísérletet teszek.²³ Három feltétlenül ide tartozó szerző, Heidegger, Derrida és Gadamer művéből merítek mondandóm alátámasztásához. Amit Heideggerről mondani szeretnék, az semmi esetre sem áll szemben az örömdetes gyarapodó hazai filológia megközelítéseivel, pusztán a hallgatásra irányított figyelem igényli, hogy megfontolásaimat némileg másféle távlatba helyezzem.²⁴

Heidegger roppant kiterjedt és rétegzett művében a hallgatás szinte folyamatosan jelen van, a nyelvi létezés kidolgozásához kapcsolódva, ha nem is mindvégig

ugyanabban az értelemben. A hallgatás Heideggernél mindenekelőtt a *létfelejtés*, vagyis a létnek a létező javára való elfelejtése előtti,²⁵ „majdnem elvesztett” nyelv *hallgatása*, mely a lét elrejtettségére vagy megvonságára emlékeztet. A létfelejtés nyelve azonban nem pusztán a jelenlétet tünteti ki, a létezőt a maga feltárulkozásában. A fenomenológiai dimenzióknak megfelelő, illetve azt megelőző nyelv ilyen megkülönböztetése és szétválasztása voltaképpen az ontológiai differencia eltörlését vonná maga után.²⁶ Heidegger ezzel szemben nem fosztja meg az el nem rejtettséget, az önmagát elvonó lét kiemelkedését, megnyílását az elrejtettség vonatkozásától, ezért hangsúlyozza azt, hogy magában a nyelvben az ember nem talál biztosítékot annak eldöntéséhez, hogy lényegi, vagy nem lényegi szóval van-e dolga.²⁷ Elkerülhetetlen egyszerűsítéssel: a lényegi szó őrzi és fenntartja a különbséget lét és létező között, ellenben a nem lényegi szó az egység látszatát kínálja, ily módon áthelyezi az igazságot a *megjelenítő* fogalom és a *helyesen* megpillantott létező megfelelésének az elméletébe. Heidegger, Hölderlin költészetét olvasva, a lényegi és nem lényegi szó közötti különbség eltörlődésének a veszélyeire figyelmeztet, továbbá az „azonos” és az „ugyanaz” megkülönböztetésének szükségességére költés és gondolkodás viszonylatában: „Az azonos mindig a különbségnélküliség felé tart, hogy abban minden megegyezzen. Az ugyanaz ezzel szemben a különböző összetartozása a különbség révén való egybegyűlésből. Az ugyanazt csak akkor mondhatjuk, ha elgondoljuk a különbséget.”²⁸

A lét és a létező közötti különbségről *hallgat* a nyelv, ugyanis az ontológiai differencia jellé válása a tárgyiasításnak azt a mozzanatát feltételezné, amely teljességgel idegen a kiemelkedésként, keletkezésként, önmagától való megnyílásként tapasztalt lét Heidegger adta *körülírásától*, amelynek a nyelv eseményyszerű: egyszerűre feltáró és elrejtő működése feleltethető meg. A *különbség egysége megbont-hatatlan*. Amint az ellentételező gondolkodás szétválasztja feltártságra illetve elrejtettségre, elvéti a lényegét, s visszaírja az ontológiai differenciát a metafizikai opozíciók meghaladni vágyott rendszerébe.

A magát megvonó s feltárulkozó lét azonban nem lehet tartalmazott a nyelvbe foglalt *hallgatásban* sem, mivel ezáltal nemcsak megfordulna a viszony nyelv és hallgatás között, s az utóbbi kerülne fölérendelt helyzetbe, de a lét és a létező közötti különbség is kitörlődne.²⁹ A hallgatásban is a lét jut a nyelvhez. Heidegger ezt írja: „a lét a gondolkodásban a nyelvhez jut. A nyelv a lét háza. A nyelv hajlékában lakozik az ember. A gondolkodók és a költők e hajlék őrzői.”³⁰ A Semmit megnyilvánító szorongás *üres csendje* „érvényesebb”, mint a hallgatást megtörő *üres beszéd*.³¹ További kérdésként merülhet fel, hogy a létfelejtés nyelvében a különbség valamely eredendő egység megbomlása felől elgondolt, s így egy végső azonosság képzetének a fenntartását szolgálja – Derrida Heidegger-olvasata e felé hajlik –, vagy a differencia nem mutat vissza semmiféle eredetre, mivel az maga a szüntelen, ismétlődő, néma beíródás. Heideggerhez az utóbbi felfogás áll közelebb. Magáról a *különbségről* (azért) hallgat a lényegi szó, mert az a visszahúzódásban lesz azzá, ami. Heidegger ismételten azt hangsúlyozza, hogy a lét nem lehet közvetlenül jelen a szóban, a költői megnevezés sem képes rámutatni, bár folyton megkísérti a parúszia utáni vággy, amelynek az olvasó is áldozatul eshet.

A fentiekben vázolt *dinamikus különbség* nem gondolható el szó és dolog megfelelésének az ellentétéként, inkább a nyelv performatív, létesítő működésének tétélezhető, melyet ugyanakkor Heidegger nem tekint korlátlanak: „a költészet a létnek és minden dolgok lényegének alapító megnevezése nem valamiféle tetszőleges mondás, hanem az, amely által először lép a nyitottba mindaz, amit aztán a hétköznapi nyelvben megbeszélünk, megtárgyalunk. Ezért a költészet a nyelvet soha nem műve kéznél lévő nyersanyagaként veszi, hanem maga a költészet teszi először lehetővé a nyelvet.”³² A lét és a létező léte közötti különbség tehát a nyelvben is ott munkál. Erre lehet következtetni abból is, hogy Heidegger hívás és megvonás feszültségétől sem mentes kölcsönhatásával közelíti meg a nyelvet versértelmezéseiben. A nyelv arra kényszerül, hogy „magát állandóan egy maga nemzette látszatba (Schein) állítsa”,³³ hasonlóan ahhoz, ahogy a létező léte a maga feltárultságában eltakarja az önmagába visszahúzódó létet. A nyelv tehát nem leképezi utólagosan az ontológiai differenciát, mivel ebben az esetben eszközletre lenne kárhozthatva, hanem eseményszerűen közvetíti: felépíti és lebontja, létesíti és eltörli a „maga nemzette látszatokat.”³⁴ A költői nyelvben előtűnő látszat a hétköznapi nyelv megtévesztő visszfényéhez képest a valóságot engedi előtűnni, vagyis a dolog lényegét hagyja kiemelkedni s a maga fénykörébe vontan felragyogni. A létezni engedéshez odaértendő a feltárlástól elválaszthatatlan visszahúzódás az elrejtettségbe. E kettős mozgás megszüntethetetlenül zajlik a műalkotás nyelvi közegében is.³⁵ A *láthatóság*, a megjelenés kétféle értelmének mintázata mintha a *hallhatóság* dimenziójában is megjelenne Heidegger érvelésében. A nyelv a hallgatásban, az elnémulásban, a beszédképtelenségben is megmutatkozik.

A hétköznapi nyelv *lárma*ja mindent körülvesz, s elhangolja, széttöri a költői hangot, ellenben a műalkotás nyelvében a *zaj* hallhatóvá lesz. A költői szó csenddel veszi körül magát. Hallhatóvá teszi a csendet. A költemény a költőtlen nyelvek lárma-jában – Heidegger hasonlata szerint – olyan, „mint egy templom nélküli szentségtartó, mely megőrzi a költészetet.”³⁶ A lárma-ban a hétköznapi nyelv kiabál, hogy hallhatóvá váljon, a költői szó ellenben csendet von maga köré, hogy meghallja a szavát a rá hallgató. Tétova kérdésként fogalmazódhat meg: mi történik, ha a „meghallás” nem következik be? A nyelv a költői szót ebben az esetben is megőrzi, mondhatni magába zárja, mint egy időkapszula. Heidegger magyarázata szerint Hölderlin „Mint ha ünnepnappal...” („*Wie wenn am Feiertage...*”) kezdetű versében a költői szó a szentet mondja, s megnyílik az „Istenek és az emberségek jövőbeli történelmének létezés-szerkezete számára.”³⁷ E szót tehát „*még meghallatlanul*” őrizte meg a nyelv.

Szinte szükségszerű, hogy Derrida Heidegger-olvasata, közelebbről *Az út a nyelvhez* s a *Mi a metafizika?*-elemzése a beszéd képességével felruházott „személytelen” nyelv eseményszerű működésétől elválaszthatatlan hallást, pontosabban a hallgató fogalmát bontja rétegekre. Derrida interpretációja a *Lét és idő* 34. §-nak enigmatikus megfogalmazásához kapcsolódik: „Sőt a hallás a jelenvalólét elsődleges és tulajdonképpen nyitottságát konstituálja a maga legsajátabb lenni-tudására, *mint a barát bangjának meghallása – a barát bangjáé, amelyet minden jelenvalólét magában bord.*”³⁸ Derrida a kiemelt szövegrész három különböző francia fordítását mérlegeli, megelőlegezve, hogy más nyelvekre átvittetve nem kevésbé nyugtalanító eredményhez juthatunk.³⁹ Ami a magyart illeti, a német eredetiben

nem „magában hord”, hanem („bei sich trägt”) „magánál hord” szerepel, s e különbségnek alighanem elméleti jelentőség tulajdonítható.⁴⁰ A hallás itt a beszéd alkotó mozzanata, abban az értelemben, hogy a jelenvalólét enged a (hozzá) beszélő nyelv szólításának, vagyis megfelel a nyelvnek mint nyelvnek, amely nem a közlés eszköze: „A jelenvalólét hall, mivel ért.”⁴¹ Az értés nem az egymással beszélés nyugvópontja, hanem egyfajta hangoltság (*Befindlichkeit*) a nyelvi létezés kimondatlansága iránt.⁴² A jelenvalót „megértő világban–benne–létként” függ az egymásra-hallgatástól, „függésben odatartozó” (*in dieser Hörigkeit zugehörig*).⁴³ A függés (*Hörigkeit*) – a német szövegben – összefügg a hallani (*hören*) igével, amelyet a valamihez való odatartozást kifejező *gehören* és az odafigyelést jelentő *zuhören* magába foglal.⁴⁴ A hallás függő értelmének további változatai bontakoznak ki későbbi szövegekben: „A gondolkodás a léthez tartozva (*gehörend*) hallgat (*hört*) a létre.”⁴⁵ A *hallás* a *Lét és idő*ben a jelenvalólét beszédének pusztá *önérzékeléseként* lezárná az értelmezést a hallgatás nyelvének nem fenomenális dimenziója felé. Nemcsak magamat hallhatom ugyanis, miközben írok, vagy beszélek, s nem is csak a másik jelenvaló hangját, hanem a nyelv hívását, amely dologként vagy értelemként nem határozható meg. A titokzatos ismeretlen félelmetessége (*Unheimlichkeit*), bizonytalanná, ingataggá teszi a jelenvalólét szerkezetében az érzékinek és értelmének a megkülönböztetését: az eldöntetlenség fölül többet igényel, s „többet, mint egy *fület*.” A *barát hangja* a szó elsődleges értelmében eldönthetetlen, mire vonatkozik, hiszen ha meg is tudnánk kielégítően határozni, mi a barátság, ez alapján akkor sem lennének képesek felismerni, ki a barát. A barát hangja utalhat a másik jelenlétére⁴⁶ vagy a jelenvalólét nyitottságára, a belső hallásra, amelyet a jelenvalólét „magánál hord.”⁴⁷ A *megnyitás* francia főnév (*ouvrir*) azonos alakja igeiként *felvág*, átvág, áttör jelentésben is használatos. Az utóbbi konnotációi kapcsolódnak a feltörés (*Auf-Riß*), hasadás (*Riß*) heideggeri fogalmához, a nyelvi létezés keresett egységének a nevéhez,⁴⁸ amelyet – tizenkét évvel később – *Az út a nyelvhez* a vázlat, feltörés értelmében bontakoztat ki, a *felszakítás* és *felnyitás* feszültségében. A szelíd lenni hagyás és a szóval tett erőszak kettős mozgását Derrida olvasata az *ouvrir* és a *tendre* játékával képes remekül visszaadni, az utóbbinak ugyanis főnévként *gyengéd*, igeiként viszont *kifeszít*, megfeszít a jelentése. Heideggernél „a nyelvi létezés rajzolatába”, nemcsak a szólító szóból kimondott, a beszélő beszéde, de hallgatása is beletapad. Az emberi tevékenységként felfogott hangzó beszéddel nem azonos a mondás, a monda (*Sage*), amelynek a jelentését Heidegger az ófelnémet „Sagan” „mutatni, hagyni, hogy megjelenjen; hogy látható és hallható legyen” segítségével írja körül. A kimondatlan nem azonos értelmű a beszéd hiányával, a hallgatás a magát megvonót megmutathatatlanlanként lenni hagyja: „a megmutatást mint utalást megelőzi egyfajta megmutatkozni hagyás.”⁴⁹ A „beszédes” hallgatás egyúttal hallás: „A beszéd mint monda: önmagánál fogva hallás. Meghallása a nyelvnek, amit beszélünk.”⁵⁰ A *hallgatás* annak a *másik nyelvnek* a meghallása, amely beszél hozzánk, s annak a *másiknak* a meghallása, akit vagy amit magunknál hordunk (*bei sich trägt*). A *különbség* (*Unter-Schied*, *Differenz*), amely sem megkülönböztetés (*Distinktion*), sem viszony (*Relation*), hanem inkább esemény (*Ereignis*), megszüntethetlenné teszi a hasadást az ember illetve a nyelv beszéde és hallgatása, valamint hallása és hangja között.⁵¹

Heidegger némely megfogalmazásából viszont akár arra is lehet gondolni, hogy a nyelv *monologikus*, mivel függetlenné válhat a hallástól: „egyedül a nyelv az, ami voltaképpen beszél; és magányosan beszél.”⁵² Ahogy én értem ezt a gyakran vitatott szöveghelyet, talán arról lehet szó, hogy a nyelv ahhoz beszél, aki hallgatni tud rá,⁵³ vagyis útban van a nyelv lényegéhez, s „mondáját mondani hagyja.”⁵⁴ A hallgatás azonban nemcsak a nyelvnek megfelelő emberi *tevékenység* lehet, hanem a mondához tartozó nyelvi *esemény* is: „A hallgatás megfelel a hangtalan hangzúgásnak a sajátot adó-megmutató monda (*ereignend zeigende Sage*) csendjében. [...] a nyelv azon módnak megfelelően beszél, amiként a sajátot adó esemény mint olyan feltáru (entbirgt) vagy megvonja magát.”⁵⁵ A sajátot adó esemény – esendő Heidegger-parafrazissal –, az elrejtetthez oda szólító (*zusagt*), barázdát vág, utat nyit a nyelvben, hogy e nem anyagszerű beíródás által megmutatkozhasson egyszerre feltárukozó és visszahúzódó mivolta: „a nyelvi létezés mindig csak akkor pillanthatjuk meg, mikor ő maga tekint ránk és sajátjává tesz minket.”⁵⁶ A monda „azt követeli tőlünk, hogy a nyelviségben sajátot adó út-nyitás hallgatásba merüljön – mellőzve a hallgatásról való beszédet.”⁵⁷

Ezen a ponton léptethető be a diskurzusba ismételten Derrida, aki szerint a beszéd már önmagában is írás, amely megelőzi a nyelv fenomenológiai dimenzióját, s eredendő elkülönböződésként tételezhető.⁵⁸ A *differance* a gondolkodás és a kifejezés lehetőségi feltételeként (*condition de possibilité*) működik, s ekként nem tárgyasítható s azonosítható eleme a látható és hallható nyelvnek, de kiiktathatatlanul, előre meghatározza az önmagával azonos jelentés halasztódását. A különbség szüntelen termelődésében megnyilvánuló hatás rokonsága teszi lehetővé, hogy Derrida a maga sajátos írásfogalmát kapcsolatba hozza a jel megkettőzött szerkezetével, amelyben a fonetikus nyelv eszményének megfelelően a jelölő a jelentőt annak távollétében helyettesíti. Mindaz, ami tudható e helyettesítő mozgás uralhatatlan játékaról, az úgynevezett jelenlét metafizikájának nevezett gondolkodásmód bírálaiból, lehetőségként a textuális feltételeinek mérlegelését állítja a hallgatás értelmezése elé. Hallgatás és textualitás.

A dekonstrukció távlatából aligha iktatható ki, s még kevésbé válaszolható meg egyértelműen a kiinduló kérdés: vajon a hallgatás a nyelvet alkotó jelentő utalások játékán kívüli menedék volna, vagy maga is része a nyelvi rendszernek, ezért a jelek szabályozatlan körforgásában nem kínál semmiféle nyugvópontot? Amennyiben az írás a beszéd reprezentációja, a jelentést a hangnak és az értelemnek a hangzásban artikulált egysége alapozza meg, amelyhez képest az írás mindig csak származtatott, külsődleges, a jel jele.⁵⁹ Derrida szerint viszont az írás a beszédben is működik, ezért kérdés, hogy melyik tekinthető bensőségesebbnek. Az (ős)írás, a nyomként értett elkülönböződés már mindig is a nyelvben munkál.⁶⁰ Amennyiben a hallgatás része a nyelvi rendszernek, a különbség beleíródik. A titok nem iktatható ki se a hallgatásból, se a nyilvánossághoz kötött számadásból. A nyelv nem tartalmaz biztosítékot arra vonatkozóan, hogy a beszéd vagy a hallgatás jelent-e valódi felelősségvállalást, ahogy az általános erkölcsi követelmény által meghatározott beszéd sem csupán megerősíti, hanem éppenséggel gyengíti is a felelősség helyettesíthetetlen egyediségét.⁶¹

A hallgatás mintha egy csapásra véget vetne annak a mozgásnak, melynek során egy jel a másakra utal, tehát *strukturálisan hasonló szerepet tölt be, mint a*

transzcendentális jelölt – bármit is jelentsen ez – a jelenlét metafizikájának nevezett gondolatkörben.⁶² A hallgatás azonban nem hagyja magát a jelenlét formájára egyszerűsíteni, mely szerint a hallgatás mindig valakinek a hallgatása, s aki éppen megvonja a beszédet, az jelen van e nyelvi szituációban.⁶³ Derrida Saussure kezdeményezéseit kiteljesítve, s továbbgondolva megkérdőjelezi a nyelvi jel lényegét tekintve hangzó mivoltát. A különbségről, amely megelőzi jel és jelölt viszonyát, a jelenlévő és a távollévő egymásra vonatkozását s lehetővé teszi a kölcsönös helyettesítések rendszerének működését, *hallgat* a nyelv. Az ismételhető jelek materiális jegyeinek különbözősége *nem* feltétlenül *hallható*. A jelölő és a jelölt véletlenszerűen létesülő kapcsolata a jel iterációjában további különbségeket termel. A kontextus soha sem zárható le, nem határolható körül végérvényesen, sőt, a vissza- és előretekintés távlatának függvényében folyton változik. A jel „rendelkezik azzal az erővel is, hogy elszakadjon [...] azoknak a jelenléteknek az együttesétől, amelyek beíródásának momentumát szervezik. Ez a szakítóerő nem járulékos predikátum, hanem magának az írottaknak a szerkezete.”⁶⁴ E szakítóerőnek (*force de rupture*) köszönhetően a jel idézhetősége (*citacionalité*) nyomán nem azonosság, de különbség keletkezik.

Az írás nem fonikus jelei, képszerű alakzatai, fehér helyei, szöveg nélküli, üres felületei feltartóztatják a hallgatás *antropológiai* megközelítését, amelynek a kiindulópontja a beszéd képességével rendelkező ember, akinek a hallgatása a ténylegesen érzékelt másik beszédhangjának a viszonylatában értendő. Jóllehet még ezen elgondoláson belül maradván sem szükségszerű a másik valós testi jelenléte, mivel az ismerősen is idegen⁶⁵ minden beszélőben eleve benne van, aki visszaigazolja, megerősítve vagy cáfolva a ténylegesen vagy belső magánbeszédben elhangzottakat. Derrida ugyanakkor Rousseau legszemélyesebbnek hitt művéről, a *Vallomásokról* kijelenti, hogy mint írás sem volt soha más, mint a természetes jelenlét eltűnése: „szupplementumok és helyettesítő jelentésképződések, amelyek csakis a megkülönböztető utalások láncolatában jöhettek létre.”⁶⁶ Az önmagunkkal folytatott beszélgetésben, a közvetlenség káprázatában csalódva az elkülönítődésből kimenekített teljes jelenlét utáni vágy a csönd felmagasztalásába fordulhat át. A hallgatás a természetes jelenlét visszanyerését kísérti meg. „Mivel a beszéd nyitotta meg a jelentésnek azt az örvényét, amely mindig elnyeléssel fenyegeti, csábító gondolat lenne visszatérni egy archeologikus pillanathoz, a beszédmentes jel kezdeti pillanatához, amikor a szenvedély – a szükségleten túl, de az artikuláció és a különbség megjelenése előtt – egy *közvetlen jel* segítségével nem hallható módon fejeződik ki.”⁶⁷ Ez utóbbin, tehát a *nem hallható közvetlen jelen*, úgy sejtem, Derridánál a gesztus értendő.

A *hallgatás aktusa* mintha azonosságot hozna létre a nyelvben, kívül helyezve magát gondolt és mondott megszüntethetetlen különbségén, miközben saját szerepét a beszédre utalva, kételemű szerkezetben, hiányként határozza meg, a jel és jelölt közötti megkülönböztetés mintájára, tovább szaporítva ezzel a nyelvben támadt törések és repedések számát. A hallgatást megelőzően is létezik azonban az a néma, önmagát az érzéki észlelés számára megvonó különbség, amely a jel megkettőzött szerkezetében, jelölő és jelölt egyszerre összetartozó és elválasztott viszonyában mutatkozik meg. A megszólalás előtti hallgatás tehát nem az önmagá-

val azonos jelenlét osztatlan nyelvi formája. Másfelől, egy végtelen jelentésképződés folyamatába lépve a nyelv egyetlen valós mozzanata, így a hallgatás „sem lehet abszolút, csupán differenciális helyzetű.”⁶⁸

Ezt az elkülönülő mozgást kiterjesztve a beszédaktusnak nevezett nyelvi megnyilatkozásokra, korántsem biztos, hogy amit a beszédaktussal kimondunk, azt jelenti, amit a szóval teszünk. A hallgatás magában és magáért való teljes világként való tételezésében ott munkál a nyelvben már mindig működő különbség (*différance*)⁶⁹ eltörlése iránti vágy. A beszéd megvonása e szerint olyan nyelvi cselekvés lenne, melynek a jelentése azonos azzal a lelkiállapottal, amely előidézte azt. A hallgatás abban az *aporetikus értelemben* lehet a nyelv performatív eseménye, hogy nem közvetíti, hanem végrehajtja a beszéd-megnyilatkozás lehetetlenségét.

Végezetül csak utalhatok rá, hogy a hermeneutika látóhatárán a bekövetkező megértés eseménye a hallgatni tudásnak köszönhető, amely, mint *adomány*, Gadamer felfogása szerint „zavartalan hallgatása” a nyelvnek, amelyben a dolog jut szóhoz. Ehhez az értelmezőnek is hozzá kell járulnia azzal, hogy „negatívan viszonyul saját magához”, tehát hagyja, hogy a másik beszéljen. A hallgatás *társalkotó* szerepének az előzetes megértése a hermeneutikai tapasztalatban a saját nyelv kiterjesztésének az önkéntes korlátozását vonja maga után, annak érdekében, hogy megszólítottá váljunk, a nyelvre hagyatkozva. A szótértés lehetőségének feltétele azonban a hangzó nyelvben sem tárgyasítható adottság. A megértés a beszélő és a hallgató, a saját és az idegen nézőpontok között zajló *helycserék, áthelyeződések során bekövetkező esemény*.⁷⁰ A megértés körköröségében a ráhallgatás és az odaforulás részvételt jelent, s egyben részesedést a nyelvi tapasztalat egyetemességében. Gadamer szerint *elvéleg* „[n]incs semmi, ami a nyelv révén ne lenne hozzáférhető a hallás számára.”⁷¹ Az eminens szövegek esetében pedig értelem és hangzás, Sinn és Klang egysége megbonthatatlan. E határozott kijelentés hallás és hallgatás nyelvi tapasztalatának az elsődlegességét foglalja magában. (Emlékezhetünk rá, Mikszáth szerint Jókai „a fülével írt.”) A magányos, néma olvasás is feltételezi a belső hallást, még ha nélkülözi is a valóban megszólaltatott érzéki hangot.

Az bizonyos, hogy a hangzó beszéd hallgatót feltételez, akinek a jelenléte nélkül a kimondott szó nem fejtene ki hatást. Egyszerre beszélni és hallgatni élő beszédhelyzetben mintha csak két ember tudna. Ám az éppen beszélő is hallja önmagát, miközben őt a tényleges hallgató a hallgatva lenni helyzetébe hozza. A hallgató érzékelhető jelenléte tükrözi vissza az elhangzó szó hatását, a hallgatás tehát *alakítja* a beszédet. *A másik hallgatása*, akár a megosztott szubjektumon belül tételezzük ennek az idegennek a jelenlétét, akár kívül, érzékelhető közelségben, megelőz minden tényleges nyelvhasználatot. *A megszólalás lehetőségét a hallgatás biztosítja.*

A hallgatás a beszélgetés közegében megszüntethetetlenül többértelmű. A hallom magamat beszélni helyzetét az idegen jelenléte teszi lehetővé. Aki (beszél), beszédben van, a másik fülére utalva reflektálhat az éppen elhangzóra. A saját beszéd meghallása és a másik hallgatása közötti kölcsönös függés azonban nem eredményez valamiféle egyensúlyt a nyelvet megszólaltató és a hallgató viszonylatában. A beszélő közvetlen, minden különbséget kiiktató jelenléte saját nyelvi megnyilatkozásában öröklött hiedelem. A kimondott szó már mindig a másik hallására utalt.

JEGYZETEK

1. „Es ist, als ob gerade das Wohnen der Gefahr des Gewöhnlichen am leichtesten erliege.” Martin Heidegger, *Was heißt Denken?* = Uő., *Gesamtausgabe. Abteilung: Veröffentlichte Schriften 1910-1976*. Band. 8. Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 2002, 122–123. „Olyan, mintha éppen a lakozás lenne a leginkább kitéve a megszokott veszélyének.” Martin Heidegger, *Mit bívunk gondolkodásnak?* ford. Vajda Mihály, Gond-Cura Alapítvány, Bp., 155.
2. A járt, illetve a járatlan út közötti választás valójában nélkülözi a biztos alapot, jelen esetben ugyanis a még-megnevezhetetlen teszi szükségessé az interpretációt, s nem egy adott tárgy meghatározatlanságának a megszüntetése.
3. Martin Heidegger, *Magyarázatok Hölderlin költészetéhez*, ford. Szabó Csaba, Latin Betűk, Debrecen, 1998, 40.
4. Ferdinand de Saussure, *Bevezetés az általános nyelvészetbe*, ford. B. Lőrinczy Éva, Corvina, Budapest, 1997, 140.
5. Jacques Derrida, *Grammatológia*, ford. Marsó Paula, Typotex, Budapest, 2014, 72.
6. Az adomány „csak azzal a feltétellel létezhet a maga módján, ha nem az, ami.” Jacques Derrida, *Az ökonomiai ész örülete: jelenlét és ajándék nélküli adomány* = Uő., *Az idő adománya*, ford. Kicsák Lóránt, Új Palatinus Könyvesház Kft., 2003, 58.
7. A hallgatás nyelvének tanúsága az ismerőség és az idegenség közötti tartományba enged bepilantást, melyről nem rendelkezünk biztos tudással, ebben az értelemben adomány, amely adódik. Jelen tanulmány feladata, hogy ezt az adományt tanúsítsa.
8. Látnivaló, hogy a körköröség nem iktatható ki teljesen a téma kibontása során. Mielőtt azonban erre a pályára térnénk, érdemes – csakis jelzésszerűen – utalni a hallgatást nem nyelvi eseményként elvonatkoztató gondolkodási mintákra.
9. Paul de Man, *Az önéletrajz mint arcrongálás*, ford. Fogarasi György, Pompeji, 1997/2–3, 103.
10. Jonathan Culler, *Aposztrophé*, Helikon, 2000/3, 376.
11. Max Picard, *A csend birodalma*, ford. Szabóné Révész Márta, Kairosz, Szentendre, 2002, 203.
12. Søren Kierkegaard, *Önvizsgálat. Ajánlv a kortársaknak / Isten változatlansága*, ford. Szeberényi Lajos, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1993.
13. Picard, *i. m.*, 189.
14. *Uo.*, 22.
15. Alain Corbin, *Histoire du silence de la Renaissance à nos jours*, Champs, Flammarion, 2018.
16. Jean-Paul Sartre, *Az Idegen magyarázata* = Uő., *Mi az irodalom?* ford. Vígh Árpád, Gondolat, Budapest, 1969, 184.
17. Ludwig Wittgenstein, *Logikai-filozófiai értekezés*, ford. Márkus György, Akadémiai, Budapest, 1989, 89, 6.5.
18. Martin Heidegger, *Mi a metafizika?* = Uő., „...költőien lakozik az ember...”, T-Twins–Pompeji, Budapest–Szeged, 1994, 16.
19. Rudolf Carnap, *Überwindung der Metaphysik durch logische Analyse der Sprache* = Uő., *Erkenntnis (1930-1938)* Vol. 2 (1931), 219–241.
20. A szerző életében egyedül megjelent (1921) *Logikai-filozófiai értekezés (Logisch-philosophische Abhandlung. Tractatus logico-philosophicus*. Kritische Edition, Herausgegeben von Brian McGuinness und Joachim Schulte, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1998.) utáni, posztumusz mű, a *Filozófiai vizsgálódások* (1953) (*Philosophische Untersuchungen – Kritisch-genetische Edition*, Herausgegeben von Joachim Schulte in Zusammenarbeit mit Heikki Nyman, Eike von Savigny und Georg Henrik von Wright, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2001.) azt mutatja meg, hogy a nyelv végső elemzésben elsődleges a gondolkodáshoz képest. A szavak nem hozzájuk kapcsolódó lelki aktusok révén nyernek jelentést, hanem a használatban. A beszélők közösségében lejátszódó inger-válasz események úgyszólván megtörténnek a szubjektummal. A nyelvvel végezhető műveletek – s ilyenként a hallgatás – végrehajtási utasításai az adott nyelvjáték-közösségben *hallgatólagosan* elfogadott használati szabályokban gyökereznek.
21. Hans-Georg Gadamer, *Vom Anfang des Denkens* = Uő., *Gesammelte Werke III. Neuere Philosophie* 1. J.C.B. Mohr (Paul Siebeck) Verlag, Tübingen, 1987, 374–393.
22. Paul de Man, *Szemológia és retorika* = Uő., *Az olvasás allegóriái*, ford. Fogarasi György, Ictus – JATE Irodalomelmélet Csoport, Szeged, 1999, 29.

23. Az apória az apória, nem feloldásra váró dialektikus ellentmondás.

24. Kulcsár-Szabó Zoltán, *Színónímiák. Közeledések Heideggerhez*, Ráció, Budapest, 2016.; Halász Hajnalka, *Nyelvi differencia megkülönböztetés és esemény között*, Ráció, Budapest, 2015.; Lőrincz Csongor, *Költői képek testamentumai*, Ráció, Budapest, 2014.

25. A létfelejtés a lét és a létező közötti különbség jelentésének a fokozatos elhomályosulására utal a filozófiai gondolkodás történetében. A *Lét és idő* felismerése szerint nincs válaszuk arra a kérdésre, hogy mit is értünk voltaképpen a „létező” szón, ezért szükség van a lét feledésbe merült értelmére vonatkozó kérdés kidolgozására. A lét a legáltalánosabb és a legüresebb fogalomká vált, s mint ilyen ellenáll minden meghatározási kísérletnek. Öröklött előítéletek alapján a lét mivoltát magától értetődőnek tekintjük, ezért tanúsítunk érdektelenséget a létkérdés kidolgozása iránt: „Mindenki állandóan használja, jól tudva, hogy éppen mit ért rajta. Így tehát az, ami rejtőzködőként nyugtalanságba hajszolta és nyugtázta az antik filozófiát, napnál világosabban nyilvánvalósággá vált, olyannyira, hogy azt, aki egyáltalán rákérdez, módszertani eltévelyedéssel vádolják.” Martin Heidegger, *Lét és idő*, ford. Vajda Mihály, Angyalosi Gergely, Bacsó Béla, Kardos András, Orosz István, Gondolat, Budapest, 1989, 88.

26. Az ontológiai differencia, a lét és a létező közötti különbség előfordulásának fontosabb szöveghelyei a hallgatás mibenlétének értelmezéséhez: Martin Heidegger, *Die Grundprobleme der Phänomenologie = Gesamtausgabe. II. Abteilung. Vorlesungen 1923-1944*. Band 24., 22.; Uő., *Vom Wesen des Grundes*. 8. Auflage, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1995. 8.; Uő., *Kant und das Problem der Metaphysik. Gesamtausgabe. Veröffentlichte Schriften 1910-1976*. Band. 3., Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 2010, 225.; Uő., *Lét és idő*, 86–105, 400–401.

27. „A szó mint szó [...] közvetlenül soha nem nyújt biztosítékot arra, hogy lényegi szó-e vagy személyesítés.” Martin Heidegger, *Hölderlin és a költészet lényege = Magyarázatok Hölderlin költészetéhez*, 39–40. Ez a megkülönböztetés csakis metafizikai alapon, a tulajdon értelemezés viszonyítva történhetne.

28. Heidegger: „...költőien lakozik az ember...”, 197.

29. „Das Seiende ist. Das Seyn west.” Martin Heidegger, *Beiträge zur Philosophie (Vom Ereignis) (1936-1938)*, Herausgegeben von Friedrich-Wilhelm v. Hermann Gesamtausgabe 65. Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 2003, 30.

30. Martin Heidegger: *Levél a humanizmusról* = „...költőien lakozik az ember...”, 117.

31. „Az, hogy a szorongás otthontalanságában az üres csendet gyakran éppen meggondolatlan beszéddel próbáljuk megtörni, az csak annak a bizonyítéka, hogy a Semmi van jelen.” Martin Heidegger, *Mi a metafizika?* = „...költőien lakozik az ember...”, 23.

32. Martin Heidegger, *Hölderlin és a költészet lényege = Magyarázatok Hölderlin költészetéhez*, 45.

33. Uo., 40.

34. Uo.

35. A nyelvnek az efféle kettős mozgása a trópusok retorikájával foglalatosskodó irodalmár számára nem teljességgel ismeretlen. Messzire vezető kérdés lenne, hogy a nyelv mennyiben lehet „tudatában” önnön kettős mozgásának. Az ontológiai differencia vajon hogyan tartható fenn, ha áthelyezzük az „eredendően” figuratív nyelv egyidejűleg megnevező és létesítő működésének a közegébe? Nem kizárt, hogy az efféle kérdésfeltevésbe már beszüremkedett a nyelv eszközszerű felfogása, amelyben a technika ad hírt magáról.

36. Uo., 7.

37. Martin Heidegger, „*Mint ha ünnepnappal ...*” = *Magyarázatok Hölderlin költészetéhez*, 83.

38. Heidegger, *Lét és idő*, 309.

39. 1. « ouïr de la voix amie, que tout être-là porte en lui-même » (ford. Boehm). 2. « écoute qui s'ouvre à la voix de l'ami que tout Dasein porte auprès de lui » (ford. Vezin). 3. « en tant qu'entente de la voix de l'ami que tout Dasein porte avec soi. » (ford. Martineau). Jacques Derrida, *Politiques de l'ami-té suivi de L'oreille de Heidegger*, Editions Galilée, Paris, 1994, 341.

40. „Das Hören konstituiert sogar die primäre und eigentliche Offenheit des Daseins für sein eigenstes Seinkönnen, als Hören der Stimme des Freundes, den jedes Dasein bei sich trägt.” Martin Heidegger, *Sein und Zeit*, Elfte, unveränderte Auflage, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1967, 163.

41. Heidegger, *Lét és idő*, 309.

42. Uo.

43. „Das Dasein hört, weil es versteht. Als verstehendes In-der-Welt-sein mit den Anderen ist es dem Mitdasein und ihm selbst -hörig- und in dieser Hörigkeit zugehörig.” Heidegger, *Sein und Zeit*, 163.

44. Vö. Heidegger, *Lét és idő*, 309.

45. Heidegger, „...*költőien lakozik az ember*...”, 12.
46. „Il n'apparaît pas, il n'a la visibilité d'aucune figure déterminée, il n'a aucun statut subjectif, personnel, sexuel. On ne peut même pas décider s'il est vivant ou mort.” Derrida, *Politiques de l'amitié suivi de L'oreille de Heidegger*, 345.
47. „C'est un autre Dasein que chaque Dasein porte, à travers la voix la voix qu'il entend, auprès de lui-même (bei sich trägt), ni en lui, dans l'oreille, dans l'oreille interne », au-dedans d'une intériorité subjective, ni au loin, trop loin de l'oreille (car on peut aussi entendre de loin, dans un espace extérieur ou dans quelque transcendence), mais dans ses parages, à une distance qui n'est ni absolue – absolument infinie –, ni nulle dans la proximité absolue d'une propriété, ni donc déterminable selon quelque unité de mesure objective dans le monde. Cette portée de voix, cet être-à-portée de voix, comme on dirait en français, paraît d'un autre ordre.” *Uo.*
48. Heidegger, *Az út a nyelvhez*, 234.
49. *Uo.*, 237.
50. *Uo.*
51. Derrida, *Politiques de l'amitié suivi de L'oreille de Heidegger*, 347, 350–353, 373.
52. Heidegger az önmagának elégséges nyelv képzetét hártja el kiegészítő magyarázatával: „a nyelv azonban nem olyan értelemben ragaszkodik magához, hogy pusztán önmagával törődő, minden másról megfélelmező öntükrözés volna.” *Az út a nyelvhez*, 246.
53. Heidegger, „...*költőien lakozik az ember*...”, 194.
54. Heidegger, *Az út a nyelvhez*, 238.
55. *Uo.*, 247.
56. *Uo.*, 250.
57. *Uo.*, 251.
58. „A (tiszt) nyom az elkülönződés. [...] Ez ugyanis nem függvénye semmilyen érzéki, hallható vagy látható, fonikus vagy grafikai teljességnek sem.” Derrida, *Grammatológia*, 75.
59. „Arisztotelész például ezért véli úgy, hogy »a hang által kibocsátott szavak [...] lelki állapotok jelképei [...] és az írott szavak a hang által kibocsátott szavak jelképei« (De interpretatione 1, 16a 3), mert a hang, az első jelképek megalkotója, lényegi és közvetlen kapcsolatban van a lélekkel.” *Uo.*, 20.
60. *Uo.*, 157. A nyom Derrida szerint „[l]lehetvé teszi a köznyelvi értelemben vett beszéd és írás artikulációját, mivel megalapozza az érzékelhető és az intelligibilis, azután jelölő és jelölt, kifejezés és tartalom metafizikai oppozícióját. Ha a nyelv nem volna már ebben az értelemben írás, nem volna lehetséges semmiféle származtatott »megjelölés«; és a beszéd és az írás viszonyának klasszikus problémája sem merülhetne fel.” *Uo.*, 75.
61. „minden alkalommal, amikor felelősséget kell vállalnunk, azt ott, helyben tesszük, minden kontextusban egyszeri módon, egyszerűen megkísérelve, minden helyzet idiomatikusságának [...] megfelelően.” Jacques Derrida *szakmai bitvallása*, szerk. Orbán Jolán, Iskolakultúra, Veszprém, 2009, 98.
62. „Az eredet, vagy a lényegi jelölt fogalma vajon nem csupán egy olyan nélkülözhetetlen funkció, mely a tiltott által létrehozott jelentésrendszerbe íródott, abban helyezkedik el? A szupplementaritás játékában a jelöltekhez mindig újabb helyettesek kapcsolhatók, úgy, hogy ez utóbbi mindig egy jel marad. A lényegi jelölt, az ábrázolt lét jelentése – még kevésbé a dolog maga – soha sem adatik meg számunkra a maga valóságában a játékon vagy a jelen kívül.” *Grammatológia*, 303.
63. A beszélő intenciójának a közvetlen jelenléte saját megnyilatkozásában roppant kérdéses.
64. Jacques Derrida, *Aláírás esemény kontextus*, ford. Kicsák Lóránt = *Performatív fordulatok*, szerk. Antal Éva – Kicsák Lóránt – Széplaki Gerda, Líceum, Eger, 2015, 53.
65. „Pour qui et à qui ? L'ami ou l'ennemi de qui?” Derrida, *Politiques de l'amitié suivi de L'oreille de Heidegger*, 16.
66. Derrida, *Grammatológia*, 182.
67. *Uo.*, 268.
68. *Uo.*, 249.
69. Ismeretes, hogy a jelenlétet felszámoló különbség megképződésének és időbeli elhalasztódásának a mozgása egybeesik.
70. A beszélgetésbe bocsátkozók irányítók és irányítottak egyszersmind, részt vesznek valamiben, és részesülnek valamiből.
71. Hans-Georg Gadamer, *Igazság és módszer*, ford. Bonyhai Gábor, Osiris, Budapest, 2003, 510.

KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN

Heidegger és a kimondatlan

A hallgatásról időnként (bizonyos értelemben) szószátyár szerzőktől lehet megtudni a legtöbbet. Martin Heidegger filozófiájában pl. nehéz olyat találni az igazán lényeges összefüggések között, amelyek ne implikálnák valamiképpen a hallgatás imperatívuszát, vagy legalábbis ne emlékeztetnének az időnkénti *elhallgatás* nélkülözhetetlenségére vagy akár „módszertani” előnyeire. Persze: szószátyár szerző volt-e Heidegger? Az életmű még mindig nem teljesen lezárt összkiadását szemrevételezve a kérdés nem is annyira értelmetlen, mint ahogyan elsőre hangzik. Az a gondolkodó, aki oly sok vonatkozásban évelt meggyőzően a beszéddel, egyáltalán a kommunikáció kezdeményezésébe vetett reményekkel szemben – példának okért – a nyelv beszédére, „mondájára”, bizonyos értelemben önmagát ígérő, lekötelő „adományára”, „Zusage”-jára való odahallgatás elsődlegessége mellett (az ’50-es években fokozatosan lemondva a kérdezés hermeneutikai gesztusának elsődlegességéről is¹), és (korai) főművében oly emlékezetes bírálatait nyújtotta az „ittlét”, a „Dasein” inautentikus megvalósulását jellemző általános (és üres) „fecsegésnek” (Gerede), más tekintetben egyáltalán nem látszott spórolni a szavakkal. Nemcsak a különféle filozófiai kényszerűségekre, mindenekeelőtt a filozófiai nyelv metafizikai béklyóira reagáló szóalkotási kedvére lehetne hivatkozni ez utóbbi vonatkozásban, amelyre a szakma hol külön Heidegger-szótárak létrehozásával, hol viszont éppen a „zsargon” bélyegével² reagált, hanem egészen egyszerűen arra is, hogy vannak olyan témák, érvek, tézisek, amelyekhez Heidegger meglehetősen sűrűn visszatér, amelyeket újra és újra előad: az egyik ilyen pl. az egész heideggeri filozófia egyik gravitációs pontja, az igazság görög szavának, az „alétheiá”-nak a megfelelő fordítására tett javaslat, amely – bizonyos korszakokban legalábbis – nagyon ritkán marad kimondatlanul a Heidegger-szövegekben.

Köztudott ugyanakkor, hogy az a (politikai-etikai) összefüggés, amely Heidegger filozófiai örökségét évtizedek óta mondhatni konstansan a legnagyobb kihívással szembeállítja, éppen a hallgatagsággal kapcsolatos. Azzal a nem vagy legalábbis nehezen igazolhatóan, nem egyértelműen kimondott szóval, amelyet többek között Paul Celan híres költeménye, a *Todtnauberg* valamiféle reményteljes sürgetés formájában helyezett kilátásba („einer Hoffnung, heute / auf eines Denkenden / kommendes / Wort / im Herzen”): a gondolkodó eljövendő szavának hívásával, amelynek alkalmi kontextusát a költemény Celannak a Heidegger 70. születésnapjára készülő ünnepi kötetből való távolmaradásában, vagyis egy nyolc évvel korábbi döntésben jelölte ki. Heidegger a költeményre egy levelében válaszolt,³ amely szintén valamiféle reménykedésnek ad hangot, pontosabban abbéli bizakodásának, hogy kettejük tartós eszmecseréjében, melyet a filozófus voltaképpen egymáshoz intézett hallgatások sorozataként jellemez („seitdem haben wir Vieles einander *zugeschwiegen*” – kiem. KSzZ), valami egyszer majd kiválik, kioldhatóvá válik mindabból, ami el-/ kimondatlanul maradt („Ich denke, dass einiges

noch eines Tages im Gespräch aus dem Ungesprochenen gelöst wird”), abból a megszólaltathatatatlannak mutakozó politikai, morális vagy akár filozófiai szöve-
dékből tehát, amely, ezek szerint, mintegy foglyul vagy túsul kellett, hogy ejtse a
Celan (és oly sokan mások) által várt gondolkodó szavakat. Jelen írásnak ez nem
tárgya, ezért itt különösebb kifejtés nélkül pusztán utalni érdemes arra, hogy Hei-
degger számára nagyon is, talán túlságosan is tudatosulhattak azoknak a keretek-
nek az ellentmondásai, amelyek közé az eljövendő, bizonyos értelemben viszont
elmaradó, az eljövendőben ragadó szó kimondása (a náci Németország büntettei-
vel és saját esetleges felelősségével kapcsolatos valamiféle állásfoglalás) terelte
volna, ugyanakkor az is bajosan tagadható, hogy – miként azt legpontosabban
Werner Hamacher szép elemzése megmutatta⁴ – Celan költeményére (amelyik nem
akar hallgatni, nem hallgatni akar) a lírikushoz intézett *oda* hallgatásai nemigen
nyújtottak adekvát választ, hiszen, Hamacher következtetése szerint, éppen arra
nem vállalkoznak, amit a költemény végrehajt: a hallgatást, az elhallgatást, a né-
maságot mint ilyeneket szóhoz, nyelvhez juttatni. Ami egyébként, mint az alább
majd szóba kerül és tulajdonképpen köztudomású is, egyáltalán nem áll messze
Heidegger különféle módokon megfogalmazott filozófiai célkitűzéseitől.

Mindazonáltal Heidegger sokszor valóban többet látszik bízni a hallgatásra, a
beszéd abba- vagy elmaradására, mint a megszólalásra – és ehhez kardinális filo-
zófiai okokat is talál. A főműben nyújtott egzisztenciális analitika talán egyik leg-
népszerűbb (és Magyarországon egyébként szélesebb körben alighanem Németh
G. Bélának az „önmegszólító verstípusról” írott 1966-os tanulmánya⁵ nyomán is-
mertté lett) szcenáriója az önmagát a „lelkiismeret” formájában vagy alakjában
megszólító „Dasein”-t érő hallgató hívása (vagy másként fogalmazva – hiszen ez,
mármint a megszólító és megszólított közötti azonosságtétel, mint az röviden még
említésre is kerül majd, vitatott műveletnek számít a szakirodalomban – a „Da-
sein”-nak a lelkiismeret általi vagy lelkiismeretként megvalósuló megszólítottságáé
egy bizonyos „hívás” révén). A lelkiismeret jelene voltaképpen egy elnémulésé,
ami persze nem meglepő, hiszen az európai kultúrtörténetben talán éppen a
csend szolgál annak leggyakoribb feltételeként, hogy egy én önmagára hallgasson,
önmagát meghallja. A heideggeri változatban a „Dasein” feltárultságként (Erschlos-
senheit) lesz jelen, vagyis *itt* a maga számára, válik tehát önmaga számára is „Da-
sein”-ná: ezt a feltárultságot (alapvetően a „belevettség” feltárulkozását) pedig a
„hangoltság”, a „hangulat” teszi lehetővé, amelyhez „eredendően hozzátartozik a
megértés is”.⁶ Két fontos, itt kirajzolódó kitétel határozza meg a lelkiismeret színre-
lépésének jelenetét. Az egyik az, hogy a hangulat/hangoltság (Stimmung) heideg-
geri kategóriája – a mérvadó szakirodalom szerint ebben állna a szóhasználat foga-
lomtörténeti jelentősége is⁷ – nem valamiféle belső (lelki)állapotra és/vagy hatás-
mechanizmusra vonatkozik, hanem olyasvalamire utal, ami szüntelen értelmezést
igényel és egyben konstitutív a létmegértés számára. A másik pedig az, hogy, ép-
pen mivel megértésként megy végbe, a feltárultság bizonyos értelemben nem be-
felé, vagyis a(z) ez esetben egyszerűen szubjektumként is félreérthető) „Dasein” ki-
fűrkészhetetlen és elzárt mélységei felé, hanem kifelé fordulva következik be,
„megértő együttlétként (Mitsein)”, amelynek alapformája a *Lét és idő* analízisében a
hallásé, mások meghallásáé, mely utóbbi persze – mint azt a *Lét és idő* nek a nyelv-

vet tárgyaló paragrafusa eddigre már tisztázta is – mondhatni előbbiből levezetett képesség csupán, „a jelenvalólét hall, mivel ért”⁸. Fontos, hogy Heidegger ugyanitt „a beszélés egy másik lényegszerű lehetőségeként” elemzi röviden a hallgatás (Schweigen) jelenségét, a legnagyobb súlyt arra helyezve, hogy kiszakítsa azt a beszéd/hallgatás hamis oppozíciójából.⁹ A hallgatás nem azonos a némasággal (aki néma vagy aki sohasem beszél, az képtelen annak bizonyítására, hogy valójában *tud* hallgatni), „csak az igazi (echten) beszélésben lehetséges a tulajdonképpeni (eigentliches) hallgatás”, csak az olyan „Dasein” képes hallgatni, amelynek van *miről* hallgatnia, amely rendelkezik „mondanivalóval”, ami itt azonos „ön maga tulajdonképpeni és gazdag feltárultságával”. Mint látható, a voltaképpeni ellentét nem beszélés és hallgatás, hanem a tulajdonképpeni és az inautentikus beszélés-és-hallgatás között rajzolódik ki. Ezért képes a hallgatás, legalábbis ebben a tulajdonképpeni értelmében, azaz az (igazi) beszélés egyik lényegi módusaként arra, hogy valamit nyilvánvalóvá (offenbar) tegyen (a magyar fordítás itt „megnyilatkozásról” beszél) és arra is, hogy berekessze a „fecsegést”. A hallgatás, ezzel zárul ez a rövid elemzése, egyszerre forrása a hallani-tudásnak és az „áttekinthető egymássallétnek”.

Visszatérve a lelkiismeret analíziséhez, éppen ezért mondhatja Heidegger azt, hogy a megértés, talán a mégoly autentikus és kizárólagos önmegértés sem izolálható teljesen az „egymássallétől”, csak hogy ez utóbbi valójában el is térítheti az ittlét ön maga számára való feltárulkozását annak tulajdonképpeni pályáiról – a „Mitsein” nyilvánossága egyben az „akárki [...] fecsegésében” való önelvesztés lehetőségét is implikálja, az ilyen akárki pedig „*nem hallja meg* saját Önmagát”!¹⁰ Heidegger itt egyébként az „überhören” igét alkalmazza, amely a célját tévesztő meghallás mellett a 'ki- vagy lehallgatás' szemantikáját is mozgósítja, aminek persze ezen a ponton nem érdemes feltétlenül különösebb jelentőséget tulajdonítani, egyvalamire azonban mégis figyelmessé tehet: mintha azt sugallná, hogy a „Dasein” nem így érhető el, akár ön maga számára sem, nem olyasfajta, titkos, rejtett, belső beszéd, amely a külső hangzavar elhárításával vagy kijátszásával válik befoghatóvá. Ennek ellenére természetesen a kifelé irányuló „odahallgatást meg kell szakítani”: ez a feltétele annak, hogy a „Dasein” megtalálja önmagát, és ezt teljesíti a „hívásként” megragadott lelkiismeret, amely szintén rendelkezik „a beszéd módusával”, ám – ez a legfontosabb attribútuma Heidegger elemzésében – maga nem beszél.

A lelkiismeret mindenekelőtt hív, váratlanul, tervezetlenül, „közvetítés nélküli felhívottságként” (im unvermittelt Angerufenwerden), távolból, ismeretlen helyről érkezve. Ez utóbbi vonatkozásban Heidegger itt egyáltalán nem áll távol a többé-kevésbé kortárs modern költészet poetológiájától (különösen Gottfried Benn-nél figyelhető meg a távolról érkező hangok önreflexív motivikájának mindenre kiterjedő virulenciája), másfelől a lelkiismeret hívásának heideggeri jellemzésében, mint azt Avital Ronell és mások már részletesen bemutatták,¹¹ olyannyira feltűnő a telefónia részint még ma is használatos német szókincsének dominanciája, hogy valóban nehéz elvonatkoztatni az olyan, azonosíthatatlan telefonos zaklatás kissé nyomasztó képzetétől, amelynek során a hívó egy árva szót sem szól a készülékbe. A lelkiismeret – ez Heidegger ön maga által is kiemelt tételmondata – „*egyedül és állandóan a hallgatás módusában beszél*”.¹² Ez nem azt jelenti, hogy valamifé-

le „titokzatos hang meghatározatlanságával” rendelkezne, siet tisztázni Heidegger, hanem mindenekelőtt azt, hogy a hívás megfelelő fogadása anélkül valósul meg, hogy bármiféle „közlés” (Mitteilung) előzetes elvárására szorulna. Bár nem sokkal később Heidegger számot vet a hívás téves kapcsolásainak (Sichver-rufen) lehetőségével is, ez azonban magának a „Dasein”-nak a téves attitűdjével magyarázható: akkor következik be, amikor az „akárki-önmaga” (Man-selbst) vél önmagával „tárgyaló párbeszédbe” (verhandelndes Selbstgespräch) bonyolódni, mondhatni valamiképpen önmagával egyezkedni. A hívás hallgatagsága (amelynek „nincs mit elmesélnie”) éppen az ilyen egyezkedésekből szakít ki, megszakítja és éppen ezáltal hívja magához, mondhatni *visszahívja* önmagához az akárki létmódjából az ittlétet,¹³ méghozzá, és ez fontos, nem oly módon, hogy a külvilágból valamiféle „belső”, tisztább régióiba „kergetné” vissza, hiszen az az „Önmaga”, amelyet és amelyre a hallgató hívás *felhív*, éppenséggel a világban-benne-létének feltárására szólítat fel általa. A hívás csendje tehát mindenekelőtt megszakít valamely ténykedést (akár kommunikációt), amelyben az ittlét mondhatni önmagán kívül van – olyasfajta *odahallgatás* ez, amelyet a fentebb már emlegetett 34. §-ban mintegy a beszéd és a hallgatás fenomenjai közötti átmenetként tárgyal a *Lét és idő*, méghozzá a *Horchen* kifejezést alkalmazva, amely valamiféle felneszelést, felfülelést is jelent, ami (nemcsak) etimológiai értelemben vonja maga mellé az abbahagyás, félbeszakítás, *aufhören* (szó szerint szegmentálva: 'fel-hallgatás') szemantikáját.¹⁴ Állatok szokták pl. így félbehagyni a ténykedésüket, amikor felfülelnek valamire, ami az ember számára talán nem is hallható.

A hívás hívója bizonyos értelemben kifürkészhetetlen marad: nemcsak azért, mert egyedül a hallgatásban jelentkezik (bár Heidegger itt nem marad teljesen következetes, hiszen később egy ponton „*idegen* hanghoz” hasonlítja¹⁵), hanem azért is, mert mindenfajta „ismertségtől” elzárkózik. „Feloldódik a valamire való felszólításban”, vagyis nem más, nem több, mint a hallgató hívás, nemigen lehet különbséget tenni a hívó és maga a hívás között. Heidegger kétségkívül némiképp ambivalens megoldással él ott, ahol a hívó mibenlétét igyekszik konkretizálni: a lelkiismeretben végső soron a „Dasein” saját magát hívja, de ez persze ellentmondana a hívás tervezhetetlenségéről, intencionálküliségéről korábban elmondottaknak, ugyanakkor azt sem lehet állítani, hogy egy bizonyos, meghatározott *másik* hallgat bele felszólító módon az ontológiai telefonba.¹⁶ A „másik” ugyanakkor nem is különböztethető ki teljesen, ennek ellentmondana a „Mitsein” kitüntetett és sok értelmezési nehézségért felelős jelentősége a „világban-benne-lét” elemzésében, ahogyan a hallás és a megértés összekapcsolása, valamint az a *Lét és idő* számtalan argumentumát megalapozó cirkuláris mintázat is, amely végső soron az önmagát önmagához visszahívó „Dasein” megjelenítését is meghatározza. A „Dasein”, bizonyos értelemben, illetve persze egyes, meghatározó olvasatok szerint,¹⁷ innen nézve voltaképpen a másokban, valamiféle másokban gyökerezik, és éppen ezért mindig meghaladja, áthágja önnön kereteit, amit Heidegger az itt tárgyalt összefüggésben azzal a megfogalmazással könyvel el, hogy „a hívás *belőlem* jön, de mégis rajtam *túlról*”. Ennek tisztázása megintcsak helytelen vagy megalapozhatatlan konkretizációk elhárításaként megy végbe: nem az ittlétbe „belenyúló idegen hatalomról” van szó, nem is olyasvalamiről, amit egy – itt bővebben nem körvonalazott –

„biológiai” magyarázat révén lehetne feltárni, továbbá nem is valamely „nem-jelenvalólét-szerű létezőről”. Igaz, Heidegger ugyanakkor, és ez fontos lehet, a hívót „Es”-nek („valami”) kereszteli el, és később az „Unheimlichkeit”-ban, vagyis a kísértetiességben (a *Lét és idő* magyar fordításában „hátborzongató otthontalanságban”) leli fel a voltaképpeni közegét: a hívó nem más, mint „a jelenvalólét a maga hátborzongató otthontalanságában”, és maga a hallgatás sem más, mint a beszéd „hátborzongatóan otthontalan módusza”. Talán maga a beszéd is lehet egyfajta hallgatás tehát, talán még akkor is, amikor a válaszadásra készítetett (vagyis: *felelőssé* tett) hang egy hallgató telefonkagyló izolációjában megszólalni kényszerül.

Heidegger mindenesetre a pszichoanalízis diskurzusába téved az elemzés során, ami természetesen felveti azt a kérdést, hogy a hallgató meg- vagy felszólítás jelenete vajon összefüggésbe hozható-e az önmagáról különféle módokon hírt adó „tudattalan” freudi koncepciójával, elképzelhető-e valamiféle érintkezés Heidegger kimondatlanja és a tudattalan között. Jelen kereteket természetesen végtelenül meghaladná a két szerző, e két diskurzus különös, *hallgató* párbeszédének akár csak mégoly vázlatos vizsgálatában rejlő feladat kihívása (két szerző, akik – ahogy Jacques Derrida fogalmazott – „nem olvashatták egymást – ezért minden idejüket azzal töltötték és minden erejüket arra fordították, hogy ezt tegyék”¹⁸). Annyit talán érdemes mégis megemlíteni, hogy – többek között erre céloz ugyanebben a Freud-kommentárjában Derrida¹⁹ – a bűnösség/tartozás (Schuld) híres elemzése, amely a *Lét és idő*-ben közvetlenül a lelkiismeret hívásjellegének tárgyalásából következik, arról tanúskodik, hogy Heideggernek jó oka van a „tudattalan” kategóriájának ignorálására: mivel a „Dasein”-t éppen önnön megszólíthatóvá válása (és így felelőssé, bűnössé deklarálásának) lehetősége hívja vissza önmagához, teszi „Dasein”-ná, a „Dasein” előzetesebb kategória kell hogy legyen a szubjektumnál, és meg kell előznie pl. a tudat és a tudattalan közötti különbségtételt.

Akárhogy legyen is, a lelkiismeret hallgató hívásként való jellemzésének, úgy tűnik, mindenekelőtt valamiféle ellenállás, ellenszegülés a teljesítménye. Egyrészt megakadályozza a hívó bármiféle azonosíthatóságát és prozopopeikus familiarizálását (a lelkiismeret nem léphet fel allegorikus vagy másfajta figuraként, fölérendelt, a „Dasein”-t *kikérdező* vagy annak parancsoló hatalomként, amely előtt ez utóbbi aztán számot kell, hogy adjon önmagáról), másrészt, és ez talán még érdekesebb, meggátolja a „Dasein”-t abbéli igyekezetében, hogy – voltaképpen éppen ezáltal önmagát elveszítve vagy önnön feltárultságát szem előtt tévesztve – *szubjektumként* vagy akár *énként* vegyen fel valamiféle pozíciót a különféle egyeztetéseket lefolytató akárkik nyilvánosságában. A lelkiismeret, innen nézve, nem az én lelkiismerete, hiszen a lelkiismeret hívásában éppen az *én* hallgat el, éppen az *én*-től hívja vissza magát (kísérteties) önmagához a „Dasein”. Jóval később, a *Lét és idő* 64. §-ában, az „Önmagaság” és az „Én-mondás” kanti elgondolásáról nyújtott kritikájának következtetéseit levonva Heidegger egyenesen odáig megy, hogy az *én* mint olyat az Önmagalét lényegtelen kellékeként bélyegezze meg, éppen a „Dasein” hallgató tulajdonképpeniségével szembeállítva. „Az »én«-ben az az Önmagam nyilatkozik meg, amely mindenekelőtt és többnyire *nem* tulajdonképpen vagyok”. Ellenben: „A jelenvalólét a hallgató, magától szorongást elváró (zumutenden) elhatározottság eredendő elszigeteltségében *van tulajdonképpeni önma-*

gaként. A tulajdonképpeni Önmagalét mint néma (*als schweigendes!*) éppen hogy nem mondja, hogy »En-En«, hanem a hallgatagságába belevetett létezőként »van«, amilyenként tulajdonképpen lehet. (»ist« in der Verschwiegenheit das geworfene Seiende, als welches es eigentlich sein kann, vagyis inkább: a hallgatagságban létezik akként a belevetett létezőként, amelyikként tulajdonképpeni módon létezni tud.)²⁰

Innen nézve, úgy tűnik, Heidegger számára a „Dasein” autentikus létezésének lehetőségei éppen az „én”-ként való önazonosításának határain túl tárulkoznak fel, másként – és egyszerűbben – fogalmazva ott, ahol az „én”, vagyis a „Dasein” mint én – elhallgat. A lelkiismeret hallgatólag megszólítása, amely az ittlétet éppen az így előálló csendben vagy csend révén hívja vissza önmagához, inkább megkérdőjelezi, mintsem megerősítené azt a lehetőséget, hogy ez egy önmagát tanúsító, önmagát kimondani képes hanggal azonosuljon (aligha véletlen, hogy a lelkiismeret hívószaváról nyújtott elemzés egyik implicit következtetéseként Heidegger azt emeli ki, hogy az, ami a „Dasein”-ről – mégpedig a maga „*legsajátabb lenni-tudásában*” – magában a „Dasein”-ban *tanúbizonyosságot* nyújt, az nem más, mint éppen ez a hallgatólag hívás, azaz a lelkiismeret.²¹). A lelkiismeret hívása olyasfajta megszólítás, olyasfajta odafordulás ahhoz a létezőhöz, amely egyszerre forrása és egyszerre valamiféle kiszolgáltatott közege ennek a hívásnak, mely éppen hogy nem megerősíti, posztulálja vagy affirmálja a megszólítottat, hanem kétségbevonja, mondhatni elrabolja tőle az „én”-ként való önkimondásnak, önmaga „én”-ként való tanúsításának lehetőségét. Egy olyan megszólítás tehát, amely mindenekelőtt ellenszegül a megszólított hanggal való felruházásának, beszélő énként való tételezésének – ami, nem mellesleg, olyan konstellációra világít rá, amely nincs igazán kihasználva, sőt felmérve sem a megszólítás retorikai eszközrendszeréről alkotott, mégoly szisztematikus áttekintésekben.²² Ennél azonban jelenleg fontosabb az a kérdés, hogy mit jelent ez a mintázat, vagyis a szólító-megszólító hallgatás bizonyos értelemben identitásromboló teljesítményének felértékelése a megszólalást autorizáló énnel szemben Heidegger számára a praxisban, pl. az interpretáció praxisában.

Nyilvánvaló és a fentiek nyomán következetesnek is mondható, hogy mindez többek között abban csapódik le, hogy Heidegger különleges jelentőséget kell, hogy tulajdonítson annak, ami a szövegekben, legyenek azok költői vagy filozófiai szövegek, kimondatlan marad, vagyis mindannak, ami ellenáll egy gondolkodói vagy költői én hangjához, tudatához, szándékához való hozzárendelésnek. Ez egyfelől az értelmezés, vagy – a filozófus számára kedvesebb kifejezést alkalmazva – a „magyarázat”, „Erörterung” mibenlétére is kihat, hiszen utóbbi, ideális esetben, maga is az elhallgatás, (ebben az értelemben) önmaga felszámolásának imperatívuszával kényszerül szembesülni: igazi hivatását akkor tölti be, sőt akkor és ott teljesedik ki, amikor és ahol valamiképpen fölöslegessé válik, legalábbis amikor és ahol a szavai fölöslegessé válnak. A Hölderlinhez fűzött „magyarázatokat” egybegyűjtő könyvének második, 1951-ben megjelent kiadásához készített előszavában Heidegger a hőés által belepett és így *elhangolt* harang képével jellemzi az interpretáció teljesítményét, amelynek éppen ezért oly módon kell megvalósulnia, hogy egyben vissza is vonuljon, észrevétlenné, fölöslegessé tegye önmagát. Az in-

terpretáció feladatának itt nyújtott (és jóval később még Hans-Georg Gadamernél is visszahangzó²³) leírása szerint „ahhoz, hogy az, ami a költeményben tisztán költött, valamivel világosabban álljon itt, a magyarázó beszédnek önmagát és azt, amit megkísérel, minden egyes alkalommal össze kell törnie. A költemény magyarázatának, éppen a költött miatt, arra kell törekednie, hogy önmagát fölöslegessé tegye. Minden értelmezés utolsó, ám egyben legnehezebb lépése az, hogy magyarázataival eltűnjék a költemény tiszta itt-állása elől.”²⁴

Még fontosabbnak tűnik ugyanakkor az az – értelemszerűen kevésbé körülhatárolható – dimenzió, amelyet az értelmezett szövegben ki nem mondtak képeznek. Azon szöveghelyek között, ahol Heidegger valamilyen formában közvetlenül a hallgatás jelenségét tárgyalja,²⁵ viszonylag frekvencián bukkanak fel a szövegértelmezéssel kapcsolatos, helyenként majdhogynem módszertani színezetű eszmefuttatások. Magát a problémát nyilvánvalóan egy nagy hagyományú hermeneutikai vesszőparipa közvetíti Heidegger számára (is), nevezetesen az a kérdéskör, hogy miként kell viszonyulnia a szöveg értelmezőjének a szerző autoritásához: ez, mint köztudott, a hermeneutika 20. századi megújulása során elsősorban a szerzőt önmagánál is jobban érteni hivatott értelmezés schleiermacheri ideájával való szembesülés feladataként öltött új és új formákat, pl. Gadamer sokat vitatott Schleiermacher-kritikájában.²⁶ Heidegger (aligha teljesen véletlenül) gyakran Nietzsche (tehát egy, az értekező „én” és különféle maszkjainak autoritását különös sokrétűséggel játékba hozó szerző-konstrukció) értelmezésére tett kísérletei során (vagyis főként az 1930-as-’40-es években) látja szükségét az ezzel kapcsolatos reflexiónak, pl. annak a kérdésnek a tisztázására vállalkozva, hogy mennyiben teheti kiindulópontnak az értelmezés (pusztán) azt, amit egy szerző ténylegesen leírt. Egyik Nietzsche-tanulmányának sokat idézett helyén szinte közvetlenül szól hozzá Schleiermacher értelmezéstanának szóban forgó pontjához: „A magyarázat persze sohasem teheti meg, hogy a dolgot kizárólag a szövegből meríti: ezenkívül észrevétlenül, minden hivatkozás nélkül valami sajátot is hozzá kell adnia a maga tárgyából. Ez az adalék az, amit a laikus a szöveg tartalmának tartottakhoz képest mindig belemagyarázásnak érzékel, és saját jogigénye alapján önkényesként (Willkür) kifogásol. Az igazi magyarázat azonban sohasem jobban, hanem más-ként érti a szöveget, mint ahogy a szerzője értette. Ennek a másnak azonban olyanak kell lennie, hogy ugyanazt érintse, amin a magyarázott szöveg gondolkodik.”²⁷ Ebből a figyelmeztetésből itt nyilvánvalóan egyfelől az lehet a fontos, hogy a szöveg maga nem feltétlenül képes végleges autoritást nyújtani az abbéli útmutatásra nézvést, hogy mit kell a szöveg voltaképpeni tartalmának *tartani*, továbbá – ami még fontosabb – hogy nem lehet maradéktalan vagy közvetlen azonosságot feltételezni aközött, ami egy szövegben olvasható és aközött, amin ugyanazon szöveg gondolkodik. Másfelől érdemes kiemelni, hiszen Heidegger számára ez más összefüggésben is fontos (erről hamarosan), a magyarázat önkényességére tett hivatkozást, ez ugyanis – itt negatív megvilágításban – oly módon jelenik meg, mint a kettő, vagyis a szöveg voltaképpeni tartalma és az, amin gondolkodik, közötti közvetítés talán elkerülhetetlen modalitása.

koztatás garanciái révén. A szöveghez való ragaszkodás bekövetkezhet anélkül is, hogy az értelmező valójában végiggondolja azt, amit a szöveg gondol, amin a szöveg gondolkodik.²⁸ Egy szerző, pl. Nietzsche, nem vagy nem szükségszerűen azt gondolja meg vagy, talán helyesebben, azt rója ki feladatként, meggondolandóként a gondolkodó értelmezés számára, amit a maga nevében, mint Nietzsche („Nietzsche”) mond és esetleg szignál, vagy akár azt, amit mondani tud, amit ki tud mondani. Ez persze nem azt jelenti, hogy – noha a kettő között, már csak az érintett jelenségek kultúrtörténeti sokfélesége okán is, nem árt különbséget tenni²⁹ – az így értett *kimondatlant* rögtön egyben valamiféle *kimondhatatlanként* kell tételezni, olyasvalamiként, ami – mint pl. valamiféle traumatikus, gátolt, cenzúrázott vagy pusztán a verbalizációnak ellenálló tudás vagy tapasztalat – mintegy negatív módon határozná meg vagy igazolná vissza annak identitását (és/vagy autoritását), aki beszél, noha kétségtelen, hogy Heidegger rendre kitüntetett figyelmet szentel annak, amit egy-egy filozófus elődje úgymond nem tudott kimondani. Olyasmiről volna szó inkább, ami nem feltétlenül elhallgatott, hanem ami artikuláltabb módon nyilvánul meg akkor, ha nem lép be a kimondott szövedékébe, ha bizonyos értelemben ellenszegül annak a nyelvnek (akár a lexikának, akár a predikativitásnak), amely valamilyen módon mégis tanúságot tesz róla. Van, amit a hallgatás, a tételzéstől való tartózkodás vagy a tételzés lehetetlenné válása (egyfajta tétlenítés, Hamacher azt mondaná, „afformativitás”³⁰) tesz el- vagy meggondolhatóvá – és nyilván fontos, bár itt közelebbről nem tárgyalható körülmény, hogy ezt Heidegger rendre a költészettel, pontosabban gondolkodás és költészet közelségével kapcsolatos elképzeléseinek kontextusában fejti ki.

Nietzsche-könyve egy pontján, méghozzá éppen a gondolkodó „mondás” legjelentősebb teljesítményének mibenlétén tűnődve, éles különbséget tesz az elhallgatás (*Verschweigen*) és az olyasfajta megnevezés között, amely a nem-mondásban, nem-mondásként valósul meg, és amelyet – különösen a ’30-as években frekventált, magyarra meggyőzően nem igazán áttehető szóképzéssel – „*Erschweigen*”-nek vagy „*Erschweigung*”-nak keresztel el – talán a kimondásnak való ellenszegülés olyasfajta „teljesítményére” célozva, amely (legalábbis az *er-* igekötő szemantikájáról nyújtott szótári összefoglalások útmutatását követve) valamiféle erőfeszítés nyomán kieszközlő, kinyerő, létre- vagy előhívó, fokozó (de adott esetben akár végérvényesítő) történés vagy bekövetkezés modalitását engedi megmutatkozni a hallgatásban. Mondhatni valamiféle *elő-hallgatásról* vagy *hallgattatásról* van szó, amelyhez azonban mindig hozzá kell gondolni a visszatartás, tartózkodás jelentéskörét is, hiszen az „*Erschweigen*” egyben a hallgatásban való tartóztatást, megőrzést, a beszédbe való bebocsátkoztatástól való megóvást is jelent (?), már ha egy valójában *nem létező* (jelentéskörét és -irányát tekintve maradéktalanul bajosan feltárható) szó szemantikájáról állításokat tenni nem volna eleve kilátástalan vállalkozás (a kategóriát igazán centrális jelentőséggel felruházó „második főmű”, a *Beiträge zur Philosophie* Parvis Emad és Kenneth Maly által készített, sok bírálatban részesített angol fordítása „reticence in silence”-ként, vagyis két szinonim kifejezés kombinációja révén adja vissza, ami nem nyújt igazán sok támpontot, talán azt leszámítva, hogy némi hangsúlyt helyez a tartózkodás, visszatartás mozzanatára³¹). Azon a helyen, ahol Heidegger – egy csak 2010-ben kiadott, valószínűleg az

1930-as/'40-es évek fordulóján készült szövegében³² – talán a legközelebb kerül az „Erschweigen” valamiféle definíciójához, a kifejezést olyan szintaktikai szerkezetben lépteti fel, amely a műveltető, előidéző vagy -állító értelmét domborítja ki („Das Erschweigen der Stille”, „a csend elő-hallgatása”), és az elhallgatástól (Verschweigen), valamint magától a hallgatástól határolja el. Míg előbbi valami elmondhatónak a nem-mondását, utóbbi pedig a mondás képtelenségét vagy valamely kimondhatatlannak a szóba kényszerítéséről való lemondást jelenti, az „Erschweigen”-nek kevés köze van a beszéd vagy a mondás elégtelenségéhez. Az „Erschweigen” nem más, mint „a kimondatlannak – amely azért kimondatlan, mert minden mondásban lényegi módon előre-, együtt- és utánmondott (weil wesentlich in allem Sagen Vor-, und Mit- und Nachgesagte) – a maga alapjában, kimondatlanságának alapjába/okába (Grund) való megóvó visszatartása (zurückverwahren) annak érdekében, hogy az alapszerűen (gründig) megmaradjon”.

Az ilyesfajta hallgatás a nem-mondásban valamit előhozó vagy kibomlani engedő gondolkodás médiuma. „A legmagasabb rendű gondolkodói mondás – mondja tehát Heidegger – abban áll, hogy a mondásban a tulajdonképpen mondandót nem egyszerűen elhallgatja, hanem úgy mondja, hogy az a nem-mondásban megneveződik: a gondolkodás mondása kibontó elő-hallgatás/hallgattatás. Ez a mondás felel meg a nyelv legmélyebb lényegének/lényegi létezésének (Wesen) is, amelynek a hallgatásban rejlik az eredete. Mint ilyen kibontva elő-hallgató/hallgattató a gondolkodó a maga sajátos módján jut a költő rangjához és mégis örökre elválasztott marad tőle, mint ahogyan fordítva a költő is a gondolkodótól.”³³ Mint látható tehát, az „Erschweigen” olyasfajta története a gondolkodásnak, amelyből egyáltalán nem hiányzik a nyelviség, amelyet Heidegger itt is, bár jócskán eltérő módon, mint a *Lét és idő* fentebb idézett helyén, éppen hogy nem annak ellentétéként állít szinte megbonthatatlan összefüggésbe a hallgatással. Mi több, az „Erschweigen” mintha pontosan erre az összefüggésre emlékeztetne azzal, hogy a gondolkodás ilyen, Heideggernél mindig „lényeginek” kikiáltott gesztusaiban éppen a hallgatásba való belebocsátkozást, a hallgatás valamiféle *visszahívását* viszi véghez.

A nyelv, legalábbis amint az egy szöveg felszínén vagy szöveggént megnyilvánul, mindig már utólagos vagy elválasztott az önnön eredetként tételezett hallgatástól. Már csak ezért sem lehetséges, legalábbis Heidegger szellemében, a gondolkodó megértésnek abból kiindulnia vagy arra összpontosítania, amit egy szerző kimondott vagy ki tudott mondani. A *Platón tanítása az igazságról* című tanulmánya (1930/1931, 1940) elé Heidegger a következő „módszertani” útmutatót illeszti: „A tudományos ismereteket általában tételekben (Sätzen) fejezik ki, és felhasználásra alkalmas kézzelfogható eredményekként tárják az ember elé. Valamely gondolkodó »tanítása« ellenben az, amit a szava kimondatlanul hagyott (das in seinem Sagen Ungesagte), aminek az ember (der Mensch) úgy van kitéve, hogy rááldozza magát (sich verschwende). Ahhoz, hogy megtapasztalhassuk és az eljövendőben tudhassuk azt, ami valamely gondolkodónál kimondatlan maradt, akármilyen jellegű is ez, mindenekelőtt bele kell gondolnunk abba, amit kimondott.”³⁴ Heidegger megfogalmazása azt mutatja, hogy ennek a voltaképpeni, és voltaképpen kimondatlanul maradt „tanításnak” a megértése nem túl gazdaságos, ökonómiailag nézve aligha megtérülő folyamat: a kimondatlannak kitétt ember az elpazarlás, ön-

maga eltékozlásának értelmében (*verschwenden!*) áldozza fel magát ennek a tanításnak az oltárán. Nyilvánvalóan azért, legalábbis többek között azért, mert maga a feladat, vagyis a kimondott végiggondolásán keresztül eljutni a kimondatlan régióiba, nem olyan jellegű, hogy eleve kijelölt pályákat, vagy éppen valamiféle gazdaságilag ésszerűbb cserefolyamat (a kimondottnak a végül fellelt kimondatlannal való felcserélése és az ezáltal végbemenő verbalizáció) logikáját vehesse igénybe.

Előfordul pl. olyan is, hogy amikor Heidegger a *ratio* újkori eszméje mögött rejlő fogalom- (és persze lét)történeti és fordítási folyamatokat nyomon követve igyekszik az újkori gondolkodás alaptételét visszavezetni az azt tulajdonképpen egyedül megérthetővé tévő görög eredetire, egy olyan mondatot állít elő, amely maga – sohasem hangzott el görögül. „Habár a görög gondolkodóknál ilyen mondat szó szerint sehol sem fordul elő – jegyzi meg ehhez Heidegger –, mégis ez a mondat a görög gondolkodás léttörténeti vonását nevezi meg, méghozzá oly módon, hogy az a léttörténet későbbi korszakaira mutat előre.”³⁵ A helyes fordítás és így a helyes megértés tehát adott esetben egy kimondatlan eredet(i)ben fog csak feltárulkozni. Az 1929-es Kant-könyvben pedig az alábbi figyelmeztetés olvasható: „Ha mármost egy interpretáció csak azt adja vissza, amit Kant kifejezetten mondott, akkor az eleve nem értelmezés, amennyiben még mindig előtte marad a feladat, hogy külön láthatóvá tegye azt, mit hozott napfényre Kant az alapvetésében azon túl, amit kifejezetten megfogalmazott. Ám ezt Kant maga nem tudta már elmondani; s általában is: nem annak kell a döntőnek lenni egy filozófiai ismeret esetében, amit kimondott mondatokban állít, hanem annak, amit az még mint nem mondottat a mondotton keresztül szemünk elé tár. [...] Persze ahhoz, hogy abból, amit a szavak mondanak, kicsikarja (abzuringen) azt, amit mondani akarnak (wollen), minden interpretációnak szükségképpen erőszakhoz kell folyamodnia. Ez az erőszak (Gewalt) azonban nem lehet kőbor önkény (Willkür). Egy előzetesen megvilágító eszme erejének (Kraft) kell hajtania és vezetnie az értelmezést. Csakis ennek az eszmének az erejével kockáztathatja meg egy interpretáció azt, ami mindenkor merészségnek számít, hogy tudniillik rábízza magát egy mű belső, rejtett tartalmára (Leidenschaft), hogy ezáltal beleállíttassék az el nem mondottba, és kényszeríttessék annak elmondására.”³⁶ Ez a szövegrész természetesen hosszabb, több helyet is bevonó kommentárt igényelne, amelynek felvázolására itt most nincs mód, néhány megjegyzést azonban így is érdemes hozzáfűzni. Mindekelőtt feltűnő az erőszak, akarat, kényszer szókincsének és képzetkörének dominanciája, ami persze nem igazán meglepő, hiszen ezekben az években Heidegger ritkán boldogul az erőszak mibenlétét és a filozófia számára meghatározó relevanciáját tárgyaló kiegészítő elemzések nélkül.³⁷ Ha a filozófiai ismeret csakis az olyan interpretáció által válhat valóban azzá, aminek lennie kell, amelyik a szövegben ki nem mondottat igyekszik szóhoz juttatni, akkor nem mondhat le az erőszakról. *Ki kell csikarnia* Kant szövegéből azt, amit az voltaképpen mondani *akart*, de nem tudott, éppen ezért nevezhető a mű belső, rejtett és nyilván lényegi tartalma „Leidenschaft”-nak, vagyis *szenvedélynek*, valami *elszenvedettnek*. A gondolkodás szenvedélye abban a szenvedésben gyökerezik, az akarásnak abból a küzdelmességéből ered, amely folyton beleütközik a kimondott és a kimondásban visszatartott vagy visszavert közötti – mégoly képlekeny – választóvonalba.

Tulajdonképpen ez az erő vagy energia tolja a kimondatlan felé a – legalábbis a helyes irányvétellel felszerelt – értelmezést.

Éppen ezért érezhette szükségesnek Heidegger azt a distinkciót, amely az interpretáció erőszakosságát elhatárolja a puszta *önkéntől*: nem az interpretáció önkényes akarata, „Willkür”-je irányítja a folyamatot, hanem mintha az az erő, az az akarat (Wille) helyeződne át, vonná magához, kerítené hatalmába a szöveg magyarázatát, amelyet maga Kant fejtett ki a kimondás és a kimondatlan összeütközése vagy összeütköztetése során. Ezért nem puszta akarat az értelmezés erőszakja, és aligha téveszthető szem elől, hogy Heidegger leírása ezt az erőszakot – formálisan paradox módon – inkább passzívként, ebben az értelemben is elszenvedőként, vagy valamiképpen irányítottként jellemzi: egy előzetes megvilágító eszme, méghozzá egy bizonyos erő hajtja és vezeti, merészsége tulajdonképpen nem másban mutatkozik meg, mint abban, hogy rábízza magát, ráhagyatkozik a mű szenvedélyére, szenvedésére, amely végül is beleállítja a kimondatlanban, és *rákényszeríti* annak mondására. Továbbá: a kimondatlan eme különös ereje lényegében, bizonyos értelemben destruktív, mivel szét kell feszítenie, az interpretáció során át kell törnie a kimondott határait, hiszen éppen ezért nem indulhat ki egy filozófiailag releváns értelmezés csupán utóbbiból – amely, nevezetesen a kimondott, a maga részéről nyilvánvalóan szintén nem mentes az erőttől vagy erőszaktól, hiszen ez szükségszerűen nyilvánul meg a kimondatlan visszatartásában, abban, hogy ezt valamiképpen ki kell csikarni a kimondott vagy leírt szövegből. Ebben az értelemben elmondható, hogy a „destrukciónak” a *Lét és idő* 6. §-ában emlékeztető módon kifejtett (mint Heidegger ott fogalmaz, szándékát tekintve *pozitív*) programja ebbe az „értelmezéseméleti” összefüggésbe is átsugárzik.³⁸ Harmadrészt: Heidegger mintha itt is visszautalna a szerzőt önmagánál is jobban megértő interpretáció schleiermacheri ideájához, noha kétségkívül nem valamiféle romantikus beleérzéstan előfeltevéseit követve. Végül, ám talán (az itt nyomon követett szempontból legalábbis) mindenekelőtt: Heidegger önmagának (is) szánt útmutatásai arra is emlékeztetnek, hogy a kimondott és a kimondatlan mindezek ellenére nem tekinthető két különálló tartománynak. Utóbbit az előbbiből kell valamiképpen kinyerni, méghozzá oly módon, hogy a Kant által – *még* – nem mondott a mondotton keresztül táruljon az értelmezői tekintet elé! Vagyis valóban nem egyszerű cseréről van szó. A kimondatlannak a kimondotton kell megmutatkoznia, ami azt is jelenti, hogy a kimondottban (nem tehát szükségszerűen vagy egyszerűen a kimondott mögött, mintegy ez utóbbi által elfedve) kell kimondatlanként hallgatnia. Nem vagy legalábbis nem feltétlenül vagy mindenhol egy ki nem mondott szóról van szó, miként azt Celan gondolta.

Hogy miként képzei el ezt Heidegger a gyakorlatban, azt „a metafizika kanti alapvetéséről”, *A tiszta ész kritikájáról* nyújtott elemzésnél jóval világosabban vagy tömörebben tárja fel a fentebb idézett Platón-tanulmányban előadott értelmezés a barlanghasonlatról, amelynek részletes rekapitulációjára itt szintén nincs lehetőség és talán szükség sem, hiszen Heidegger a szöveg egy pontján maga is összefoglalja az eredményeit.³⁹ Azt a folyamatot vélte feltárhatónak, amelynek során az elnem-rejtettség (a voltaképpeni igazság görög, de Platón számára itt megragadhatatlannak bizonyult) tapasztalata – vagyis az, amiről Heidegger talán a legtöbbet

beszél – alárendelődik az *ιδέα*-nak, a létező „kinézetének” – és így az igazság megfelelésként (a megismerés és az észlelt dolog közötti adekvációként) való elgondolásának. Platón „tanítása” ezért szükségszerűen kétértelmű: „Éppen ez a kétértelműsége tanúsítja az igazság lényegének mindeddig kimondatlanul maradt, ámde most kimondandó változását. Ez a kétértelműség a lehető legélesebben abban nyilvánul meg, hogy ugyan az *ἀλήθεια*-ról van szó, és az is van megnevezve, mégis *ὁρθότης*-t kell érteni rajta, és ezt is tételezi a szöveg mérvadónak, mégpedig mindezt egyetlen gondolatmeneten belül.” A legkülönösebb és – jelen szempontból – legfontosabb az, hogy a Heidegger által el-nem-rejtettségnek fordított igazság görög szava, az *ἀλήθεια* tehát egyáltalán nem hiányzik Platón szövegéből! De mégis hiányzik, mert nincs, illetve nem a benne feltáruló értelemként van elgondolva – Platón szövegében ez volna a párhuzam arra, amit Kantról beszélve Heidegger úgy írt le, mint az a voltaképpen mondandó, amelyet a filozófus akart, de nem tudott kimondani, annak ellenére – lehetne hozzáfűzni –, hogy kimondta: „Az elrejtettség platóni felfogása – összegez Heidegger – be van fogva a megpillantás, észlelés, gondolkodás és kimondás viszonylatába. E viszonylathoz azonban csak az elrejtettség feladásával lehet igazodnia.”⁴⁰ Vagyis a kimondott szó egyben elrejt-elfed, az, amit voltaképpen mondana, igazából hallgat. Különösen beszédesnek mondható, hogy ezt az ellentmondásos struktúrát itt éppen az *ἀλήθεια* szó viszi színre, az a kifejezés, amelynek helyes értelmét – az el-nem-rejtettséget – feltárni Heidegger számára lényegében minden filozófia legfőbb feladata. Az el-nem-rejtettség kimondása – adott esetben – nagyon is képes arra, hogy elrejtse, elhallgassa azt, amit a szó valójában mondani akar.

Némi (nem kevés) túlzással úgy lehetne fogalmazni, hogy ez az ellentmondásos struktúra Heidegger számára elsősorban a '30-as években vagy a '30-as évektől, az egész nyelvre mint olyanra kiterjeszthető. A nyelv, metafizikai okokból, nehezen képes megszabadulni attól a tendenciától, hogy elrejtse-elfedje azt, ami benne kimondásra törekszik. Heidegger bizonyos értelemben mindenekelőtt annak megértésére tesz különleges (a szó szűk értelmében is: nyelvi) erőfeszítéseket, hogy éppen ezért lesz a hallgatásnak, az „Erschweigen” értelmében vett előállító és egyben visszatartó hallgattatásnak döntő szerepe a nyelv „eredetének”, el-lentmondásos „alapjainak” az elgondolásában. Ez a fogalmi jellegű különbségtételekben csak nehezen ábrázolható konstelláció a „fordulat” utáni vagy azt megvalósítani hivatott szövegekben – Heidegger legnehezebben hozzáférhető, legnehezebben racionalizálható munkáiban – kerül leginkább előtérbe, szintén az 1930-as-'40-es években. Az „Erschweigen” és „Erschweigung” fentebb már érintett kategóriája a *Beiträge*ben és más vonatkozó szövegekben ezzel a kettősséggel a nyelv olyasfajta szemléletét illusztrálja, amely – erre Heideggernél számtalan egyéb szcenárió is található persze – oly módon vél közelebb kerülni a nyelv „lényegéhez”, hogy visszahúzódik vagy mögékérdez a nyelv szemiológiai jellegű elgondolásainak. A *Beiträge*ben tágabb értelemben is ez a visszahúzódnak, visszatartás vagy tartózkodás írja le az „Erschweigung” (és az ezen megalapozandó különös „hallgatást”, „szigetika”) gesztusrendszerét, hiszen rendre annak a „Verhaltenheit”-nak, vagyis visszatartott, visszafojtó tartózkodásnak az összefüggésében kerül szóba, amely itt a gondolkodás „új kezdetének” egyik alaphangoltságát (Grundstimmung) hivatott megtestesíteni.⁴¹

Az „Erschweigen” többek között azért kerülhet közelebb a nyelv lényegéhez, mert ez utóbbi maga – mint azt Heidegger sokféle összefüggésben megállapítja – nem juttatható közvetlenül nyelvhez: a nyelvről beszélni – ez önmagában eltávolít a nyelvtől, hiszen olyasfajta metalingvisztikai tárgyiasítást⁴² vesz igénybe, amely csak a nyelv eszközszerű és/vagy szemiológiai felfogásán alapulhat. Az „Erschweigen” éppen ennek, a nyelvről való beszédnek az alternatívája, amely a szó „alapjához” vagy akár eredetéhez azáltal juttat közelebb, hogy azt a maga kimondatlanságában hallgatja elő: ez az alap általában az ontológiai differencia utólag metafizikusnak titulált kétosztatúságát felülbíráló és a lét eseménykarakterét kifejezni hivatott „Seyn” (az egyik magyar fordításpróbálkozást alkalmazva: a „létel”).⁴³ Ez utóbbi, éppen mivel a nyelv maga benne gyökerezik, közvetlenül nem mondható ki. Amiként a *Beiträge* egyik helyén olvasható: „A lételet magát, különösen amikor az ugrásban ugrattatik ki/eredeztetik (im Sprung entsprungen wird), sohasem tudjuk közvetlenül kimondani. Ugyanis minden monda/mondás (Sage) a lételetből ered és annak igazságából beszél”.⁴⁴ A nyelv lényegének mondása nem lehet kimondás, de – és ez fontos – az „Erschweigen” ebben a vonatkozásban sem pusztán hallgatás. Amikor és ahol ezeket az összefüggéseket igyekszik átvilágítani, Heidegger közismerten nem nagyon akar vagy ritkán képes gyakorlatiasabbnak is vehető célzásokat tenni arra nézvést, hogy mindezt miként kellene elképzelni. Az iménti idézetet nem sokkal megelőzően található azonban olyan kitétel, ahol mégiscsak elhelyez némi instrukciót. Itt többek közt arra emlékeztet (egyben meg is szégyenítve későbbi bírálóinak jelentős hányadát), hogy a „Seyn” számára nem lehet új nyelvet kitalálni, nem ez a gondolkodó elé táruló feladat, hiszen „még ha ez sikerülne is, ráadásul művi szóalkotás nélkül, ez a nyelv akkor sem lenne mondó (sagende) nyelv”.⁴⁵ A közhiedelem jelentős tartományaival ellentétben nem ez, amit Heidegger akar vagy amit tesz vagy inkább tenni vél. „A létező nyelvét a létel nyelveként mondani” – ez az egyetlen valóságos alternatíva, és – vélhetően – ez az, amit az „Erschweigen” végrehajt! Elhallgattatja, illetve visszatéríti kimondatlan lényegébe azt, ami (a létező nyelvében vagy nyelveként) beszél. A nyelv ilyenkor mindenekelőtt elveszíti jelkarakterét, szava nem lehet többé valami másnak a pusztá jele, megnevezéssé kell válnia, illetve csakis így válhat megnevezéssé, annak megnevezésévé, amit mondani szándékozik, amiről szó van – pontosabban az, amit megnevez, arról van szó („Was es nennt, ist gemeint”).⁴⁶ Ez a megnevezés persze, a már tárgyalt mintázat alapján, visszafogja vagy visszatartja magát, sőt Heidegger egy helyen egyenesen egy *nem*-mel hozza kapcsolatba, a „Seyn” *nem*-jével, ami nem más, mint a „Seyn” ellenkezése a létező fennálló világába való bebo-csátatással szemben: ennek a nemnek (ami bizonyos értelemben persze – persze? – majdhogynem egy *igen*) a hangoltsága a hallgatás.⁴⁷

A hallgatás – vajon mit szólt volna Heidegger a magyar homonímiához? – persze *hallgatást* kíván, odahallgatást arra, ami a közvetlen nyelvvé tételnek való el-lenszegülésében mondja ki (vagy inkább hallgatja elő) magát. Egy alkalommal, amikor Heidegger, a '40-es években, visszanyúl a hívásnak, a „Ruf”-nak a *Lét és időben* oly prominens szerepet játszó kategóriájához, ezt mindenekelőtt a hallgatás (Hören) értelmén való elgondolkodásra szólító felhívásnak tekinti. A hallgatás nem jelentheti kizárólag „hangok akusztikus felfogását (Vernehmen)”, hiszen a „fi-

gyelmes/felfigyelő alkalmazkodás (aufmerkendes Sichfügen)” ahhoz, ami mondja magát, csakis a „Schweigen”-ként értett hallgatásként valósulhat meg,⁴⁸ hiszen hogyan is lehetne hallgatni és hallani – hallgatás nélkül? A hallgatást (Hören) éppen ezért, mint már a *Lét és időben* is, el kell tehát határolni a fentebb emlegetett felfü-leléstől (Horchen) is. Heidegger a pontosítás érdekében a „stillhalten” igével ope-rál, amelynek szemantikájában a megállás, kitartás, nyugton vagy mozdulatlanul ma-radás jelentésköre (amely még nem áll túl távol a „Horchen”-étől) kombinálódik a beszéd abbahagyásával vagy felfüggesztésével, ám a szó szegmentálása persze azonnal feltárja, hogy egyben a csend fenn- vagy megtartását is jelentheti, „die Stille halten” – és éppen ez az, amit az „Erschweigen” végrehajt vagy aminek feltétele sze-rint végbemehet.⁴⁹ A „híváshoz” fűzött, fentebb idézett megjegyzés is erre fut ki, azzal a megszorítással, hogy az így felfogott csendben vagy nyugton maradás nem csupán az akusztikus észlelés vonatkozásában szükségszerű feltétel, azaz nemcsak a meghal-lásnak, hanem az „Erschweigen”-nek is lényegi körülménye. „Sei *still*”, ezzel a min-dennapos társalgási nyelvből vett frázissal példálózik itt Heidegger. *Fogd be, halt's Maul, shut up* – ez lenne tehát a „Seyn” lényegéből áradó szigetikus imperatívusz?

Bizonyos értelemben talán igen, de mégsem egészen, illetve nem minden meg-szorítás nélkül. Az „Erschweigen”-nek ugyanis, a fentiek alapján, nem volna egé-szen pontos a beszéd egyszerű hátrahagyásaként vagy a beszéd régióiból a be-szédre való lemondás felé vezető (vissza)lépésben meghatározni a lényegi telje-sítményét. A nyelv lényegének csendje nem egy nyelvtől mentes hallgatuság csendje, nem lehet nyelvnélküli csend, amelyről – akárcsak a nyelvvel vagy a be-széd képességével nem rendelkező entitásokról vagy létformákról – nem is lehet megmondani, hogy képes-e egyáltalán hallgatni. A „Seyn” hallgató beszédét csak a beszédben, a létező nyelvében lehet előhallgatni. A megnevezésről, amely a szó voltaképpen „lényege” vagy lényegi létezése, Heidegger ebben a vonatkozásban a következő, perdöntő állítást teszi: „Ez csak hallgatva [ti. hallgató megnevezés-ként] tudja megtörni a hangban a hallgatást. Így lesz a szó (Wort) szóalakká (Wort-laut) és így keletkeznek a szavak (Wörter), amelyek azonban a szó lényegében azelőtt egybegyűlten és egységesen léteztek. Az ember anélkül beszél, hogy sej-tené, hogy ezzel megtöri azt a lényegi csendet, amelyet képtelen megismerni.”⁵⁰ Valójában meglehetősen ambivalens megfogalmazás ez. Egyfelől arra a scénárió-ra figyelmeztethet, amit Heidegger a nyelv „lényegéről” gondolkodva különféle változatokban nagyon sokszor előad: a szó hallgató lényege megtörik és hozzá-férhetetlenné válik a *szavak* hangzavarában. Mond ugyanakkor valami némiképp eltérőt is: azt mondja, hogy az „Erschweigen” a hang(ok)ban, a beszédben töri meg a hallgatást! Éppen a beszéd, a létező nyelve az, ami bizonyos – nem akusz-tikai – értelemben hallgató; hallgató, mert pontosan a szakadatlan mondasban hallgattatja *el* a „Seyn” lényegibb nyelvét. A kimondás hozza létre a kimondatlant. Ezért hallgatók a hangok és talán ebben rejlik a magyarázat arra is, hogy miért kellett a lelkiismeretnek a hallgatás módusában beszélnie, illetve hogy miért an-nak kell egy gondolkodó voltaképpen tanításának lennie, ami a szavában kimon-datlan maradt. Hogy miként alkalmazható ez a belátás Heidegger „szigetikus” ta-naira, talán még messze nem eldöntött kérdés.

JEGYZETEK

1. A kulcspasszust ehhez l. Martin Heidegger, *Das Wesen der Sprache* (1957/1958) = Uő., *Unterwegs zur Sprache*, Neske, Stuttgart, 1959, 174–176.
2. Theodor W. Adorno, *Jargon der Eigentlichkeit* = Uő., *Gesammelte Schriften* 6, Suhrkamp, Frankfurt, 1970.
3. Paul Celan – Gisèle Celan-Lestrange, *Correspondence* 2, Seuil, Párizs 2001, 576.
4. Werner Hamacher, *WASEN* = *Paul Celan in Vaduz*, szerk. Norbert Haas – Vreni Haas – Hanjörg Quaderer, Eupalinos, Schaan, 2012, kül. 77–78.
5. Első megjelenését l. Németh G. Béla, *Az önmegszólító verstípusról*, ItK, 1966/5–6, 546–571.
6. Heidegger, *Lét és idő*, Osiris, Bp., 2001, 314. (*Sein und Zeit* [GA 2], Frankfurt, 1977, 369–360.)
7. Vö. David E. Wellbery, *Stimmung* = *Historisches Wörterbuch Ästhetischer Grundbegriffe*, szerk. Karlheinz Barck, Metzler, Stuttgart/Weimar, 2010, 725.
8. Heidegger, *Lét és idő*, 194.
9. *Uo.*, 195–196. (*Sein und Zeit*, 218–219.)
10. Vö. Uő., *Lét és idő*, 314–315. (*Sein und Zeit*, 360.)
11. Avital Ronell, *Das Telefonbuch*, Brinkmann und Bose, Berlin, 2001, kül. 40–77.
12. Vö. Heidegger, *Lét és idő*, 316–318. (*Sein und Zeit*, 363–364.)
13. Vö. ehhez bővebben pl. Fehér M. István, *Martin Heidegger*, Göncöl, Bp., 1992, 175.
14. Heidegger, *Lét és idő*, 194. (*Sein und Zeit*, 217.). A vonatkozó igék szemantikájához l. Reinhart Herzog, *Vom Aufhören* = *Das Ende. Figuren einer Denkform*, szerk. Karlheinz Stierle – Reiner Warning, Wilhelm Fink, München, 1996, 327–328.
15. Heidegger, *Lét és idő*, 321.
16. Vö. *uo.*, 318–321. (*Sein und Zeit*, 365–367.)
17. Ma is meghatározó olvasatként l. pl. Christopher Fynsk, *Heidegger*, CUP, Ithaca/London, 1993, kül. 41–49.
18. Jacques Derrida, *Spéculer* = Uő., *La carte postale*, Aubier-Flammarion, Párizs, 1980, 380.
19. *Uo.*, 282.
20. Heidegger, *Lét és idő*, 372–373. (*Sein und Zeit*, 427.)
21. Uő., *Lét és idő*, 324.
22. Vö. pl. Jonathan Culler friss elemzésével *Theory of the Lyric*, HUP, Cambridge/London 2015, 186–243.
23. L. pl. a sokat idézett zárlatát az 1980-as évek elejéről: „Az interpretáló, aki előadta indokait, eltűnik, és a szöveg beszél.” (Hans-Georg Gadamer, *Szöveg és interpretáció* = *Szöveg és interpretáció*, szerk. Bacsó Béla, Cserépfalvi, Bp. [é. n.], 39.)
24. Heidegger, *Előszó a második kiadáshoz* = Uő., *Magyarázatok Hölderlin költészetéhez*, Latin Betűk, Debrecen, 1998, 8.
25. A fontosabbak áttekintéséhez l. pl. Eduard Langwald, *Das ANDERE sagen*, LIT Verlag, Münster 2004, 36–43.
26. Vö. kül. Gadamer, *Igazság és módszer*, Gondolat, Bp., 1984, 145–148.
27. Heidegger, *Nietzsche mondása: „Isten halott”* = Uő., *Refjekutak*, Osiris, Bp., 2006, 187. („Nietzsches Wort „Gott ist tot”, = Uő., *Holzwege* [GA 5], Frankfurt, 1977, 213.). Vö. *Nietzsche* 2 (GA 6.2), Frankfurt 1977, 262–263.
28. Vö. ehhez még *uo.*, 175.
29. Az ilyen különbségtétel (Heidegger vonatkozásában azonban nem igazán releváns) támpontjaihoz l. pl. Alois Hahn, *Schweigen, Verschweigen, Wegschauen und Verhüllen* = *Schweigen*, szerk. Aleida Assmann – Jan Assmann, Wilhelm Fink, München, 2013, 36–37.
30. Hamacher, *Affirmativ, sztrájk*, Vulgo, 2005/3, 3–25.
31. Az „er-” igekötő visszaadására vonatkozó fordítói kommentárokat l. Parvis Emad – Kenneth Maly, *Translators’ Foreword* = Heidegger, *Contributions to Philosophy*, IUP, Bloomington/Indianapolis 1999, xxxvii–xxxix.
32. Heidegger, *Das Wort – Das Zeichen – Das Gespräch – Die Sprache* = Uő., *Zum Wesen der Sprache und Zur Frage nach der Kunst* (GA 74), Frankfurt, 2010, 152. Ford. KSzZ. Vö. ehhez részletesen Krzysztof Ziarek, *Language after Heidegger*, IUP, Bloomington/Indianapolis, 2013, 142–157.
33. Heidegger, *Nietzsche* 1 (GA 6.1), 423.

34. Uő., „Platón tanítása az igazságról” = Uő., „...Költőien lakozik az ember...”, T-Twins/Pompeji, Bp./Szeged 1994, 65. (*Platons Lehre von der Wahrheit* = Uő., *Wegmarken* [GA 9], Frankfurt, 1976, 203.)
35. Uő., *Az alap tétele*, Gond, Bp., 2009, 194.
36. Uő., *Kant és a metafizika problémája*, Osiris, Bp., 2000, 248–249. (*Kant und das Problem der Metaphysik* [GA 3], Frankfurt, 1991, 201–202.)
37. Vö. pl. Uő., *Bevezetés a metafizikába*, Ikon, Bp., 1995, 74–78.
38. Uő., *Lét és idő*, 114–115.
39. Uő., *Platón tanítása az igazságról*, 94–95.
40. Uő., 102.
41. Uő., *Beiträge zur Philosophie* (GA 65), Frankfurt, 1989, 34–36.
42. Vö. Uő., *Das Wesen der Sprache*, 160.
43. Vö. pl. Uő., *Das Wort – Das Zeichen – Das Gespräch – Die Sprache*, 130.
44. Uő., *Beiträge zur Philosophie*, 79. Ford. KSzZ.
45. Uő., 78.
46. Uő., 80.
47. Uő., *Die Sage* = Uő., *Zum Wesen der Sprache und Zur Frage nach der Kunst*, 18.
48. Uő., *Das Wort. Das Wesen der Sprache* = Uő., *i. m.*, 60. Ford. KSzZ.
49. Uő., *Das Wort – Das Zeichen – Das Gespräch – Die Sprache*, 131.
50. Uő., *Die Sage*, 19.

BALOGH GERGŐ

A cenzúra rendje a magyar irodalmi modernségben

A modern magyar szerző nem képes sem „elillanni”, sem pedig „meghalni”. Erre az írás Roland Barthes-tól származó ontológiai értelmezésével¹ szöges ellentétben álló tényre az irodalmi perek, amelyekbe fogták őket, újra és újra emlékeztették a magyar modernség alkotóit. A 20. század első évtizedeiben tevékenykedő szerző – hiába törli el az írás teljesítménye az eredetet – nem írhatja ki magát a szövegek előállításának jogi, politikai és etikai dimenzióiból, amelyek együttese formát ad beszédének mint az irodalmin folytonosan túlnyúló nyilvános beszédnek.

Az eredet eltörlésének mozzanata a modern irodalomszemlélet lényegéhez tartozik, ugyanakkor a modern irodalmi termelés társadalmi lehetőségfeltételei egy másik szinten, a jog szintjén létesítik újra a szerző és a mű eredendőként felismert összetartozását. A szerző és a mű ezen – romantikus mintán alapuló, egy fiktív összekapcsolás természetes kötelékként való felmutatása által bejelentett – összetartozása teszi lehetővé azt, hogy a szerző és a nemzeti irodalmat gazdagító alkotás kettőse egyszerre tartozzon a 19. század végi és 20. század eleji gazdaság, valamint a nemzeti kultúra termelési rendjéhez, és mint ilyen, kiemelt védelemnek örvendjen. Ennek azonban nemcsak a honatyák érző szíve az oka, amely a 19. század utolsó évtizedeiben, mint arról az 1884. évi szerzői jogi törvény beiktatása tudósít, már a modern szerzőnek mint gazdasági ágensnek a védelmével, vagyis a modern magyar irodalmi tudat egy kitüntetett jelentőségű tényezőjének ügyével,

az irodalom piacosodásával dobbant együtt. Aki jogalanyként védhető, az büntet-
hető is. Az oltalmazás és a megtorlás ugyanazon paradigma két oldala.

Magyarországon a 20. század első évtizedeiben alkotó modern szerző nem lehetett egészen modern, hiszen megjelenő művének teljes autonómiáját sohasem volt képes biztosítani: a tiszta művészet, vagy Pierre Bourdieu szóhasználatával, a művészeti mező *nomosa*, a „teljes önállósági fokot elért irodalmi mező”,² ekkor, habár ideológiái egyre meghatározóbbá válnak, a gyakorlat szintjén csupán ábránd. Ahogy a francia szociológus is megállapítja, a „mező önállósági foka (és ezen keresztül a benne található erőviszonyok helyzete) a korszakok és nemzeti hagyományok tekintetében jelentős eltérést mutat”.³ Az irodalmi megnyilatkozás a 20. század első évtizedeinek Magyarországon, legyen inherensen kódolt igénye vagy a hozzá társuló ideológiák szerint bármilyen invenciózus, hagyománytörő, apolitikus vagy a moralitástól elzárkózó, az irodalmi alkotás 19. századból megörökölt helye és funkciója miatt szükségszerűen hanyatlik vissza a jogi, a politikai, a teológiai és az etikai beszédmodok által fenntartott és működtetett nemzeti felelősségvállalás rendjébe – erre jó példa lehet, ahogy Móricz Zsigmond Arany életművét marasztalta el a nemzeti felelősségvállalás, pontosabban az ahhoz szükséges bátorság hiányára hivatkozva⁴ –, hiszen az esztétikai autonómiára való törekvés csakis efelől válhat értelmezhetővé egyáltalán.

Az írottak, a nyelvi test csonkolásának vagy megsemmisítésének szüntelenül fennálló lehetősége implicit módon a modernség leginkább autonómnak tetsző pillanataiban is az irodalmi alkotás, valamint az irodalmi művek befogadásának folyamataiba íródik (például a cenzúra, a sajtó- és irodalmi perek, a kétes tartalmúnak ítélt folyóirat-lapszámok elkobzásának vagy bezúzásának formájában).

Kosztolányi Dezső nem véletlenül szentelt *Kedves cenzor* címmel 1918-ban tárcát a cenzor alakjának, akit „leghivebb” olvasójának nevezett.⁵ Mint ismert, Kosztolányi 1918. október 29-én, az őszirózsás forradalomra reagálva a *Pesti Napló*-ban közzétett írásában elbúcsúztatta az 1867 óta szunnyadó, azonban az I. világháború kitörésének évében ismét aktivált cenzort.⁶ Aposztrofikus beszédmodú cikkében egy olyan láthatatlan és máskülönben csupán hatásaiban érzékelhető, ennyiben pedig kísérteties alakot hozott tehát a napvilágra (a megszólítás szubjektumalkotó teljesítménye révén), aki a társadalmi modernitásban épp abból nyeri erejét, hogy nem azonosítható szubjektumként, mivel működése nem saját cselekvőképességét állítja előtérbe, hanem az államhatalom autoritásából, az ezen autoritással ájtárt, valamint általa körülhatárolt diszkurzív rendből táplálkozik. A cenzor modellje médiumként – mozgósítva a médiumok működésének Sybille Krämer által megragadott alapszerkezetét: neutralizálódva az üzenettel szemben és a hatalom autoritása, továbbá az általa megalapozott diskurzusrend mögött eltűnve⁷ – műveleteivel mintegy az érvényre juttatandó beszédmodok performatívumait közvetíti, amikor közölni enged és visszatart, létesít és töröl. Kosztolányi cikke azonban, mint látható lesz, éppen a cenzor e konstitúciójának üzen hatat:

cikkemet, nem egy versemet és elbeszélésemet is. [...] Hogy vagy édes? [...] Mit csinálsz ilyen időben? [...] Borzasztó is lehet ott kuksolni és várni a megcenzurázni való anyagot, mely nem jön és nem is jön fel többé soha. [...] Mesélték, hogy a bibliát is megcenzuráztad, különösen azt a helyet, melyen Jézus, ama cenzuraellenes Názárethi azt mondotta vala Péternek, ki levágta egy szidalmazójának a fülét, hogy dugja vissza hüvelyébe a kardját, mert aki fegyvert fog, fegyver által vész el. [...] Ellentétben mielőtt végleg elválnánk, bevallunk egy titkot. Mi kezdettől fogva kijátszottunk, aranyos, mindig találtunk módot, hogy valamilyen módon megmondjuk, a szegény magyarságnak az igazságot. [...] Mondd – őszintén – engedélyeznéd ezt a cikkemet?⁸

A *Kedves cenzor*ban szubjektumként azonosított cenzor újra és újra az államhatalom gépezetének cselekvő ágenseként lepleződik le, és mint ilyen, elveszíti a kiemelt diskurzusformációkat, implicit módon pedig azok normatív erejét csupán közvetítő, de nem termelő médium pozícióját. Vagyis Kosztolányi cikkének egyik legfőbb politikai tétje tulajdonképp abban keresendő – amellet például, hogy az író nem „a” cenzúrát szólítja meg, hanem egy cenzort és a cenzor által fémjelzett hatalmi berendezkedés elmúltát a cenzor ilyesfajta, teként való megszólításával, továbbá a beszédpozíció mibe való átváltásával is hangsúlyozza (így gyengül az ők tevé és az én így erősödik mivé) –, hogy ez a szöveg felfüggeszti a cenzor közvetítői jellegét, és pontosan azáltal vonja meg tőle cselekvőképességét, hogy szuverén, dönteni képes és kész alakként láttatja.⁹ A cenzor alakjától – és a *Kedves cenzor* performatív teljesítménye a kettős kódolás általános gyakorlatának leleplezése¹⁰ mellett részint ebben áll – nem csak azért nem várható döntés, mert időközben új politikai helyzet állt elő, amelyben szolgálataira már nem tartanak igényt, hanem azért sem, mert a cenzort a szuverén léttel való felruházás cikkbéli aktusa egyúttal meg is fosztja annak lehetőségétől, hogy a meghozandó döntésben (közlendő/nem közlendő) az államhatalmat juttassa szóhoz. A cenzor így végső soron megszűnik cenzorként létezni, mivel Kosztolányi írása az ismételten felkínált döntést már mindenkor önkényes (a személyeskedő írás zárókérdésére szükségszerűen személyesként érthető választ adó), tehát a cenzori léttől idegen döntésként prezentálja.

A modern cenzúra technikai dimenziója azonban nem csupán a cenzor alakjának abból a mediális jellegéből táplálkozik, melyet Kosztolányi remekbe szabott iróniája exponál: a cenzúra lehetősége a médiatechnológiák olyan inherens struktúramozzanata, amely a közvetítőmédiumok szerkeszthetőségének elvében már mindenkor benne foglaltatik. Ez a szerkeszthetőség mindenekelőtt a technikai számára hozzáférhető potencialitásként nyilvánulhat meg a törlés, másolás, összeillesztés, vágás, átrendezés stb. aktusában. A cenzúra tehát miközben a politikai hatalom egyik legsajátabb, és ilyenként identitásának körvonalait élesen kirajzó eszköze, vagyis e hatalom operativitásának példaszerű megnyilvánulása, csak technikai aktusok sorozataként, sőt az azokat programozó normaközvetítés teljesítménye révén nyerhet értelmet. A politikai és a technikai viszonyának kérdése, összefonódásuk és ami itt különösen fontos: szétválásuk éppen ezért nem kerülhető meg a magyar irodalmi modernség és a cenzúra kapcsolatát tárgyalva.

Azt, hogy a sajtócenzúra politikai dimenziója miként válik el a technikaitól – tehát az miért nem érthető meg kielégítően a sajtó médiatörténeti konfigurációja felől –, Carl Schmitt (Martin Heidegger technikakritikájára is jelentősen ható)¹¹ 1932-es elemzése világíthatja meg: „A technika mindig csak eszköz és fegyver, és éppen mert mindenkit szolgál, nem semleges. A technikai immanenciájából nem következik egyetlen emberi és szellemi döntés sem, legkevésbé egy olyan, amely a semlegességre irányul. [...] [M]aga a technika, ha szabad így mondanom, kulturálisan vak marad. [...] Egyetlen jelentős technikai találmányból sem számítható ki előre, milyenek lesznek a politikai következményei. A 15. és 16. század találmányai szabadelvűen, individualisztikusan és lázadó módon hatottak; a könyvnyomtatás mesterségének feltalálása a sajtószabadsághoz vezetett. Ma a technikai találmányok a tömegek feletti uralom roppant hatalmú eszközei; a rádióhoz hozzátartozik a rádió monopóliuma, a filmhez a filmcenzúra. *A szabadságról és a szolgaságról való döntés nem a technikában mint technikában rejlik.* A technika lehet forradalmi és reakciós, szolgálhatja a szabadságot és elnyomást, a centralizációt és decentralizációt. A technika kizárólag technikai elveiből és nézőpontjaiból nem következik sem politikai kérdésfeltevés, sem politikai válasz.”¹² Jól látható, hogy Schmitt a technikait és a politikait a szuverén döntés meghozására való képesség felől különíti el egymástól, ami azt is jelenti, hogy a technika épp konstitúciójának és történetének immanens, vagyis Schmittnél az erkölcsöt, a teológiát, a metafizikait és a gazdaságot nem érintő, végső soron a politikaira hatást gyakorolni képtelen volta miatt záródik ki a szuverén lét lehetőségéből. Ugyan tehát a fentiek tanúsága szerint a technikai még ebben az értelemben, immanens tartományként sem tekinthető politikailag semlegesnek – hiszen már mindenkor mindenkihez tartozik, bárkit kész szolgálni, és ezért a politikai lehetősége lényegéhez tartozik: már mindig is eszköz és fegyver (valakinek/valaminek az eszköze és fegyver valaki/valami ellen) –, nem állítható, hogy képes lenne saját cselekvőerejét mozgósítva egy, a barát és az ellenség közötti megkülönböztetést létesíteni.¹³

Amennyiben a technika területének történeti és operatív zártsága Schmitt felől nézve eszerint többek között a szuverén hatalom birtoklása és gyakorlása elől való eredendő elzárkózás struktúramozzanataként azonosítható,¹⁴ a cenzúra, még ha a médiatechnológiában rejlő lehetőségeket bontakoztatja is ki – a különböző médiumokban nyilvánvalóan más és más formában érvényesülve, sőt a médium előírta szabályoknak szükségszerűen engedelmeskedve –, e művelet során a technikát csakis eszközként, a politikai eszközöként lehet képes megragadni egy, a technikait megelőző megkülönböztetést ismételve, és így felszínre hozva a technikai eredendőt, a kultúra és a kulturális értékek vagy a lét humán tartománya iránti vakságát.¹⁵ A cenzúra kétségtelenül összefonódik a technikával – és például éppen az irodalmi termelés modern központi médiuma, az újság lehet képes tetten érni azt (felmutatva a cenzúra által teremtetett térbeli, „fehér foltokként” jelentkező hiányt) –, ugyanakkor mint eredendően politikai gyakorlat, a cenzúra nem következhet a technikaiból, hiszen az általa mozgósított megkülönböztetés a 20. század elején sohasem vezethető vissza a médiumok ahumán – és amit a legfontosabb itt kiemelni: nem szemantikai – szférájába. A cenzúra érvényesülése a társadalmi gyakorlatok szintjén jelentkező politikai aktsként a – cenzorral nem azonos – szuverén (apparátus) operativitásának helye.

Modern cenzúra a gyakorlat szintjén csak addig van, amíg a hatalom az ellenkező véleményt politikaiként ismeri el – az ellenség egy formáját létrehozva ezzel –, vagyis az irodalmi vagy publicisztikai szövegek csupán olyan korszakokban válhatnak az ilyen cenzúra alanyává, amikor ezeknek politikai létmód, vagyis lehetséges fenyegető erő tulajdoníttatik.¹⁶ Nem véletlen, hogy a két világháború között az irodalom politikai hatóerejének koncepciójától és az irodalom mozgósító jellegeinek tételezésétől talán a leglátványosabban elzárkózó magyar szerző, Kosztolányi ellen, szemben a szocialista eszmékkel nyíltan, műveiben is színre vitt módon szimpatizáló József Attilával,¹⁷ nem indult eljárás versei miatt – posztumusz persze, a szétválás és egyesülés egy másik társadalmi rendszerében, mint tudjuk, e versek megbélyegzése és cenzúra alá vetése sem maradhatott el. Babits Mihály a magyarországi cenzúráról szólva 1937-ben az alábbiakat írja: „Elég rossz az is, ha magunk cenzurázzuk magunkat, vagy kiadóink és szerkesztőink cenzuráznak, kényszer nélkül is kiszolgálva a Hatalom igényeit s a Tömeg babonáit. Ámbár az ilyen cenzura alól még csak ki lehet bujni valahogy. Igazában a mai Magyarországon (kellő szavakkal) majdnem mindent megirhatunk. Sok hatása ugyisincs annak amit írunk. Szabadságunknak ez a titka és ára.”¹⁸

És valóban: az 1920-as és az 1930-as évek Magyarországon gyakorlatilag bármi megjelenhetett, ugyanis, szemben az I. világháború cenzurális rendjével, a két világháború közötti korszak gyakorlata javarészt nem az írottak előzetes, hanem utólagos ellenőrzésén alapult.¹⁹ Ekkor nincsenek üres helyek, fehér foltok, amelyek a médium szuverenitását tárhatnák fel. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ebben az időszakban ne beszélhetnénk a cenzúra talán a korábbiaknál is hatékonyabb – mert a normák inkorporálásához közelebb álló – érvényesüléséről, mivel az esetleges pénzbüntetéseket és az ekkor állandóan fenyegető időszakos vagy végleges (végső soron kontraproduktív, a mű politikai hatóerejét megemelő)²⁰ betiltás kockázatát semlegesíteni vágyó kiadóvezetők, szerkesztők és szerzők, mint erről Babitsról is értesülünk, maguk teremtték meg a hatalom igényeinek kevésbé megfelelő beszédmódok előzetes korlátozásának feltételeit, hiszen ők működtek azokként a „cenzorokként” – méghozzá önszántukból –, akikre az autoriter állam működésének szüksége volt. A normát, amelyhez igazodni kellett, Lengyel András kifejezésével az állam, a vallás és az erkölcs tekintélye által kirajzolt „értéktriász” határozta meg.²¹ A Horthy-korszak „cenzora” nem cenzor a szó 19. századi értelmében, mégis ő az, aki a tekintély védelmét biztosító erőteljes sajtószabályozásokat betartani és betartatni, a normát megtestesíteni hivatott: ha nem végzi elég előrelátóan ezt a feladatát, a nyilvánosság fórumait, melyekhez odaköti léte, komoly gazdasági-kulturális károk érhetik.

Mint arra Sipos Balázs felhívja a figyelmet, a Horthy-korszak regulatív sajtószabályozásai egészen 1938-ig nem törvények, hanem rendeletek formájában láttak napvilágot, melyek többek között az 1914-es sajtótörvénynek is alapot adó 1912-es, a kivételes állapotot szabályozó LXIII. törvénycikkre támaszkodtak. Ennek eredményeképp az 1920-as és 1930-as évek nagy részében a büntető törvénykönyvnek a háborús állapotra szabott – a normálisnál, melyet a kivételes állapot elvileg csupán ideiglenesen függeszt fel,²² szigorúbb – rendelkezései érvényesültek, és ez „értelemszerűen hatással volt a sajtó útján elkövetett bűncselekményekre

is”.²³ Ami itt kulcsfontosságú, az épp annak felismerése, hogy a magyar irodalmi modernség elsődleges közvetítő médiumait (sajtó, könyv) illetően a háború nem ért véget 1918-ban. Az állandósított kivételes állapotból születő önfelügyelet és -szabályozás – amely felfüggeszti a természeti és a jogi-politikai közti megkülönböztetést,²⁴ és így végső soron a belső és a külső közti határt eltörölve felszámolja a poétikailag immanensen olvasható mű eszményét – a megírandó és a megírt irodalmi művek minden szavát kiszolgáltatva a politikai hatalomnak. Az 1900-as évek első évtizedének szabad nyilvánosságához kötődő klasszikus modern és az 1920-as, 1930-as évek fordulóján feltűnő, már a megváltozott cenzurális rendbe tagozódó későmodern költemény konstitúciója/olvashatóvá válása között, akárcsak a századforduló és a két világháború közti időszak novellisztikája és regényművészete között, e tekintetben tehát fundamentális különbség áll fenn.

A cenzúra empirikus politikai valósága mindenekelőtt az irodalom produkciójának és elosztásának, valamint a mű tartalmi disszeminációjának szabályozási szintjén mozog.²⁵ Habár az előbbieket számba vétele nélkülözhetetlen az irodalom és a cenzúra 20. század eleji viszonyának megértéséhez, azt is lényeges szem előtt tartani, hogy a cenzúra empirikus politikai valósága – a külsődleges, tehát a hatalom általi cenzúra és az öncenzúra, mely táplálkozhat félelemből vagy traumából, de udvariasság vagy politikai korrektség formájában is feltáruulhat²⁶ – korántsem állítja fel e fenomén határait. Judith Butler megkülönböztetését követve a cenzúra előbbi, explicit formája mellé állítható annak implicit, egyaránt identitásalkotó – tehát produktív – működése: „A szubjektummá válás az implicit és explicit normák egy készletének való alávetetést jelenti, mely szabályozza a beszéd azon fajtáját, amely a szubjektum beszédeként lesz olvasható.”²⁷ Mindaddig, amíg a cenzúrát csakis az „emberi megnyilatkozások autoriter szabályozásaként”,²⁸ a gondolat szabadság nyílt korlátozásaként, ezen, a felvilágosodás korától örökül kapott érték ellen ható erőszakos gyakorlatként vagyunk képesek elgondolni, alapvetően értjük félre azt. A cenzúra nem valamifajta egyszerűen elhárítható külsődlegesség, amelyet, ha meg akarunk szabadulni tőle, elegendő mindössze levetni magunkról, akár egy ruhát (bár ami azt illeti, lényegében e példa is elhibázott), hanem a köznap és az irodalmi kommunikáció konstitúcióját, az előállítás és a befogadás rendjét egyaránt érdemben alakító, strukturális tényező.²⁹ Mint ilyen, amennyiben erőszak (és minden bizonnyal az),³⁰ a nyelvhez magához tartozó erőszak, minek formáját a beszédet megelőző és lehetővé tevő, a beszédet környező és a megszólaltatott beszédben szóhoz juttatott, egyúttal pedig újralétesített diskurzusok rendszerre határozza meg.

Ha a cenzúrának mint szelekciós elvnek és előíró/megszorító potencialitásnak az ellenpontja a ’minden mondás lehetséges’ abszolút demokratizmusa, a nyelvben ható cenzurális erő a nyelv szemantikai, pragmatikai, szintaktikai dimenzióival, egy általánosabb szinten pedig a konvencionalitás struktúrájával kapcsolódik össze. Egy konvenció mindenekelőtt a hatókörén belül értelmesnek tekintett jelek, megnyilatkozások mátrixaként fogható fel, és ilyenként az előíró és szelektív jelleg elválaszthatatlan tőle.³¹ Ezért van az, hogy a cenzúra, még mielőtt explicit módon érvényre juthatna a diskurzusban, implicit módon lép működésbe, és e formájában önkéntelen öncenzúráként azonosítható, tehát nemcsak az elhallgattatás mozzana-

ta tartozik hozzá, hanem egy annál eredendőbb hallgatásé is. Viszont nem egy, a gondolat születésétől elkülöníthető aktusként ölt testet, mivel a gondolat tekintetében – így a szuverén döntés tekintetében is³² – prefiguratív. A cenzúra ebben az értelemben nem más, mint a mondható és a nem mondható közötti, már mindig is végrehajtott megkülönböztetés metaforája. E megkülönböztetés inherens céljaként ismételhetőségének teljes inkorporációja (és autotelikus működtetése) azonosítható,³³ melynek során a megkülönböztetés eredete a kintből a bentbe, a társadalmiból az egyénibe helyeződik át – folytonosságot, átjárhatóságot teremtve ezek között –, a mondható és a nem mondható közti differenciát identitásalkotó tényezőként mutatva fel.

A cenzúra erejét, melyet a legkülönbözőbb diskurzusok közvetítenek az alkotók felé – akik, mint mindenki, szubjektumként e nélkül az erő nélkül semmivé foszlanának –, az irodalmi alkotások anélkül, hogy képesek lennének egészében kívül kerülni rajta, hol sikerültebben, hol sikertelenebb módon, nyíltabban vagy kevésbé nyíltan, rendre megkísérlik kikezdeni, leépíteni vagy kicselezni. (A 20. század elején az irodalmi nyelvben ható cenzúrával, sőt a cenzúraként felfogott irodalmi nyelvvel – a költői szó exkluzivitásával – való szembeszegülés legextrémebb megnyilvánulásaival például, mint ismert, a történeti avantgárd nyelvi kísérletei szolgáltak.) A hagyományban rejlő cenzurális erőt egyszerre tagadó és igenlő, az implicit cenzúra rendjét törölni vágyó és újra kitermelő irodalmi művek, mint ezt már Hans Robert Jauss is hangsúlyozta,³⁴ szükségszerűen utalják rá magukat a fennálló rendre, és emellett (legalábbis az igazán komoly teljesítmények) megteremtik egy másik rend lehetőségét, saját olvashatóságuk és értelmezhetőségük feltételeit is létesítve ezzel, új – de a fennállótól nem radikálisan különböző, inkább alternatív –, egyszersmind csakis irányukból megközelíthető, és hozzájuk első ízben valódi hozzáférést biztosító konvenciót alapítva. Az, amit joggal irodalomtörténeti eseménynek nevezhetünk, a modernségben innen nézve a fennálló rend egyfajta *mutációjaként* rendezkedik be. E mutációhoz a cenzúra struktúramozzanata éppúgy hozzátartozik, akárcsak az innovációé.

A cenzúra az I. világháború kitörésétől mind implicit, mind explicit, szűk és tág értelmében a magyar irodalmi modernség diszkurzív szerkezetének egyik alapvető, meghatározó tényezője. Ebben a korszakban tehát nincs irodalmi mű, amelynek esélye lenne bármely formájától is függetlenül magát, és ezért nincs értelmezés, amely így cselekedhetne.

JEGYZETEK

1. „Az írás [...] a mellékösvény, amelyen át szubjektumunk elillan, a fehéren-fekete, amelyben minden személyazonosság feloldódik, s mindjárt az írói test azonossága. / Minden bizonyval mindig is így volt: mi-helyt egy tényt elmeséltek, tárgy nélküli célok érdekében, s nem azért, hogy közvetlenül hassanak a valóságra, azaz végső soron kikapcsolva minden más funkciót, egyszerűen a szimbólumok működtetése végett, létrejön ez az elszakadás: a hang elveszti eredetét, a szerző belép saját halálába, s elkezdődik az írás.” Roland Barthes, *A szerző halála*, ford. Babarczy Eszter = Uő., *A szöveg öröme*, Osiris, Budapest, 1996, 50. Barthes szerzőkritikájához lásd még: Gács Anna, *Miért nem elég nekünk a könyv. A szerző az értelmezésben, szerzőség-konceptiók a kortárs magyar irodalomban*, Kijárat, Budapest, 2002, 37–41.

2. Pierre Bourdieu, *A művészet szabályai. Az irodalmi mező genezise és struktúrája*, ford. Seregi Tamás, Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola, Budapest, 2013, 84.

3. *Uo.*, 242.
4. Lásd: Móricz Zsigmond, *Arany János írói bátorsága*, Nyugat, 1931/24, 619–621.
5. Kosztolányi Dezső, *Kedves cenzor*, Pesti Napló, 1918. október 29. (1918/253), 12.
6. Vö. George Gömöri, *Hungary = Censorship*. A *World Encyclopedia*, szerk. Derek Jones, Routledge, London – New York, 2002, 1121–1122. A magyarországi cenzúra e korszakához lásd még: Pruzsinszky Sándor, *Halhatatlan cenzúra*, Médiatudományi Intézet, Budapest, 2014, 153–156. Továbbá: Polyák Gábor, *Sajtószabadság = Emberi jogi enciklopédia*, szerk. Lamm Vanda, HVG-ORAC, Budapest, 2018, 628–629.
7. Vö. Sybille Krämer, *Medium, Bote, Übertragung. Kleine Methaphysik der Medialität*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2008, 118.
8. Kosztolányi, *i. m.*, 12.
9. A cenzor már az erős cenzúrát működtető reformkorban sem volt döntéshozói helyzetben, hiszen a cenzoroknak „nem döntési, hanem véleményezési joguk volt. A döntést mindig a Helytartótanács vagy akár az Udvari Kancellária hozta.” Buzinkay Géza, *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*, Wolters Kluwer, Budapest, 2016, 78.
10. Lásd ehhez: Arany Zsuzsanna, *Kosztolányi Dezső élete*, Osiris, Budapest, 2017, 155.
11. „A legsúlyosabban mégis akkor vagyunk a technikának kiszolgáltatva, ha mint valami semleges szemléljük. Ez az elképzelés ugyanis, amelynek manapság az emberek különösen szívesen hódolnak, tökéletesen vakká tesz minket a technika lényegével szemben.” Martin Heidegger, *Kérdés a technika nyomán*, ford. Geréby György = *A későújkori józansága II.*, szerk. Tillmann J. A., Göncöl, Budapest, 2004, 111. Lásd ehhez: Kulcsár-Szabó Zoltán, *Szinonímiák. Közeledések Heideggerhez*, Ráció, Budapest, 2016, 42; 47–48.
12. Carl Schmitt, *A politikai fogalma* = Uő., *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*, szerk. és ford. Cs. Kiss Lajos, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, Budapest, 2002, 64–65. [Kiemelés – B. G.]
13. „A barát és az ellenség megkülönböztetésének az az értelme, hogy megjelölje az összekapcsolódás vagy szétválás, az egyesülés vagy felbomlás intenzitásának legvégső fokát; elméletileg és gyakorlatilag fennállhat anélkül, hogy egyidejűleg mind ama erkölcsi, esztétikai, gazdasági vagy más megkülönböztetéseket alkalmazni kellene. A politikai ellenségnek nem szükséges erkölcsileg rossznak, nem szükséges esztétikailag rútnak lennie; nem kell gazdasági versenytársként fellépnie, és talán akár előnyösnek is tűnhet üzletet kötni vele. Az ellenség éppen a másik, az idegen, és lényegéhez elegendő, hogy különösen intenzív értelemben egzisztenciálisan valami más idegen, úgy hogy szélsőséges esetben konfliktusok lehetségesek vele, melyek nem dönthetők el sem előzetesen meghozott normatív szabályozással, sem a konfliktusban «részét nem vevő» és ezért «pártatlan» harmadik ítéletével.” *Uo.*, 19.
14. Itt meg kell különböztetni egymástól a Schmitt által használt jogi-politikai és a Cornelia Vissmann által tárgyalt, a klasszikus jogit a szerző szerint kikezdő kultúrtechnikai szuverenitás eseteit. Vö. Cornelia Vissmann, *Kultúrtechnikák és szuverenitás*, ford. Keresztes Balázs, Tiszatáj, 2017/2, 60–63.
15. A technika kultúra iránti vakságának schmitti tézise egészen addig érvényes marad, amíg a technikai – a műveleteinek alapjául szolgáló megkülönböztetéseket is ideértve – egészében ki nem kerül a humán ellenőrzés hatálya alól. Ez akkor történik meg, amikor az emberi felügyelet helyébe végleg a mesterséges intelligencia lép. Az elkövetkezendő években ennek leszünk, és ami azt illeti, már ma is ennek vagyunk a tanúi.
16. Az „irodalom veszélyességének” archeológiájához lásd: Armin Biermann, *Zur sozialen Konstruktion der „Gefährlichkeit” von Literatur. Beispiele aus der französischen Aufklärung und dem Premier Empire = Kanon und Zensur. Beiträge zur Archäologie der literarischen Kommunikation II.*, szerk. Aleida Assmann – Jan Assmann, Wilhelm Fink, München, 1987, 212–226.
17. Vö. Gömöri, *i. m.*, 1122.
18. Babits Mihály, *Cenzúra*, Nyugat, 1937/2, 157.
19. Vö. Lengyel András, *Hatalmi érdekek és társadalmi nyilvánosság. A két világháború közötti „cenzúratörténet” néhány kérdése* = Uő., *Útkeresések. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, Magvető, Budapest, 1990, 92. Továbbá: Markovits Györgyi – Tóbiás Áron, *Előszó = A cenzúra árnyékában*, szerk. Markovits Györgyi – Tóbiás Áron, Magvető, Budapest, 1966, 16. A korszak cenzúratörténetéhez lásd még: Markovits Györgyi, *A magyar írók harca a cenzúra ellen. (1919–1944)*, Akadémiai, Budapest, 1985. Valamint: Pomogáts Béla, *Irodalom a hatalom szorításában. A cenzúra és az öncenzúra formái* = Uő., *Tükör és minta. Irodalmi stratégiák az ezredfordulón*, Pannon Tükör, Zalaegerszeg, 2004, 92–93.

20. Vö. Szolláth Dávid, *Magyar irodalmi mező az 1920-as években*, Literatura, 2015/2, 163.
21. Lengyel, *i. m.*, 94.
22. „A kivételes hatalom a háboru befejezésével megszűnik.” 1912. évi LXIII. törvénycikk a háboru esetére szóló kivételes intézkedésekről, 1§. <http://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91200063-TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1912%2BLXIII> (Utolsó hozzáférés: 2018. 11. 11.)
23. Vö. Sipos Balázs, *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban. Politika- és társadalomtörténeti vázlat*, Argumentum, Budapest, 2011, 124–126. Az idézett rész: 126. „József Attila tehát »jogosan« írja »Ime, hát megleletem hazámat...« című versében: »Törvényünk háborús még...«.” Uo.
24. Vö. Giorgio Agamben, *Homo Sacer. Sovereign Power and Bare Life*, ford. Daniel Heller-Roazen, Stanford UP, Stanford, 1998, 20–21.
25. Vö. Michael Knoche, *Einführung in das Thema = Der Zensur zum Trotz. Das gefesselte Wort und die Freibet in Europa*, VHC Acta Humaniora, Weinheim, 1991, 24–25.
26. Vö. Magda Stroińska – Vikki Cecchetto, *When the Silencer is also Silenced: The Mechanisms of Self-censorship = Silence and the Silenced. Interdisciplinary Perspectives*, szerk. Leslie Boldt – Corrado Federici – Ernesto Virguli, Peter Lang, New York, 2013, 99.
27. Judith Butler, *Excitable Speech. A Politics of the Performative*, Routledge, New York – London, 1997, 133.
28. Ulla Otto, *Die Literarische Zensur als Problem der Soziologie der Politik*, Ferdinand Enke, Stuttgart, 1968, 3.
29. Vö. Pierre Bourdieu, *Censorship and the Imposition of Form = Uő., Language and Symbolic Power*, szerk. John. B. Thompson, ford. Gino Raymond – Matthew Adamson, Polity, h. n., 1991, 138–139.
30. Vö. Stroińska – Cecchetto, *i. m.*, 98.
31. Aleida Assmann és Jan Assmann ezért is mutathatott rá a kánonok cenzúrával fenntartott strukturális kapcsolódási pontjaira, a cenzúrát egyenesen a „hagyomány őrzői” közé utalva: Aleida Assmann – Jan Assmann, *Kánon és cenzúra*, ford. V. Horváth Károly = *Irodalmi kánon és kanonizáció*, szerk. Rohonyi Zoltán, Osiris, Budapest, 2001, 92; 100–102.
32. Vö. Butler, *i. m.*, 141.
33. Vö. J. M. Coetzee, *Giving Offense. Essays on Censorship*, The University of Chicago Press, Chicago – London, 1996, 10–11.
34. Hans Robert Jauss, *Horizontszerkezet és dialogicitás = Uő., Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*, szerk. Kulcsár-Szabó Zoltán, Osiris, Budapest, 1999, 279. Továbbá: Hans Robert Jauss, *Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja*, ford. Bernáth Csilla = Uő., *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*, 53.

BENGI LÁSZLÓ

A hallgatás technikái Cholnoky Viktor írásaiban

„A szavak mit sem érnek, ha hatásuk a hanghullámok rezgésével ugyancsak véget ér” – fogalmazott Cholnoky Viktor a 19. század legvégén, az általa indított *Balatoni Hírlap* programcikkében.¹ A fogalmazás és szóhasználat egyfelől jelzi a szerző természettudományos érdeklődését s talán tágabban is egyfajta kései pozitivistá retorika hatását a századvég szemléletmódjára. Másik oldalról a rövid mondat kontextusát az újságírás korabeli összefüggésrendszere képzi meg: eszerint a lapban megjelenő szavak nem kimondásuk, hanem hatásuk által, a helyi társadal-

mat integráló kommunikációs hálózat részeként, igazságérvényre számot tartván nyerhetik el jelentőségüket.

A fölvyillantott két kontextus nem simul maradéktalanul egymásba. A tudomány a hang fizikai jellemzőit állítja a figyelem középpontjába, míg a szociokulturális távlat – ezt mintegy háttérbe tolva – a szó jelentésére és hatására fektet súlyt. Nem új megfigyelés, hogy Cholnoky Viktor érzékelte és fölismerte e két lehetséges nézőpont sajátos feszültségét, sőt mindkét oldalról megpróbált vele számot vetni. Miközben egyrészt szenvedélyesen érdeklődött a tudomány és a technika új eredményei iránt, és sokat tett azok megismertetéséért-népszerűsítéséért is, a modern világ új jelenségeit nem tartotta olyan önérvényű válaszoknak, amelyek úgymond maguktól megoldanák az emberi létezés problémáit. Cholnoky tehát korlátok között, feltételekhez kötve tekintett a tudományos haladásra.

A modern technikai-tudományos fölfedezések helyi értékének sem nem naivan bizakodó, sem nem sötéten látó, hanem körültekintő mérlegelése nemcsak utat nyit az irodalom méltánylása felé, de a megszólalás helyzetének átrendeződéseként kihívást is jelent számára. Milyen következményei vannak ugyanis annak, hogy – továbbra is a korai cikk szemléletét követve – a hang nyomatékosan fizikai jellemzői és relevánsan közösségi hatásai elválnak egymástól? Ha más nem is, annyi bizonyosan, hogy a hangnak és forrásának legalábbis nem magától értetődő a viszonya. Megítélésem szerint ezzel is összefüggésbe hozható, hogy Cholnoky Viktor novelláiban a hallgatás nem a beszédtevékenység vagy a hangadás ellentétéként szerepel, hanem olyasvalamiként, ami jelen van a megszólalásban, különösképpen pedig a művészi megnyilatkozásban. Más szóval a hallgatás Cholnokynál nem föltétlen a beszéd hiányát vagy a másokra irányuló figyelem fölfokozottságát jelzi-jelenti, hanem éppen hogy a beszéd elhangzásának vagy megformálódásának összefüggésében is értelmezhető. Ez pedig szoros kapcsolatban áll azzal, ahogy a beszéd fizikai-technikai vonásai az életmű egyik regiszterében sem húzódnak háttérbe, azaz nem pusztán feltételként jelennek meg, sokkal inkább a vizsgálódás vagy elbeszélés egyik gócpontját alkotják.

Cholnoky írásai nemegyszer viaskodnak azokkal a technikai lehetőségekkel, amelyek révén az érzékelés vagy éppen a beszéd az emberről leválaszthatónak és ekként áthelyezhetőnek mutatkozik. Az ismeretterjesztő jellegű publicisztikai szövegek talán kevésbé, illetve ritkábban mutatnak érzékenységet arra, hogy ez a folyamat – tágabb körben megmutatkozó hatásait tekintve – milyen problémákhoz vezethet. Utóbbiakat a Cholnoky-publicisztika leggyakrabban nem a tudomány, hanem a társadalom, a történelem vagy éppen a művészetek összefüggésében fejti ki és gondolja tovább.

A Halley-üstökös korabeli megjelenéséről beszámoló szöveg például világosan a látás három rétegét, kiterjesztésének három fázisát különíti el, amelyek technika-történeti létrejöttükhöz képest időben visszafelé haladva jelennek meg Cholnoky írásában. Az efféle szerkesztés, logikai-fogalmi és/vagy narratív-beszédszólambeli rétegek – nemegyszer fokozással párosuló – egymásra építése, illetve egymásba ágyazása mintha általában véve is jellemző lenne Cholnoky Viktor írásmódjára. A Halley-üstökös elsőként a fényképlemezen láthatóvá váló „ködlő folt”, majd már távcső segítségével is érzékelhető jelenség, mígnem végül szabad szemmel megfi-

gyelhető égi tünemény lesz: „Keresztültörte tehát az üstökösök királya az emberi látásnak ma már hármaskör határából a legbelső is”.²

A látás efféle fölbontásának, egyszersmind technikai fölfokozásának ironikus ellenpárja a *Trivulzio szeme* című novella, amely az életmű kanonikus erővonalait tekintve alighanem az érzékek remélt-megkísérelt kiterjesztésére – egyszersmind annak kudarcára – hozható legátütőbb példa. A címadó hős elbeszélése a nehezen hihető kalandok sorából azt az affért emeli ki, amelybe a cukornádültetvényén dolgozó bennszülöttekkel bonyolódott. Trivulzio, akit üzleti ügyek halaszthatatlannul a városba szólítottak, megoldhatatlannak tetsző dilemmával szembesült: vagy elutazik, ám így felügyelet nélkül maradó munkásai fittyet hánynak majd a cukornád betakarítására, veszni hagyván a termést, vagy pedig marad birtokán, ez esetben azonban minden bizonnyal elveszíti ültetvényét. Szorult helyzetéből félszemű hősünk úgy mászott (volna) ki, hogy üvegszemét munkásai előtt kivette, és egy fátönkjére helyezte, mondván, távollétében is figyelni fogja őket. Jóllehet a trükköt az elbeszélésbeli bennszülöttek teljes meggyőződéssel elhitték, az mégsem vezetett sikerre: egy maori asszony bádogbögrét borított az üvegből való szemre, eként fizikailag vetve gátat a gazda jelképesen mindent látó képességének.

A főhős munkásokhoz intézett szózata a látás tulajdonképp metaforikus-szimbolikus kiterjesztésének szó szerint vétele mellett kardoskodik. Ez ugyan az előadott formában nyilvánvalóan nem történhet meg, ám szavainak meggyőzővé tétele, hitelesítése végett Trivulzio szó szerint végrehajtja, valóra váltja (üveg)szemének leválasztását és kívülre helyezését. Csakhogy míg a metaforikus áthelyezés föllülni igyekszik az érzékelés tényleges feltételeit, ennek fizikai-technikai megvalósítása nemcsak groteszk, egyszersmind az olvasót mulattató jelenet, hanem újfent visszavezet a természetben fönnálló kényszerek világába. A látás kiterjesztésének szó szerint vett valósága éppúgy korlátoknak alávetett, mint – más módon – maga az emberi érzékelés. Ezért az üvegszem hiába eltávolítható (test)része Trivulziónak, sem valódi távolba látáshoz nem segíti birtokosát, sem a babonás észjárás átalakítására, pontosabban irányítására nem mutatkozik alkalmasnak.

Az érzékelés emberről való leválasztásának és kiterjesztésének technikája – különösen, bár nem kizárólagosan az irodalmi tapasztalásmód számára – sérülékenynek s könnyen kijátszhatónak bizonyul. Cholnoky Viktornál mintha nem is annyira a szó szerinti és metaforikus kijelentések egymást aláadni képes kölcsönviszonyában mutatkoznék ez meg, hanem különböző szószerintiségek – magukat egyaránt litterálisként fölmutató diskurzusok – egymásnak feszülése révén. Márpedig a tudományos, legtöbbször fölfedezések és találmányok köré épülő érvelés csak egy szólama a Cholnoky-szövegekben összetetalálkozó lehetőségeknek. Szemben azonban Trivulzio üvegszemének esetével, a látványos technikai-műszaki eredmények ecsetelése hatékonyan képes elfedni azt a dilemmát, hogy valamely jelenség megnyíban tekinthető az emberi érzékelés és gondolkodás kiterjesztésének-főlnagyításának. Ezért az a gondolati építkezés, amely a tudomány szigorú színe előtt fokozatos előretörésnek tetszik, a művészetben könnyen egymásra/egymásba épülő, ám végső soron egyenrangú régetek nyitott szerkezeteként jelenik meg. Ebből pedig nemcsak az írások nem ritka fantasztikumuk következik, azaz sajátos ingadozásuk a természettudományos és érzékfölötti szemlélet és magyarázat között, hanem –

számos ok mellett – talán ez is hozzájárul ahhoz, hogy Cholnoky Viktor írásait még a korban amúgy megszokottnál is nehezebb egyértelmű kategóriákba sorolni, például az ismeretterjesztés, újságírás és szépirodalom területei között fölosztani.

Trivulzio – mikor éppen nem bennszülött munkásait akarja megtéveszteni – rendhagyó testi tulajdonságának érzékelést módosító hatását maga sem üvegszemének tőle való elválaszthatóságában véli megragadni: „Higgye el nekem, hogy ha az embernek kiütik a fél szemét, abban is van gyönyörűség. Csak ki kell élvezni tudni. Én például, amint a búslakodásom elmúlt, roppant jókat mulattam azon, hogy a házakat, amikről addig tudtam, hogy kőből vannak építve, most úgy láttam, mintha papirosból készültek volna. A fél szememmel, a felevak ember perspektíváján az egész világot kezdtem a valóságos mivoltában látni meg: kártyavárnak. Nekem – márhogy a testi *nekem*-nek – nincs három dimenzió, csak egy – mindent laposnak látok.”³ Ahogy azonban a fatönkre helyezett üvegszem egy bádogbőgrével letakarható, úgy a világ érzékelésének új távlata is valójában dimenzióvesztésként, korlátozottságként jelenik meg. A térlátás tudományos-fiziológiai magyarázata így újra egy olyan elvont eszmével, jelen esetben a világ tűnékenységének ősi bölcséleti hagyományával találkozik össze, amely – a kártyavárként lepleződő valóság „lapjainak” látszatra kétdimenziós jellege folytán – itt is szó szerint vétetik. A szemnek az érzékelő embertől történő elválasztása nem a látási folyamat elemző széttagolásán, majd ennek fizikai, szigorú értelemben technikai testet öltésén alapul, ahogy azt Cholnoky az üstökös csillagászati megfigyelését föl idézve leírta. Azáltal, hogy Trivulzio szemét fizikailag ütötték ki, az üvegszem beültetése pusztán csak korrekciót, hiánypótlást jelent, nem pedig a látás „működésének” (akár csak részleges) megismétlését-újraalkotását.

Hasonló kérdések az ismeretterjesztő beszédmóddal szoros kapcsolatot őrző, jellemzően kétféle írásmód között ingadozó irodalmi művekben is gyakorta megjelennek, mint például a Laád Bulcsu doktort fölléptető *Tartini ördögében*. A doktor új barátja, a majd' jelentős művésznék tartott, ám magát alkohollal mérgező Bálint mondja ki a Cholnoky-szakirodalomban többször visszaköszönő szavakat: „Hát van igazi író, és van igazi művész, aki nem a saját lelke kísérteteit rögzíti meg? Írónak, művésznék gondolod azt, aki nem a saját lelke borongásából, sötét mélységeiből hoz fel új alakokat, hanem a világ sablonjait írja valamelyes stíluskészséggel?”⁴ A közlés, adott esetben a művészi megszólalás mint a belső külsővé tétele az ember kifordítása, ezzel pedig a „saját lélek” leválasztása és kiterjesztése, az érzékelést tekintve afféle meghosszabbítása. Csakhogy a gondolatmenetet ha vissza nem is vonja, de ironikus fénytörésbe állítja az elbeszélés helyzete: Bálint szerint akinek nincs ördöge, az csinál magának – mégpedig valamely narkotikum révén.

A *Tartini ördögének* afféle pártörténetében, *Az emberke* című írásban a némi-képp italos állapotban leledző Laád Bulcsu doktor szintén azon tűnődik, hogy a benne lévő emberkét, aki „kábitó számképleteket írt, egyenleteket, amelyekhez minden új tapasztalás egy-egy új ismeretlent csatolt”,⁵ nem lehetne-e valamiképp világra hozni, valósággá tenni. Amikor pedig a doktor a közeli kávéházi asztalnál ülő alakokban irodalmi művek hőseit ismeri föl, arra a meggyőződésre jut, kérdésére nem a tudomány, hanem a költészet adhat csak feleletet: „A kicsiny ember a nagy emberből nem jöhet másképpen ki, csak a líra révén. [...] A homunkuluszt, a

kis embert, öreg, bízd rá az írókra, festőkre és kőfaragókra. Azok elég embertelenek, hogy kidobják magukból az agyuk hónapos lakóját... Mi ketten együtt maradunk.”⁶ Mindez nem állna távol irodalom és tudomány egymást békésen kiegészítő elgondolásától, ha mindeközben a szöveg állításait nem tenné viszonylagossá azoknak a jelzéseknek a sorjáztatása, amelyek az írásmű igencsak ironikus olvasását javasolják.

Az érzékelés kiterjesztését, avagy szűkebben a látás technikai differenciálását Cholnoky Viktor írásai nem ítélik meg egyértelműen. Természetesen jogosan lehet ebben a viszonylagosság tapasztalatának érvényesítését látni, ám megítélésem szerint nem mindig erről van szó. Azt is felelősnek vélem a modalitás ingadozásáért, hogy legtöbbször – jóllehet a *Trivulzio szeme* kivételnek tetszik – maga a probléma fölvetése nem kis részben tisztázatlan. Egyfelől a szigorúbban tudományos és a szűkebben irodalmi kérdések gyakorta anélkül kerülnek egymás mellé Cholnoky írásaiban, hogy a gondolatmenet érdemben összekapcsolná és egymásra vonatkoztatná e két nézőpontot. Akár a technikai haladás töretlen lendülete, akár a tudomány magyarázó erejének korlátozottsága válik hangsúlyossá, az érvelésben vagy elbeszélésben megjelenő kétségek nem vetülnek vissza, nem vonják kérdőre a tudományos logika működéséről és természetéről kialakított, esetenként közhelesnek tetsző képzeteket. Másrészt a kiterjesztésnek, a külsővé tételnek a folyamatai alapvetően az ember felől, szinte kizárólag arra irányulva jelennek meg a szövegekben: az üstököst tudósok és érdeklődők figyelik, Trivulzio saját szemének kívül helyezését és távolba látásának képességét próbálja elhitetni, Bálint és különösen Laád Bulcsu doktor pedig a személyiség titkos részének, rejtett belső összetevőjének kivetítésére törekszik. Igaz, ennek fordítottjára is akad példa. Amikor a külső belsővé válását nem az elsajátítás szellemi folyamatai kísérik, megnyílik annak lehetősége, hogy a technikai párhuzam az emlékek és a belső világ távolítottságát, megalkotott voltát, valamint ebből adódó idegenségét hangsúlyozza: „Szinte fotografikus hűséggel vésődött bele emlékezetükbe lassankint a Lajos bácsi alakja.”⁷

Viktor öccse, Cholnoky László 1917-es *Nyugat*-beli emlékezése az idősebb testvér félbeszakadt életművének szokatlan, talán csak a legutóbbi idézetben felrémelő aspektusát állítja szinte magától értőddő természetességgel előtérbe: „Különös, zegzugos kis temető tehát az ő hagyatéka”, elbeszélései pedig „cserepek, amelyeket szerves egésszé illeszteni többé nem lehet”.⁸ Amit a fiatalabb testvér kiemel, az a – kiterjesztéssel is együtt járó – tárgyivá válásnak, élettelenedésnek az eddigieknél radikálisabb tapasztalata. Cholnoky László saját írásaiban persze ez még erőteljesebben van jelen, ami számomra az öcs életművét a huszadik század eleji magyar próza egyik legeredetibb kísérletévé – s kísérletként, óhatatlanul s a bátyéhoz hasonlóan, töredékké és hagyományként szervesíthetlenné, végső soron folytathatatlanná – teszi... A tárgyasulásnak ez az erős tapasztalata egyúttal arra is magyarázatot adhat, hogy a két testvér életművének határai miért is voltak valamelyest lebonthatóak, immár egy nem szervesen, hanem törések révén összeillesztett, megszakításokon keresztül artikulált szövegvonulatot állítva a szerves egységként elgondolt zárt életművek helyébe.

Az *automatában* című novella – amely még *Az automata* címen, de alig különböző szöveggel volt olvasható 1907-ben *A Hét* lapján,⁹ majd 1910-ben bekerült Cholnoky Viktor első, bár pályáját tekintve későn megjelent novelláskötetébe, a

Tammúzba – a hang külsővé tételének kérdését nem az emberi lehetőségek kiterjesztésének felvilágosult vagy pozitivista haladáseszménye jegyében veti föl: a beszéd áthelyeződése itt nem egyszerű kiterjesztésként, hanem az emberről történő groteszk-megrendítő leválásában jelenik meg.

A novella cselekményváza szinte jellegtelen: egy cirkuszi fellépő szemet vet kartársának feleségére, egyik este egy kocsmában a maga módján udvarolni kezd neki, ami a férj nemtetszése folytán végül is tömegverekedésbe torkollik. Az eldurvuló ütlegeknek egy rendőr érkezése vet véget, aki a verekedésben amúgy teljesen vétlen vendéget tartóztat le, míg a különböző állapotban lévő társaság tagjai szétszélednek a hajnali városban. A szöveg felütése viszont ehhez képest sokkal színesebb elbeszélést sejtet: „Annak a dolognak, amit most el akarok mondani, tulajdonképpen az volt az oka, hogy a madárhangutánzó szerelmes volt a hasbeszélő feleségébe, a majmos ember pedig olyan részeg volt, hogy már azt a vászonzsákot is leakasztotta a nyakáról egy szegre, amiben a majma lakott.”¹⁰ Önmagukban a megnevezett foglalkozások persze a különösségnek csak olyan zamatját adnák a novellának, amelyhez hasonló fölszíni jegyekről Thomka Beáta joggal jegyezte meg, hogy „mai megközelítésben nem [Cholnoky Viktor] prózájának egzotikumra hat frissen, mint föltételezhetően saját korában”.¹¹

A fölütésbeli összefoglaló jelentőségét az adja, hogy a szöveg olvasásának tapasztalata poétikailag is indokoltá teszi: előre fölhívja az olvasók figyelmét arra, hogy a novella egyes elemei, a történet darabkái, cselekvő és cselekvés, résztvevő és történés nem várt módon, mintegy egymáshoz képest elcsúsztatva kapcsolódnak majd össze. Végül is efféle ellentét feszül a történetváz és a helyszín által kellett első képzettársítások, valamint az egzotikusnak rémlő szereplőgárda között. Az össze nem illés tapasztalatának előtérbe állítása még az írás jószerével olcsónak vehető poénjaira is valamelyes magyarázattal szolgál. Erre példa a glaszékesztyűkből bort készítő kocsmáros „ólomcukormentes lelkiismerettel és neheztelő hangon” adott felelete egy vendég kötekedő, a mért bor minőségét fölhánytorgató kérdésére, vagy éppen a verekedésben vétlen, ámbár hajléktalan mesterlegényt tartóztató rendőr „akkor csak előre a hűvösre, ott jó meleg lesz” viccelődése. A picit talán eleve kifacsart című *Az automatában* elcsúszásokat bejelentő fölütése azonban leginkább azért érdemel figyelmet, mert a novella az önállósuló, a beszélőtől elváló, tőle idegen hangok legkülönbélebb konstellációit viszi színre.

A felütésben is emlegetett hasbeszélő, Rothwell James, aki eredetileg Hiszpáel Jakab volt, képességét „az öreg Krüger” nevű bábu segítségével kamatoztatja. Így a történetbeli feszültség növekedésével a „hasbeszélőnek a keze már ekkor ökölbe szorult, és Krüger halk kurrogást hallatott”, majd a viaszbaba fenyegetései nyomán „Krüger pofonjait Rothwell osztotta ki”. A hangadás ugyanakkor a hasbeszélő vetélytársának sem hétköznapi tevékenysége: udvarlása során „Popladek először elkezdett reszelni és berregni, mint a csíz, aztán hirtelen torokhangon öblögetett, mint a keresztes veréb.” A novella viszonylag korai pontján a majdani verekedést szintén a hangbeli képességek előlegezik meg: „Csodálatos, de tapasztalhattatok, hogy a bátorságot nem az izom exponálja tulajdonképpen, hanem a hang.” Sőt már a cím is a kocsmai gépmuzsika összefüggésében értelmezhető. A gépzene a történet egy későbbi szakaszában meg is szólal, fatempója pedig a zárlat zenei (?)

aláfestéséül szolgál: „A két kis körte kigyulladt oldalt rajta, a billentyűk elkezdtek maguktól mozogni, és az ádáz szerszám rideg dróthangon, vontatott fatempóban” szólalt meg – természetesen németül.

A nyelvek keveredése nem ment ritkaságszámba a kor prózájában. Gozsdu Elek *Kődjében* a magyarok közt élő külföldi orvos szólal meg komikusan kevert nyelven, míg Szini Gyula *Sárga batárjának* főhőse az alkohol nyelvmesteri képességeit dicséri. Az etnikai-kulturális keveredés és az alkohol mesélésre biztató szertete közösen formálja Trivulzio alakját. Az *automatában* sem nélkülözi mindezeket a mozzanatokat, ám benne a hangok kakofóniája mindenekelőtt a hangadás, a hangképzés burleszkszerű, cirkuszi-mutatványos kavalkádjából fakad. Eként a megszólalás-megnyilatkozás problémája leválk a hangok mögött meghúzódó emberi viszonyokról és konfliktusokról, és – a címhez hűen – egy sajátos automatizmus formáját ölti, amelyben senki nem igazán az, akinek hívják, pontosabban amit fölvelt-ráaggatott beszélő neve megjelöl.

Cholnoky Viktor novellája a nyelvi különbségek és az azokból adódó megértésbeli bizonytalanságok anekdotikus-humoros hagyományát úgy újítja meg, hogy azzal sem Gozsdu metaforizáló, sem Szini filozofikusba hajló poétikai megoldását nem visszhangozza. Nála a szólások keveredése a hangadás fizikai feltételeinek újragondolásán, technikai jellegű összefüggéseinek fölnagyításán alapul. Ezzel a helyzetben rejlő ironia új, addig kevésbé hangsúlyos lehetőségére is rámutat, hiszen „Cholnoky Viktor történetalakítása az »irracionalitás absztrakciójának« hatása alatt áll, s jobb szövegeiben sikerül olyan módon ironizálnia a csodát, a képzeletet, a képtelent, mint Boccacciónak az átörökölt legendabeli fantasztkumot. Amikor a szerkesztésben vagy bemutatásban elhalványul e kifordítás, megszűnik az ironia jelentésmódosító játékosága, s a mesék írott-művi formája mesterkéltté válik.”¹²

A valamivel később íródott *A hasbeszélő* nem is annyira a hang emberről való leválasztásának képletei révén függ össze *Az automatában*-nal, hanem az utóbbiban csak afféle következményként megjelenő – inkább a személyhez s kevésbé az attól elváló, nem emberiként megszólaló hanghoz kapcsolódó – identitásprobléma által. Szemben ugyanis *Az automatában* elbeszélésével, *A hasbeszélő* többszörös, családi, vallási és nemzeti síkon egyaránt értelmezhető identitástörténet. Hőse egy sanyarú sorsú zsidó tanító, azaz melámed, aki egyszer kínzó éhsége és az eléje tett kíváncsós étel hatására már az előtt lenyeli az első falatot, hogy végére ért volna az étkezés előtti imának: annak utolsó szótagjával és az első falattal együtt a hangja is a torkába csúszik, mint ahogy majd a novella végén az utolsó szótag buggyan elő belőle a honvágy, az elhagyott név, nemzet, vallás és hagyomány utáni sóvárgás hatására. Benjámin, Roth Jakab fia ugyanis hasbeszélő mutatvánnyá avagy mutatványossá válván Ben Rothwellként keresi a kenyerét, míg nem Roth Benjáminná való visszaváltozását követően az utolsó bekezdésben ismét korgó gyomrú melámeddé nem lesz.

Túl azon, hogy mindkét novella az írással hozza összefüggésbe a főhős korábbi identitását, *A hasbeszélő* – Lengyel András véleménye szerint – abban az értelemben is identitástörténet, hogy írói önértelmezésként is olvasható: „Nem is tud másképpen beszélni, csak úgy, hogy másvalamin keresztül beszél.”¹³ Innen nézve pedig aligha tűnik föl véletlennek, hogy a két novella hősenek (fiktív) azonosságát sem olyan könnyű megítélni. Míg egyfelől számos vonásukban átfednek, a nevek

csak részlegesen egyeznek, miként a hasbeszélővé válás eredettörténete is eltér a két elbeszélésben: a korábban szintén melámed Rothwell James nem valamiféle botlás következtében nyeli le a hangját, hanem az egyszerűen tanítás közben csúszik szokatlanul korgó gyomrába. Így közel sem egyértelmű, hogy *A hasbeszélő* zárata *Az automatában* történetének folytatása és lekerekítése lenne. Ezáltal a két novella összefüggése maga is olyan elcsúszásként mutatkozik meg, amely író és mű, szöveg és értelmezés, olvasat és olvasat viszonyával analóg. A szövegek megkettőzése ugyanakkor arra is ráirányíthatja a figyelmet, hogy az eredetéről leváló hang – akár kísértetiesnek is mondható – tapasztalata olyan kétirányú mozgásnak nyit teret az ember önmegértésében, amely jó eséllyel anélkül számítható a tudományos és a művészi határátlépés, a fölfedezés és az alkotás érintkezési pontjai közé, hogy lebontaná e közelítések különmeműségét, vagyis óhatatlan elcsúszását.

„Tudományos cikkei akárhányszor a belletrisztika felé kíváncsoznak, viszont némelyik novellája csak ürügy gazdag tudományos megfigyeléseinek elmondására. Azért nem is lehet írásait elskatulyázni. Mikor az ember már-már kimondja: novella, akkor fordul egyet a hang, a történet [...]” – írta Kárpáti Aurél Cholnoky Viktor posztumusz, *Kaleidoszkóp* című kötetének előszavában.¹⁴ A hang váratlan elfordulásainak metaforája, úgy vélem, azzal a viszonytal is párhuzamba állítható, amely Cholnoky számára a beszédet fűzte a – hangzással jól fésült ellentétbe aligha rendezhető – hallgatáshoz: a hang eltérülésében, megtörésében, ekként pedig mássá válásában, másként továbbgördülésében jelölve ki annak feltételét. A Cholnoky Viktor írásaiban oly gyakori – és máig nemegyszer zavarba ejtő – műfaji-hangbeli váltások ezért a sajáttal vett távolság kialakításának olyan gesztusaiként is leírhatók, amelyek nem számolják ugyan radikálisan föl a maguk eredetét, de a megszólalás egyszerű kiterjesztéseként vagy fölfokozásaként sem értelmezhetők, és így mindegyre megtörik a beszélő magabiztos szavát.

JEGYZETEK

A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

1. Cholnoky Viktor, *Mit akarunk?*, Balatoni Hírlap 1898. máj. 15., 1. A lap első oldalát faksimilében közli: Vár Ucca Tizenhét, 1993/1., 157.

2. Cholnoky Viktor, *A Halley*, Vár Ucca Tizenhét, 1993/1., 52.

3. Cholnoky Viktor, *Trivulzio szeme. Válogatás Cholnoky Viktor novelláiból*, kiad. Fábri Anna, Magvető, Budapest, 1980, 425.

4. *Uo.*, 297.

5. *Uo.*, 301.

6. *Uo.*, 307.

7. *Uo.*, 50.

8. Cholnoky László, *Cholnoky Viktor*, Vár Ucca Tizenhét, 1993/1., vi–vii.

9. Lásd Cholnoky Viktor, *Az automata*, A Hét, 1907. máj. 19., 327–329.

10. A novellából vett idézetek az alábbi kiadásból származnak: Cholnoky, *Trivulzio szeme*, 258–268.

11. Thomka Beáta, *Műfaji déja vu*, Vár Ucca Tizenhét 1993/1., 156.

12. *Uo.*

13. Lásd Lengyel András, *Önazonosság és művészet. Egy „zsidózó” Cholnoky-novelláról* = *Uő.*, *Az esztajnali csillag. Vázlatok és adatok Cholnoky Viktorról*, Nap, Budapest, 2015, 197–219.

14. Kárpáti Aurél, *Cholnoky Viktor (1868–1912)*, Vár Ucca Tizenhét, 1993/1., iv.

szemle

Mese a kertről

ROFUSZ KINGA: OTTHON

Azt gondolhatnánk, a könyvillusztrátor kényelmes foglalkozás, mert sosincs egyedül, nyugodtan hátradőlhet, hiszen mindig ott áll mögötte az író, aki bizonyosan elkapja, ha túl magasra szállna. Aki szöveg nélküli képeskönyv (képkönyv) rajzolására vállalkozik, az eloldja magát az előre megírt szöveg stabil bázisát. Olyan kicsit ez, mint a zenekari kíséret nélküli énekhang vagy a szöveg nélküli filmetűd: egyetlen művészi kifejezőeszköze koncentrálódik minden figyelem, mint a triplaszaltót ugró légtornászra. Rofusz Kinga ismeri jól ezt az érzést, nagyszerű *Arlequin* (2003) című animációs filmjének egymaga volt írója, rajzolója és rendezője. Látni ezt a drámai hatásokkal teli, sodró lendületű történetet, aligha lehet kétségünk afelől, hogy Rofusz Kinga képes egy történetet szöveg nélkül, önmagában képek sorával elmesélni. Ez a képessége pedig nem (vagy nem elsősorban) abból ered, hogy az Iparművészeti Főiskolán animáció szakon végzett, majd azt követően egy évtizeden át volt a Pannónia Filmstúdió munkatársa. A világteremtés képessége ugyanis eredendő tehetség. És Rofusz Kinga akkor is saját autonóm világában marad, amikor könyvet illusztrál. Vannak illusztrátorok, akik olyan szorosan követik az írókat, ahogy kisgyerekek szorítják az anyja kezét. Rofusz Kinga képeit ezzel szemben inkább papírsárkányhoz hasonlítanám, ami szabadon száll az égbolton, s csak egy vékony zsinór rögzíti az irányító kézhez, amely finoman terelgeti a színpompás égi látványosságot. Rofusz Kinga képeinek olyan erős aurája van, ami messze túl fénylik a szöveg szó szerinti jelentésén, sosem veti alá magát teljesen a verbalitás béklyójának, mert mindig saját koherens és autonóm univerzumában mozog. Ebben az univerzumban karcsú lények lebegnek melankolikusan a színek tömjén sűrűségű mezőjében, mozgásuk lassú és méltóságteljes, arcukon rezignált szomorúság, vagy bölcs mosoly, amivel megélik ezt a titkokkal, elégikus hangulatokkal teli, lassan hömpölygő, édesbús világot. Így hát mondhatnánk, nem meglepő, hogy Rofusz Kinga képkönyvvel állt a közönség elé, hiszen bizonyos értelemben csak tovább szötte annak a világnak a történetét, ami a kezdetektől fogva ott lüktet benne.

Ennél sokkal meglepőbb, hogy kis hazánkban akadt kiadója egy ilyen vállalkozásnak. Hiszen lássuk be, e téren olyan messze vagyunk a világtrendtől, mint a magyar iskola-rendszer a tantárgyak nélküli oktatástól. Maros Krisztina *Milyen színű a boldogság?* (Pagony) című kötetének nemzetközi sikere, amellyel a mulazzói *Silent Book Contest* döntősei közé került, vagy a Design-mesekönyvek 23 kötete mégis azt mutatja, hogy rátermett illusztrátorokban itthon sincs hiány. Ahhoz azonban, hogy kísérleti művészetből megvásárolható könyv legyen, nélkülözhetetlen a

kiadó elszántsága. Rofusz Kinga *Otthon* című képkönyvét megjelentető Vivandra Kiadó azon hazai vállalkozások közé tartozik, amely missziójának tekinti a képileg színvonalas, innovatív gyerekkönyvek megjelentetését. Náluk jelennek meg a posztmodern képeskönyv nemzetközileg ünnevelt mestere, Hervé Tullet interaktív gyerekkönyvei vagy a nyugat-európai könyvillusztráció olyan művészi és innovatív alkotóinak könyvei, mint Pernilla Stafelt (*Kakikönyv. Halálkönyv*), Charles Dutertre (*A király, akinek nem volt semmije*), Laurent Moreau (*Alma, végre itt vagy!*), Catarina Sobral (*Asimpa, Az én nagypapám*) és Rémi Courgeon (*Botocska*). Rajtuk kívül igen kevesen vállalják fel programszerűen a külföldi művészi igényű gyerekkönyv-illusztráció hazai kiadását. Rofusz Kingával már nem először dolgoznak együtt, hiszen együttműködésükben került kiadásra Finy Petra *Szívmadár* és Szabó T. Anna *Senki madara* általa illusztrált kötete. A kiadott művek kiválasztásán kívül a kivitelezés is a kiadó ízlését és rátermettségét dicséri, hiszen a művészi igényű képeskönyvek képi hatása csak a minőségi papír, nyomtatás, igényes tipográfia és megfelelő formátum esetén érvényesül. Nincs ez másképp az *Otthon* esetében sem: a közel négyzetes formátumú könyv borítójából kivágott ablakon a történet főhőse kukucskál ki, egész megjelenésében és kivitelében azt sugallva, hogy a kötet igényes, művészi könyvtárgy. A minőségi nyomtatás különösen fontos egy képkönyv esetében, főként, hogy Rofusz Kinga minden kompozíciót önálló festményként dolgozott ki. Bár a kötet bemutatója idején az Arnaldo Galériában kiállított akril festmények eredetiben megtapasztalt gazdag faktúrái, kollázslemei ugyan kevésbé érvényesülnek nyomtatott formában, a festői igényű jelenetek változatos tónushatásai így is elevenen élnek.

Rofusz Kinga műve a képkönyvek azon csoportjába tartozik, amely nem közismert mesét, hanem saját történetet mesél el. Így előzetes szöveges ismeret nem írja felül (nem „zavarja meg”) a befogadás folyamatát. A képek verbalizálása spontán és egyéni módon kísérheti a befogadást, megengedve és feltételezve, hogy a képek nyomán elmesélt történet a mesélő személyének függvényében változik, azaz individuális. A képkönyveknek hagyományosan egyetlen kötött szöveges elemük van, a cím (Gérard Genette terminológiájával: paratextus), amely azonosítja a könyv alkotóját és témáját. A mi esetünkben az „Otthon” egyetlen szava pontosan kifejezi azt a szimbolikus értékét, amelynek elvesztése és újra megtalálása a kötet volta-képpen tárgyja. Ezen túlmenően a képek sorába Rofusz Kinga egyetlen alkalommal illeszt be szöveget, egy „ELADÓ” feliratú táblát, amelyet dupla oldalas kiterjesztésével képi megjelenésében is hangsúlyossá tesz. A képek sorát megszakító szöveg így különösképpen kiemeli a történet dramaturgiai fordulópontját. Egyébiránt az alkotó olyan következetesen mellőzi a szöveges elemeket, hogy azt még a lakáshirdetéseket bemutató újságoldalakon is ábrákkal és jelzésszerű betűtöredékekkel váltja ki.

A kötet azt mutatja be, hogyan éli meg a költözködést a kisgyermek. A történet dramaturgiailag egyenesvonalúan bontakozik ki, és világosan tagolódik három részre: a harmonikus otthon, az otthon elvesztése és az új otthon megtalálása. A cselekmény helyett Rofusz inkább a lelki folyamatra helyezi a hangsúlyt, képei az egyensúly elvesztését és újramegtalálását öntik formába. A teljesség szimbóluma a kert, ennek elhagyása és újratelepítése hozza meg a főszereplő kisfiú számára az

elveszett idillt. Ezt emeli ki a kötetet átfogó keretmotívum: a második nyitó jelenetben a ház sűrű kertjében tevékenykedő szülők és az ott játszó gyerek képére rímel az utolsó kompozíció, ahol az időközben felnőtt fiú és a nagymama a régi játékházikót készül felakasztani az új kertben. Időben tehát éveken ível át a történet, olyan hosszú idő alatt, míg egy betonudvarból virágzó kert válik.

Rofusz már a nyitó képeken nyilvánvalóvá teszi, hogy történetét a gyermek szemszögéből meséli el: az első lapon a (borítón vágott ablakán is kikukucskáló) fiú levelekből font indián fejdísz viselve jelenik meg, kezében a játékházikóval, a következő kompozíción pedig a lombok sűrűjében lógó kisházat látjuk, a kert menedékében bujkáló kislány nézőpontját sugallva. A szubjektív nézőpont később viszszaér a ház eladását az ablakon át leső vagy a játékházból kicsírázó növényt megfigyelő gyermek által látott képeken. A kert a paradicsomi béke és teljesség megtestesítője a kislány számára, ezt a gondtalan állapotot Rofusz a lebegéssel társítja: a fűben heverő és a hintázó gyermeket a stabil téri viszonyokat felszámoló súlytalanságban vetíti elénk. Olyan térként jelenítve meg a kertet, amelynek szabadsága eloldja magát a konkrét helytől és időtől. Ez a rejtekhely sérül, amikor kikerül a házra az „eladó” tábla. Rofusz magabiztosan él az üres (fehér) terek drámai hatásával, első alkalommal akkor, amikor a sűrű lombzat után a fogyatkozó kertben ábrázolja a kislányt és nagymamáját. Az üres tér később is a hiány, búcsúzás, elmúlás, melankolikus elmélkedés csendjével társul kompozícióin.

Az érzelmi állapotok kifejezésének hordozói könyvében a kompozíció mellett a színek. Rofusz technikája szokásához híven akril, amivel egyszerre tud festői és rajzos felületeket létrehozni. A festéket vékonyan, leheletfinoman viszi fel, néhol átdörzsölve, lecsiszolva a felületet, ami fokozza a látvány elégikus, nosztalgikus összehatását. Színhasználata redukált, csupán a zöld-vörös és fekete-fehér árnyaltaira korlátozott, ám ezen belül szigorúan átgondolt és következetes. A kerthez kapcsolódó idill színpompás, zöld és vörös levelek változatos textúráiban gazdag. Ahogy nő a költözés miatt a szorongás a kisgyermekben, úgy fogynak el a színek, és fordul át a világ fekete-fehérbe. A korábbi képeken a kertben önfeledten hancúrozó fiú az eladás bejelentése után az ezüstszürke kertben tömör, fekete árnyképként jelenik meg. A lakáskeresés jelenetein szürkébe fordulnak a rajzok, ahogy fekete-fehérben jelenik meg a fiú szemszögéből, az ablakon keresztül látott üzletkötés és az azt követő holdas éjszakában kísérteties lebegő kerti játékház körvonalai; monokróm, barnás-szürkék a költözködés jelenetei és az új ház maga is, benne a cellaszerűen zárt, félhomályos, rideg gyerekszobával. Az új otthon idegenségét a kislány kezdetben színes aszfaltrajzokkal oldja fel, telefirkálva a sivár udvart egy lombos fa zöld-piros szövevényével, és benne egy boldog család vágyképével. Ahogy lassan valóra válik az álom, úgy telik meg folyamatosan színekkel az új otthon.

A történet egészét aktívabb és lassabb jelenetek tagolják, érzékeltetve egy új otthon keresésének, majd az áttelepülésnek időben elhúzódó, lelkiileg is összetett folyamatát. Poliszcenikus, tehát egy térben a szereplőket többször felvillantó módon ábrázolja Rofusz a lakáskeresés intenzív időszakát. Ezt viszont megelőzik a szülők számára is komoly terhet jelentő döntés, várankozás és búcsúzás képei. E nehéz időszakban a kislány számára a nagymama és édesanyja jelent érzelmi menedéket: az előbbi forró teával nyugtatja a családot, utóbbi pedig ölelésével nyújt

biztos pontot a labilis élethelyzetben. A gyerek a maga módján dolgozza fel a történeteket, amikor a lakáshirdetésekből papírhajókat ereget a vízen. Mivel érdemben nincs bevonva a döntésekbe, kívülállóként szemléli a történeteket: szülei gondterhelt beszélgetéseit vagy az idegen költöztetőket, akik kihordják az udvarra eddigi élete bútordarabjait. Ő a maga szimbolikus gyermeki nyelvén jelzi vágyalmát, amikor kertet rajzol az udvar aszfaltjára. Ezt az érzelmi fordulópontot ragadja meg az a jelenet, ahol a szülőkben tudatosan gyermekük otthontalansága: színes indián fejdíszt öltenek magukra, látva az ablakban könyöklő, elvágódó gyerekeket.

A metaforikus nyelv Rofusz Kinga képi világának talán legfontosabb sajátossága, a dolgok önmagukon túlmutató, szimbolikusan összecsengő jelentése kifinomult jelképrendszerben ölt formát ezúttal is. A kert mint a paradicsomi teljesség gyakorta társul a művészetben a gyermeki ártatlanság aranykorával. Önmagában is szimbolikus tér, az időtlen nyugalom és béke színtere. Már az első képen itt tűnik fel az a madzagra függesztett, kis ház alakú madáretető, amely a történet folyamán mindvégig az elveszett és újra megtalált otthont szimbolizálja a kisfiú számára. Ég és föld között, a maga egyetlen zsinóron függő létezésében jól jelképezi a bizonytalanná vált otthon ingatag egzisztenciáját. Rofusz finoman, de következetesen vezet végig a házikót a képein: ott lóg magányosan az eladásról hírt kapó kisfiú mellett, kísértetiesen lebeg madzagja az ablakban az eladás éjszakáján, s mikor a költözés alatt már leszedik a fáról, a régi és új közötti átmenet idején, ezt szorítja magához kis gazdája, hogy végül az új, idegen helyen benne csírázzon ki az a palánta, amiből aztán az új kert is kivirágzik. Ehhez hasonló következetességgel végigvezetett szimbolikus elem az indián fejdísz. Az indiánjelmez mint a természeti, szabad létezés kifejezője kap jelentést a jeleneteken. A kert zöld-sárga leveleiből font fejdísz visel a boldog teljesség idején a kisfiú, őket tűzi búcsúzásképp a papírhajók csúcsára, és színes fejdísz öltenek a szülei és nagymamája, amikor az új ház kertjének telepítésére szánják el magukat, jelezve, hogy egyazon szabad „törzs” tagjai valamennyien. A megnyugvást jelentő otthon finom szimbóluma a nagymama teája. Ebből hoz egy csészényit az unoka vigasztalására, ezzel várja pihenőre családját. A gőzölgő teáscsésze visszatérő látványa a vizuális benyomásokhoz illatot társít, a kert leveleiből nyert teaízü megnyugtató, közvetve pedig a kert növényeinek átható illatát.

Ezek a visszatérő képi elemek biztosítják az egész, lassan áradó történet gondolati koherenciáját, olyan olvasatra készítve a nézőt, ami messze túlmutat a történet konkrét cselekményén. Rofusz többször használ képkönyvében vizuális metaforákat, amelyek az elbeszélés képeinek additív képsorát megszakítva, lélekállapotok és gondolati tartalmak összegzésére vállalkoznak. Ilyen a lakáskeresés gondjába merült szülők teáscsészéjéből kiáradó illatfüst, amely vízhullámmá válik, rajta a kisfiú papírhajójával. Vagy ilyen az eladást követő éjszaka álma, ahol a kisgyermeket magához ölelő anya hosszú, vörös haja árvízzé válik, ami a papírhajók mellett házukat is magával sodorja. Ugyancsak a gyermeki fantázia teremtménye az óriás fa vágyképe, amelyen anya, apa és nagymama megpihen, vagy a teáscsésze illatfelhőjéből ringatózó kertészkedők alakja. Az egész kötet allegorikus összefoglalása pedig az a két oldalas kompozíció, amelynek egyik fele a föld mélyébe temetett, vörös gyökérzet, közte a múlt tárgyi kacatjaival, felül pedig az újonnan

kivirágzott fa, egyik ágán egy friss teától gőzölgő csészével. Az új helyen gyökeret ver tehát a család, de a gyökérzet őrzi a régmúlt emlékeit is.

Az *Otthon* líraian szép, képileg összetett megfogalmazása egy olyan életese-ménynek, amelyet sok gyermek megtapasztal élete során. Segítő könyvként mó-dot adhat arra, hogy a gyermek a szülővel együtt megfogalmazza a költözéssel kapcsolatos szorongásait, gondolatait és vágyakozásait. A képek érzelmileg is for-mát adnak nehezen kimondható érzéseknek, félelmeknek, ahogy kiutat is mutat-nak a remélt egyensúly felé. Mindezt olyan magas művészi színvonalon teszik, ami észrevétlenül is rávezeti a fiatal nézőket arra, hogy a képzőművészet alkalmas összetett lelkiállapotok, érzések kifejezésére. Olyan kötet ez, amelyet új otthonba költözve magával vihet a gyermek felnőtt korában is, mivel nem csak a mondan-dója, de a művészi ereje is örökérvényű. (*Vivandra*)

RÉVÉSZ EMESE

A falu hozzáférhetőségének kísérlete

A MAGYAR FALU POÉTIKÁI, SZERK. KORPA TAMÁS – PATAKI VIKTOR –
PORCZIO VERONIKA

A *magyar falu poétikái* című, a Fiatal Írók Szövetsége 2016-os falu-tematikájú kon-ferenciájának előadásából szerkesztett tanulmánykötet kérdésfelvetése – hogyan hozzák létre az irodalmi szövegek a falut, és milyen ábrázolási hagyományok ala-kultak ki az elmúlt két évszázadban – azért izgalmas, mert egyúttal arra is rákér-dez, hogy mi a falu, és létezik-e még. S miközben a szövegekből e kérdésekre közvetve vagy közvetlenül kaphatunk valamiféle választ, ezalatt a kötet nagyon eltérő horizontokat mutat fel: öröklődő poétikai tradíciók (például az ún. „móriczi hagyomány”), egy konkrét falu hagyományai (például Torockó) vagy éppen a „globális falu” képzetei nagyon eltérő, egymással egyáltalán nem vagy csak részle-gesen érintkező kérdéseket intéznek az olvasóhoz.

Kulcsár Szabó Ernő egyik írásának alcímében teszi fel a kérdést az irodalomtör-ténet(-írás) problémájáról szólván, hogy „Megírható-e egy hozzáférhetetlen »mi-benlét« története?” A kérdés alkalmasint a jelen kötet érdeklődésének homlokteré-ben álló falura is vonatkoztatható, amennyiben a *mi* a falu kérdése a *hogyan* jön létre problematikáján át végül is e létrejövés/létrehozás artikulálhatóságának kér-désére is irányul. A falu ugyanis, a kötet írásai legalábbis erről tanúskodnak, csak annyiban hozzáférhető, amennyiben sikerül eltávolodni tőle, vagyis „belülről” nem ábrázolható. Csakhogy ez az elmondhatóságnak azt a problémáját hívja elő, amellyel már Illyés is szembesült a *Puszták népében*, amikor mindjárt a könyv első lapján ezt írja: „Vidéken születtem és nevelkedtem, de a falvak életéről sokáig alig tudtam többet, mintha városban pillantottam volna meg a napvilágot.” Vagyis aki benne él a faluban, annak a megértés azon módozataihoz, amelyekre a kötetben elemzett művek (és végül is maguk az elemzések) kísérletet tesznek, nemigen

vezet útja. A faluból való kilépéssel azonban az leginkább öröklött diszkurzív mintázatok és poétikai hagyományok formájában válik hozzáférhetővé: vagyis továbbra sem a falu, mint inkább annak valamiképpen – adott esetben az irodalmi elbeszélismódok tradíciói által többé-kevésbé meghatározott – elbeszélése.

Az általam legfontosabbnak ítélt, imént artikulált kérdés(ek)re, ami tehát a falu létezésére, illetve megismerhetőségére vonatkozik, már a címében is egyfajta választ kínál Szirák Péter tanulmánya: *Az elveszett falu* (171–181.) cím ugyanis azt sejteti, hogy a falu mint szokásrendszer, élettér és egyfajta kulturális mintázat többé már nem vagy csak meglehetősen csökevényesen hozzáférhető. Szirák írása korántsem csak az irodalmi inszcenírozásra figyel, hanem például a képzőművészetre és a színházra is. Argumentációjának végkövetkeztetése a kötet vállalkozásának egészére nézvést is nem csekély – igaz, nem éppen pozitív – tanulsággal szolgál. Darvasi Benedek és Pintér Béla *Parasztopera*járól szólván teszi ugyanis azt a megállapítást, hogy „valahogyan ebben a szatirikus, illetve pastiche-os, parodisztikus kavalkádban ott van a kortárs falu mint megszűnőben lévő színtér, hang és mozdulat. Talán inkább ott van, mint a kortárs magyar irodalomban.” (180.) Szirák a honismeretei útirajzoktól kezdve a két háború közti szociográfiákon, valamint Borbély Szilárd *Nincstelenek*jén és Oravecz Imre *Halászóember*én keresztül jut el Bukta Imre művészetéig és a *Parasztopera*ig. A szociográfiáról értekezve fontos distinkciót tesz, amikor a tanúságtevés reflektáltsága szempontjából szól a szociográfia két hagyományáról: a faluszociográfia inkább háttérbe szorította, az ún. valamósos szociográfia inkább láthatóvá tette a tanúságtevő személyét. A tanúságtevés, amiként azt Lőrincz Csongor a témának szentelt könyvében is kiemeli, elsősorban az igazságossággal áll összefüggésben, így aztán a szociográfia irodalmának egyik nagy hagyománya az elmaradottság és a szegénység színre vitele, illetve annak felszámolhatósága. „A falut szemlélő távlat ezt az idegenséget [a falu és a szemlélő közötti idegenséget – U. D. M.] rendszerint egy értékviszonylatot teremtvé az elmaradottsággal és az elnyomottsággal hozza összefüggésbe, minél fogva az ábrázolás a kijavíthatósággal, az átalakíthatósággal, a fejlesztetőséggel, vagyis voltaképpen a jövő perspektívájával kerül kapcsolatba, s erősen tanító célzatú lesz.” (173.) Mármint a *Nincstelenek* vagy Oravecz művei olyan időszakban íródtak, ellentétben a faluhoz köthető szövegek jelentős részével, amikor annak kultúrája fokozatosan, s meglehet, végérvényesen, eltűnt. „Hogy a falusi életformának (különösen a boldogabb vidékeken polgáriasított változatának) mással nem helyettesíthető – ökológiai és ökonómiai – önértéke van, s hogy a falu elvesztése pótolhatatlan értékvesztés, az nálunk Oravecz Imre Szajla-verseiben mutatkozik meg először kiérlelt és egyedi *poétikai* érvénnyel és nagy művészi erővel” (177., kiemelés az eredetiben). Az értékelő távlatban Oravecz írásművészete mellé Bukta Imre munkássága és a már idézett *Parasztopera* helyeződik, míg a *Nincstelenek* esetében inkább annak egyenetlen színvonalát emeli ki Szirák interpretációja.

A *Halászóember*, valamint az *Ondrok gödre* elemzésére két szöveg is – Pataki Viktor és Mészáros Márton tanulmánya – vállalkozik a kötetben. Előbbi Kulcsár-Szabó Zoltán nyomán azt vizsgálja, hogy miképpen működik, és milyen szereppel bír az emlékezés az *Ondrok göndré*ben, hogyan „ágyazódik bele a regény narratívájába a felidézés és felejtés kettős stratégiája, s miként vezet ez Szajla mnemoto-

poszának megalapításához, valamint a magyar falu kulturális emlékezetének lehetséges problémáihoz”. (195.) A szerző tehát Kulcsár-Szabó azon megállapításából indul ki, mely szerint a *Halászóember* az „emlékezet könyve”, vagyis kiszakítja Oravecz művét a falureprezentációknak azon sorából, amelyek elsősorban tematikusan és referenciálisan kívánják olvasni a kötetet. Pataki számára ezzel szemben a falu nem annyira színtér, mint inkább trópus, érvvezetésének középpontjában pedig mindenekelőtt a vizsgált szöveg „textúrájában megképződő poétikai történések” (194.) állnak. A tanulmány egyik jelentékeny megállapítása szerint az *Ondrok gödre* elbeszélője a „regénybeli történetek olyan időbeli metszéspontjait mutatja fel, amelyek a gazdaság technikailag értett átállását a kulturális emlékezet útjelzőit eltörölő felejtés aleteivé teszik” (208.). Az olvasott kötet legterjedelmesebb részeit a földművelési technikák megváltozásáról szóló leírások jelentik, amelyekben tehát nem egyszerűen eszközök lecserélésére kerül sor, hanem azok – az új eszközök – a földhöz való viszony megváltozását, végső soron a „parashti lét alapvető feltételeinek” (208.) módosulását eredményezik.

A technika (a gép) és a falu viszonya, valamint az utazás és a pénz áll Mészáros Márton Oravecz-értelmezésének homlokterében. Az értekező a gép mint protézis, illetve mint már nem protézis elméletéből indul ki, és azt mutatja meg Móricz *Életem regénye* és az *Ondrok gödre* komparatív elemzésén keresztül, hogy a gép megvásárlása és megérkezése (mi több, pusztá léte) radikális változásokat idéz elő a falu életében: a gőzgép vásárlása a „létező és legitimnek tekintett társadalmi rend megsértéseként értelmeződik” (219.). A gép és a pénz (mint technika) azáltal lesz több az ember „meghosszabbításánál”, hogy önálló „életre kel”, és az embert önmaga szabályaihoz kényszeríti. „A folyamat [...] mintegy szükségszerűen vezet oda, hogy ezek az eszközök (vagy médiumok) megalkotják saját világukat, eszközlétük önálló létté válik, s ennek révén képesek tárgyiasulni »alkotójukkal«, az emberrel szemben, aki ezután gyakran képtelen interiorizálni őket.” (229.) Így a pénz hiányában az Árvai családnak a Szajláról történő elutazása egy ponton túl éppen a Szajlára való visszatérés (és a mezőgazdasági munka végzésének) gátjává válik. A tanulmány azt mutatja meg, hogy a különféle „testkiterjesztések” hogyan épülnek fel, s válnak a regény meghatározó alakzataivá.

A falu fogalmának tisztázó igényű megközelítést végzi el Németh Zoltán, aki a falu konkretizáltságától a „világfalú” elméletéig jut el. Az írásában is artikulálódik a falu hozzáférhetőségének és ábrázolhatóságának már érintett problémája, vagyis hogy „a faluról mindig mások beszélnek és tesznek megállapításokat, városi nyelven, városi szokások felől, városi nézőpontból – a falunak nincs nyelve, sem önmagára, sem a világra” (182.). Ezzel függ össze, amit Szirák Péter írásával kapcsolatban már idéztünk, hogy ti. a falu ábrázolása – szükségképpen tehát a város felől – mindig az elmaradottság jelképe, egyszersmind fejlesztendő, javítandó fenomén. Németh Tőzsér Árpádot idézve fogalmazza meg a faluval kapcsolatos beszéd alkalmasint egyik legfontosabb megállapítását, miszerint a falu „mára urbanizálódott, kis(ebb) városként jelenik meg, lakosai közül a hagyományos falusi munkákat az elenyésző kisebbség végzi – a falu megszűnt falunak lenni” (187.). Alighanem ebből fakad a falunak az a mindennapi tapasztalata, hogy városnak sívár, falunak viszont „város”, ezért aztán sem valódi faluként, sem városként, sem kulturális „re-

zervátumként” nem megtagadható. Németh végül is három típust különít el: 1) modernizálódó települést (amely inkább már kisváros vagy agglomeráció), 2) „globális falut”, amelyet az új technomédiumok hoznak létre (vagyis nem konkrét, hanem virtuális tér) és 3) az analfabetizmus helyét, vagyis a falut mint marginális teret (persze, alkalmasint megint a város felől nézve). (189–190.) A falu eredeti jellegéből, szokásrendjéből és a benne élők társas viszonyaiból viszont az első és a harmadik sem sokat őriz már.

A kötetben négy olyan írás található, amely konkrét – referencializálható – településről vagy régióról (eltekintve most Szajlától) fogalmaz meg állításokat. Keszeg Anna a torockói viseletről, annak „poétikusságáról”, valamint mediális kisajátításairól értekezik (*Mennyire poétikus a magyar paraszt öltözete? A torockói népviselet mediatisztikus kisajátításai*, 77–93.); Jánosi Zoltán Ratkó Józsefről ír, s közben a Kádár-kori Nagykállóról is érdekes és értékes megállapításokat tesz (*A nagykállói világhókusz. Ratkó József és a magyar világperem*, 139–155.); akárcsak Száz Pál, akinek a Patai József *A középső kapu* című művéről írott elemzése a kollektív emlékezetbe más okokból bekerült Gyöngyöspata 19–20. századi állapotairól is referál (*Emlékezet, határátlépések és transzferek Patai József A középső kapu című művében*, 111–139.); Kollár Árpád pedig a két világháború közötti vajdasági magyar irodalomról szól (*A couleur locale elméletének identifikációs szerepe a két világháború között a vajdaságinak nevezett magyar irodalmi nyilvánosságban*, 93–111.). Míg Keszeg tanulmányának kérdező horizontja nem érintetlen a divat diskurzusaitól sem, addig Jánosi és Kollár a lokális és regionális irodalmi szerveződésekre vonatkozó – részben akár általánosítható – megállapításokat is tesz. Utóbbi a *couleur locale*, azaz a „helyi színek” elméletéből indul ki, amely a vajdasági(nak nevezett) magyarság Trianon utáni kisebbségi helyzete miatt került az irodalmi viták fókuszterébe, kielégítő jelentést azonban a megjelenése óta nem sikerült kölcsönözni a fogalomnak.

A konkrét településekről is szóló tanulmányok egy nagyobb blokkot alkotnak a kötetben (a 77. oldaltól a 155. oldalig), ezt szakítja meg három általánosabb, illetve részben elméleti jellegű írás (Szilágyi Zsófia, Szirák Péter és Németh Zoltán gondolatmenetei), amit az „Oravecz-szekció” két tanulmánya követ. A kötet, feltehetően, tudatos szerkesztői döntés eredményeként így bontja két részre, egy 19–20. századi blokkra és egy kortárs irodalmi egységre a szövegeket, amiben a választóvonalat Szilágyi, Szirák és Németh értekezései jelentik. A gyűjteményt nyitó írás, Hansági Ágnes tanulmánya a könyv leghosszabb, majd’ hetven oldalas írása (amely ilyenén módon szét is feszíti a többi írásra a terjedelem tekintetében jellemző viszonylagos rigorozitást) a 19. századi, Kisfaludy Károlytól Jókaiig terjedő időszak elbeszéléseiben vizsgálja a falu ábrázolását. (*Kultúra, táj, kultúrtáj. A falu és a „földrész” a 19. századi magyar elbeszélésekben Kisfaludy Károlytól Jókai Morig, 9–77.*) Tanulmányának egyik fontos megállapítása a kötet tárgyára is vonatkoztatható. „Jókai novellisztikájában már az ötvenes évtizedben megjelentek azok a cselekvő, izgalmas, összetett és sokszor ellentmondásos parasztfigurák, amelyeknek köszönhetően a magyar falu reprezentációja kilépett az egyenműsítő, sokszor népmesei klisészerűségből.” (75.) *A magyar falu poétikájának* írásai ugyanis majd’ mindig egyik esetben számot vetnek a falu sematikus, leegyszerűsítő ábrázolásával, vala-

mint azzal, hogy e sematikussággal ellentétben a falu valójában rétegzett, társadalmi, gazdasági és kulturális tekintetben is sokszínű. A falunak ez a népmesei kliséket idéző ábrázolása éppúgy revízióra szorul, ahogyan az elemzett szépirodalmi művek recepciója is, amely sokszor nem az irodalmat, mint inkább a falu megjelenítésének ideologikus konstrukcióit kereste a szövegekben. (Vö. például az Oravecz-recepció és a népi irodalmi hagyomány viszonyával.)

Ilyesfajta ideologikus konstrukció az ún. „móriczi hagyomány” is, amely a különféle, a faluval vagy a parasztsággal valamilyen módon kapcsolatba hozható művek kritikai fogadtatásakor rendre előkerül, s amelyet Szilágyi Zsófia igyekszik tanulmányában valamiképpen értelmezhetővé tenni. Csakhogy a kritikai praxis során alkalmazott „terminusról” nem sok biztos állítható, azon túl legalábbis, hogy a homályos értelmű jelzős szerkezet valójában Móricz munkásságának valódi karakterét is elrejtí az olvasó elől. „[...] ha a kortárs irodalom »faluregényei« kapcsán nemcsak az emlékeinkre támaszkodva emlegetünk »móriczi hagyományt«, de újra is olvasunk egyes Móricz-műveket, felfedezhetjük Móricz kétségeit a falu felemelésével, a kultúra mindenhatóságával kapcsolatban, vagy megdöbbenve észlelhetjük, hogy a kiközösítés, az idegenné válás szükségszerű előzménye a személyes felemelkedésnek és az értelmiségivé válásnak.” (169.) Móricz ugyanis maga is szembenézett a faluról szóló irodalom hagyományaival, saját megszólalását pedig azokhoz képest alakította.

A kötetet Oláh Szabolcs Cserna-Szabó András *Sömmi* című regényének („ördögi eastern”-jének) rendkívül alapos elemzése (239–273.), valamint Győrffy Ákos *Abogy megtörik* című megkapó esszéje zárja. Az esszé, amellet, hogy emléket állít Borbély Szilárdnak, az idegenség érzését is artikulálja, amely egyrészt a Győrffy szövegét megelőző tanulmányok által elemzett műveknek is vissza-visszatérő eleme, másrészt szoros összefüggésben áll a falu megtapasztalásának azon módzataival, amelyeket a korábbiakban láttunk. Ettől aligha függetlenül *A magyar falu poétikái* című kötet egyik tanulsága számomra az volt, hogy a falu „mint olyan” nemigen hozzáférhető. Ami belőle megtapasztalható, az az irodalmi szöveghagyományok mintázatain átszűrődő poétikai stratégia, cselekmények színtere, motívum, diszkurzív keret. S hogy ezek között hol van a falu, s hogy hozzáférhető-e, az a kötet elolvasása után is kérdés marad. (*Fiatal Írók Szövetsége*)

URI DÉNES MIHÁLY

Pannon panoráma

SZOCIOGRÁFIA – KÁRPÁT-MEDENCEI KÖRKÉP. TANULMÁNYKÖTET, SZERK.
LETENYEI LÁSZLÓ, TAMÁSKA MÁTÉ

2018-ban a Gondolat Kiadó jóvoltából két konferenciakötettel is gyarapodott a(z) egyébként túlírtnak bajosan mondható) honi szociográfiatörténeti irodalom. Tóth Pál Péter szerkesztésében jelent meg a Politikatörténeti Intézetben 2016 májusában megrendezett *A magyar szociográfia a 20–21. században* című tanácskozás írott változata, míg a Budapesti Corvinus Egyetemen 2017 márciusában (Tóth Pál aktív közreműködésével) megtartott konferencia anyagát, írásunk tárgyát, *Szociográfia – Kárpát-medencei körkép* címmel szerkesztette kötetbe Letenyei László és Tamáska Máté.

A százharminc oldalas kiadványban az anyaországi falukutatók történetét Őrsi-gehy Erzsébet bevezető tanulmánya foglalja össze, időben és térben egyaránt kitágítva a trianoni Magyarország kereteit. A Bél Mátyástól napjainkig ívelő áttekintés politikatörténeti korszakok szerint, sok adatot mozgósítva, s csupán némi pontatlansággal (ilyen a debreceni és a sárospataki falukutatók értékelése, illetve a vármegyei szociális tanácsadók datálása) mutatja be a műfaj honi historikumát. Szabó Zoltán „ajtónyitó” munkájának, vagyis *A tardi helyzetnek* különböző kiadásait szemügyre véve az írók és a hatalom igencsak változékony kapcsolattörténetét is sikerült kiválóan szemléltetnie a szerzőnek. Legalábbis a két világháború közti időszakra vonatkozóan. Hiszen később, a kommunista diktatúrában nem azért került háttérbe a szociográfia, mert „akik a munkások sorsát a szívükön viselték, politikusok lettek” (28.), hanem mert a Horthy-korszakban „destruktívként” számon tartott szociológia immáron „burzsoá áltudománynak” minősítettet, a valóságfeltárással pedig még ennyi igény sem mutatkozott (a hatalom részéről legalábbis). Az sem különösen meglepő, hogy a Kádár-korszakban újraindított *Magyarország felfedezése* sorozat szociográfiáiban „nemigen esik szó a parasztságról” (29.), hiszen az erőszakos tétesítés következtében ekkor tűnik el (persze korántsem nyomtalanul) a hagyományos paraszti kultúra. A fejezet meglehetősen borús jövőképpel, a dilettáns helytörténetírás és az újságírók „halovány társadalomrajzával” (32.) emlégetésével zárul, nem említve a gyökeresen megváltozott mediális viszonyok kínált esetleges lehetőségeket, alkalmazkodási módokat (például az internetes blogokat).

A kötet földrajzi bontásban veszi sorra a Kárpát-medence szociográfiai műhelyeit; az anyaország után elsőként Felvidékre kalauzolván el az olvasót. Bár a szerkesztők már a bevezetőben leszögezték: nem volt céljuk „valamiféle monografikus összegzést vagy módszeres összevetést adni” (10.), azért magát a szerkesztői munkát kár volt megspórolni. Végh László négy és féloldalas írása (*Szociográfiai műhelyek Szlovákiában*) ugyanis jól érezhetően maga az előadásszöveg, benne az élőbeszéd hamisítatlan, ám papíron igen szerencsétlenül ható fordulataival (pl. „A pinci tábor résztvevői között volt az egyetemi hallgató Faragó Tamás is, aki nálátok ma egyetemi tanár”, 38.). Az egyébként érdekes témájú – főképp Anton Štefánek szociológiai professzor munkásságát taglaló – rövidke írás értelmetlenül hagyott) mondatainak idézése helyett több izgalmat ígér *A felvidéki magyarság idén-*

titásválsága és ennek szociográfiai megjelenítése című fejezet, jóllehet Kövesdi Károly előrebocsátotta: csupán „reflexiókat” (42.) kíván adni, mivel nem filológus, és a szociográfiával sem foglalkozott behatóan. Ennek ellenére, bepillantást engedve a Sarló mozgalom működésébe, valamint Fábry Zoltán és Jankovics Marcell tevékenységébe, majd végigzongorázva az 1945 utáni időszak főbb szerzőit és napjaink műhelyeit, úgy tűnik, a feszes szöveg mögött komoly ismeretanyag húzódik meg. A felvidéki költő-újságíró hasonlóan borús képet fest saját koráról, mint Őrszigethy, ám ez nála nem csupán a (felvidéki) szociográfiára, de magára a felvidéki magyarságra is vonatkozik. Ezért zárszó gyanánt – szociografikus gesztussal – a „beteg” megismerését tűzi ki célul, s „lehetséges kutatási területeket” (48.) vázol fel.

Sajátos helyet foglal el a kötetben Hires-László Kornélia kárpátaljai tanulmánya, mely regionális szociográfiatörténet helyett egy tudományos kutatásokon nyugvó kortárs szociográfiát kínál az olvasóknak. Hires-László a beregszászi járás lakosságának megélhetési stratégiáiról szólva külön tárgyalja a 2013 előtti és utáni időszakot, mivel Ukrajna destabilizálódása a helyi magyar lakosság szempontjából annak ellenére mérőföldkőnek tekinthető, hogy „az alkalmazkodó kárpátaljaiak” nem hallatták hangjukat a „politikai káosz ellen tiltakozó felvonulásokon és lázadásokon” (67.). A történeti kitekintéssel ellátott, ábrával és térképpel színesített tanulmány konklúziója szerint a kettős állampolgárság lehetősége az utóbbi években immáron önkéntelenül is a sorkatonaság előli elvándorlást szolgálja, amit a nagyfokú korrupció, a vállalkozásellenesség, illetve „a nacionalista ukrán nemzetépítés” (58.) tovább erősít. Akik maradnak, alighanem továbbra is háztájival és fusizással egészítik ki a jobbára csupán a nyugdíjalap miatt fenntartott állami munkahelyükből húzott fizetésüket, derül ki az összefoglalásból.

Mivel Cseke Péter és Rostás Zoltán is hosszú idő óta foglalkozik a romániai falukutatással, nem különösebben meglepő, hogy az Erdélyt tárgyaló fejezet kiemelkedik a kötetből élénk társulató Kárpát-medencei szociografikus körképéből. Tegyük hozzá: a tárgyalás színvonala összefüggésben van magának a tárgynak a színvonalával, hiszen az utódállamokban folytatott falukutatás közül kétségtelül az erdélyi volt a legsokoldalúbb, legkiterjedtebb, s legnívósabb. Cseke Péter, aki mindezt önálló monográfiában részletezte korábban, ezúttal a jelenség eszmetörténeti hátterét vette górcső alá. Írásából nyilvánvalóvá válik, hogy az anyaországgal a két világháború közt intenzíven ápolott kapcsolatrendszerek, illetve az ezekből fakadó hatásmechanizmusok még egy olyan erős regionális identitású tájegység kulturális közegét is képesek voltak megtermékenyíteni, mint amilyen Erdély volt. A saját formák kimunkálásához persze fórumok szükségeltettek – ilyen volt többek között a *Korunk*, a *Hitel*, az *Erdélyi Helikon* vagy éppen az Erdélyi Fiatalok kérdőíves falumunkát folytató műhelye. A tartalomról egyrészt a Venczel József vezette tudományos tájkatatók, másrészt formátumos írók – például Balázs Ferenc, Böződi György vagy éppen Tamási Áron – gondoskodtak. Ám az erdélyiek nem csupán nyugatra vetették vigyázó szemüket, de az új hatalmi központból érkező impulzusokra is élénken rezonáltak. Volt is mire, hiszen Dimitrie Gusti professzor a régió legkomolyabb falukutató csoportját keltette életre bukaresti monografikus szociológijával. Rostás Zoltán legfrissebb román szakirodalomból is bőségesen merítő írásából megismerhetjük az elméletalkotó, a gyakorlati falukutató és a – ma úgy

mondanánk – „projektmenedzser” Gustit, aki tudatosan felépített csapatával a húszas évek közepétől a romániai falvak szisztematikus feltárására vállalkozott. Erre meg is volt minden lehetősége, mivel Bukarestben már 1930-ban egyetemi tantárggyá avanzsált a monografikus módszer, a miniszteri székbe emelkedő falukutató professzor pedig komoly pénzek felett diszponált. Munkásságát nemcsak Venczel József és Demeter Béla csodálta a román fővárosban (utóbbi az Erdélyi Fialatok faluszemináriumának elnöke lett), de az évtized közepén Németh László, Keresztury Dezső és Boldizsár Iván is szükségét érezte tiszteletét tenni Gustinál és tanítványainál. A nagypolitikai fejlemények aztán hamarjában elfojtották ezeket a kapcsolati csírákat, majd a királyi diktatúra idején hatalma csúcsára jutó professzor sorsa 1945 után az elhallgattatás lett (legalábbis a hatvanas évek közepéig). Azt, hogy minek volt köszönhető magyar részről a nyitottság Gusti iránt, már Veres Valér tanulmányából tudhatjuk meg, aki az erdélyi terepkutatások hagyományát vázolta fel dolgozatában. A Babeş-Bolyai Tudományegyetem tanszékvezető egyetemi docense a kortárs terepmunka látószögéből tekint erre a hagyományrendszerre, nem palástolva a ma már követhetetlen elemeket sem. A 2015-ös gyergyócso-mafalvai falukutató tábor bemutatásával ugyanakkor képet kaphatunk az életképes, határokon átívelő tradíciókról, s az olyan – nagyon is aktuális – perspektívákról, mint például a „fesztiválkutatás” (102.).

A könyv utolsó nagyfejezete a Vajdasággal foglalkozik. Elsőként Kollár Árpád tekinti át az *Új Symposion* folyóirat és a Szenteleky Kornél nevével fémjelzett *couleur locale* kapcsolatát. Az utóbbi motívumrendszer által kínált regionális identitásstratégia egyrészt elfogadta az 1920 utáni új hatalmi helyzetet, másrészt arra sarkallta a kisebbségi létbe szorult vajdasági alkotókat, hogy műveikkel környezetük „geopszichológiai jellemzőit” (110.) tükrözzék. Mindez 1945 után a szocialista realizmus számára is vállalható minta volt. A hatvanas évek közepén azonban az *Új Symposion* köré csoportosuló, „marxizmus, titoizmus, szocialista forradalmiság szellemiségében szocializálódott” (115.) fiatal írók már a jugoszláv irodalomban képzelték el a helyi magyar kultúrát, méghozzá „provinciális bezárkózottság” és „templomtorony-perspektíva” (114.) nélkül. Szerencsésebb lett volna, ha Vékás János tanulmánya (*Szociográfia a Vajdaságban*) megelőzi Kollárét, mivel előbbi (értelemszerűen) jobban kontextualizálja a délvidéki tendenciákat. Megtudhatjuk belőle azt is, hogy az *Új Symposion* modernsége éppúgy a Tito-féle hatvanas évekbeli relatív nyitottság reakciója volt, mint ahogyan az általuk szapult *Híd* folyóirat szociográfiai pályázata is innen eredeztethetőek. Elgondolkodtató, hogy a vasfüggöny leomlása után éppen ez a bizonyos politikai „körülmény” (132.) hiányzott a Bori Imre által kezdeményezett vajdasági szociográfiai műhely valóságfeltáró eredményeihez. Hiszen – tehetjük hozzá – a magyar szociográfusok valóban olyankor alkottak maradandót, amikor a politikai élet is megpezsdült; gondoljunk akár a polgári radikálisok századelős teljesítményére, a harmincas évek reformőrületében fogant nagyszociográfikákra, vagy a mechanizmusreform megindításának évében reaktívált *Magyarország felfedezése* sorozatra. (Utóbbi vállalkozás csúcsteljesítményeiről a körkép végén közölt negyvenoldalas kiállítási anyag tájékoztat.)

A kötetet letéve egyes érzéseink lehetnek. Egyrészt örömdetes sok alapos, értékes és témába vágó tanulmányt egyben látni, másrészt a teljesen esetleges hivat-

kozási megoldások és az igencsak problémás szöveggondozás arra figyelmeztet: a szerkesztői munka nem a beérkezett szövegek összemácsolását jelenti. A könyvben publikáló szerzők többsége mindenesetre felnőtt a feladathoz, s ekképp a honi szociográfiatörténeti irodalom egy újabb megkerülhetetlen darabbal gazdagodott. (*Gondolat*)

BARTHA ÁKOS

Tétova útkeresés

A MAGYAR SZOCIOGRÁFIA A 20–21. SZÁZADBAN, SZERK. TÓTH PÁL PÉTER

Virágzó meggyfa hívogat olvasásra a szépen megtervezett borítón, azt sejtetve, hogy e kötetből láttelepet kaphatunk a műves hagyományokkal bíró magyar szociográfia múltjáról, jelenéről s tán jövőjéről is. A könyv a *Magyarország felfedezése* sorozatban látott napvilágot, igaz, lemaradt a sorszámozás, és a korábban megjelent művek felsorolása is hiányzik, ami némi bizonytalanságot sugall. Az itt olvasható tanulmányok a Politikatörténeti Intézet 2016. májusi konferenciáján elhangzott előadások írott változatai. Sajnos nem csupán a külső jegyek, hanem a tartalmi eklekticizmus is azt erősíti bennünk, hogy nemes szándékú, ám nem igazán végiggondolt és nem jól kivitelezett vállalkozással van dolgunk.

A *Bevezetést* jegyző Tóth Pál Péter a hazai szociográfiai hagyomány elismert kutatója, egyenesen úgy fogalmaz: „oly sok minden, ami 1990 előtt fontos volt számunkra, így a szociográfia is háttérbe szorult, jelentéktelenné vált, és többé-kevésbé feledésbe is merült”. Mi több, az általa vezetett Magyarország Felfedezése Alapítványról is csak mint „többé-kevésbé álomba merült” intézményről esik szó. Ez mindenképpen dicséretes (ön)kritika, ám kissé túlságosan is negatív. Hiszen a szociográfiai kutatások kiváló oka nem csupán a válságtudat, hanem az e válság leküzdésébe, vagy legalábbis megismerésébe vetett hit. E nélkül sem a polgári radikálisok első kísérletei, sem a népi mozgalom szociográfiai írásai, sem az 1970-es évektől újrainduló *Magyarország felfedezése* sorozat kötetei nem születtek volna meg.

A válság, az egy helyben toporgás érzését erősíti a nyitó tanulmány, amelyet Szelényi Iván jegyzett. A jeles szerző tanulságosan villantja fel, hogyan váltogatta egymást a magyar történelemben a szociológia és a szociográfia, érzékeltetve, hogy mikor melyik művelését tette lehetővé az adott politikai rendszer. Ezt természetesen megközelítésnek tartom, mert nem ragad le a két „szocio” egymással szembeni bizalmatlanságánál, féltékenykedésénél, hiszen tisztában van a kontextus fontosságával. Ezt az erényt sajnos nem mondhatjuk el a kötet mindegyik szerzőjéről. Abból a szempontból is figyelemre méltó Szelényi írása, hogy a magyar glóbusztól eltávolodva általában beszél a szociológia válságáról, amelyet három szemponttal indokol: 1. Összeomlott a hagyományos kutatási módszertan. 2. Elméleti zűrzavar uralkodott el a tudományágon belül. 3. A szociológia elvesztette társadalmi küldetését. A krízisből voltaképpen logikusan következik a gyógyítás, s erre Szelényi Iván a következő receptet ajánlja: a kísérletek és az internet felé nyi-

több módszertan kidolgozását, a politikai korrektség által diktált elméleti eklektizmuson való túllépést, s ez szerinte önmagában újra vonzóvá teheti a szociológia szakot a hallgatók számára, így megoldódhat a szakmát jellemző identitásválság is.

Sajnos még hosszú idő és kitartó türelem szükségeltetik az előbb jövendőt megújulásig, elég példának okáért Nagy J. Endre sokat ígérő, ám igen keveset adó tanulmányát (*A szociográfiai kutatás módszertani dilemmái*) elolvasnunk. Mintha csak illusztrálni akarta volna a szerző az előbbieken taglalt problémákat. A tárgyát és mondandóját is kereső Nagy meglehetősen módon beszél a szociológiai kutatás folyamatáról: „De hogy mi lesz a kutatandó eset, ez csak ott dől sokszor. (sic!) Namost, amikor megvan az ESET, a jegyzőkönyvek átnézése után, elkezdünk a szereplőkkel interjúzni. Tényleg hasonlóan vagyunk, mint mikor az antropológus elkezd beszélgetni egy bantu négerrel.” (Kiemelés az eredetiben. – P. I.) Ilyen esetekben kezd remegni a recenzens klaviatúrán kattogó ujja, hogy valóban tudományos szöveggel van-e dolgunk, esetleg már az egyik interjúalany szól hozzánk? Ennél is meglepőbb, amikor Nagy arra az igencsak kézenfekvő megállapításra jut, hogy a kutató és a kutatás során vizsgált személyek nézőpontja nem azonos: „Nyilvánvaló, hogy amikor valaki csinálja a maga dolgát, mint pl. a Verläger, fogalma sincs arról, ami csak később fog kiderülni időben a tudományos kutatás számára is, hogy ő egy új típusú, modern vállalkozói magatartást talált ki.”

A kötet több tanulmányában is felbukkan egy, a magyar társadalomkutatás történetében régóta létező, bizonyos szempontból igen terméketlen és néha már fárasztó konfliktus. Nevezetesen a már korábban említett feszültség a tudományos, tehát magasabb rendűnek tartott szociológia és az irodalmi/irodalmias, vagyis alacsonyabb szintre sorolt szociográfia között. Hosszú vita ez, amire nincs megoldás, mert talán nem is kell rá megoldást találni, hiszen békében is megférhetne egymással a két tevékenység. Szerencsére több szerző is – Závada Pál, Biczó Gábor, Sárkány Mihály – megkísérelte definiálni, mit is érthetünk szociográfián. Ezek külön-külön is igényes kísérletek. Závada úgy véli, hogy a „szociográfia írói műfaj is, vagyis a megformálása hasonlóan fontos, mint az irodalmi műveké – noha, mint-hogy tényirodalomról van szó, a valóság gúzsába kötve kell szépen táncolnia”. Biczó azt emeli ki, hogy a „szociográfia sajátos funkcionális műfaj, amely az elemzést kombinálja a kritikával annak érdekében, hogy egy adott társadalmi jelenség, pontosabban egy konkrét színtérhez tartozó vagy ahhoz rendelt szociokulturális környezetet folyamatait értékelje”. Sárkány Mihály az etnográfia nézőpontjából tekint a szociográfia műfajára, és tiszteletre méltó megértéssel veszi észre a pozitív megközelítés esélyét: „Vannak azért szembeeső tények, amelyek rögzítése, közzététele úgy is része a társadalmi diskurzusnak, hogy tudományos ellenőrzésük még várat magára. Az ilyen közlések megalapozottság, érvényesség tekintetében széles skálán mozognak, s hogy ezek közül melyek érik el a szociológiai továbbgondolást érdemlő szociográfia szintjét, azt forráskritika és társadalmi megítélés együttese dönti el, nem egyértelmű definíciók.” Nagyon bölcs megközelítés ez, s talán ennek jegyében érdemes lenne egyszer s mindenkorra lezárni a szociológusok és szociográfusok közötti időről időre fellobbanó békétlenkedést.

Míg a művelt olvasónak a szociográfia szó hallatán alighanem a *Puszták népe* és a *Vibarsarok* jut az eszébe, esetleg még Moldova György írásai, addig e kötet

igen komoly érdeme, hogy tág teret szentelt a magyar társadalomkutatás más hagyományainak is. Így például a magyar munkásság szociológiai vizsgálatában úttörő szerepet játszó, 1948-ban emigrálni kényszerülő, és csupán évtizedek múlva hazatérő Rézler Gyulának. Az ő újrafelfedezése többek között Tóth Pál Péter érdeme, aki sok figyelmet szentel e valóban fontos tudományos örökség megismertetésének, ápolásának. Rajta kívül Lengyel György és Bartha Eszter is sokat hivatkozott Rézlerre, részben mint a tudományos, vagyis nem szépirodalmi, nem lírai, nem politikai célú társadalomkutató munkásságára. Többször is szó esik Rézler Gyulának a népi írókkal szembeni, számos jogos meglátást tartalmazó kritikájáról, viszont hiányzik a jeles munkásszociológus szemléleti szűkösségének, türelmetlenségének érzékeltetése. Ehhez az értelmezéshez hasonlítható Csunderlik Péter tanulmánya, amelyben a szerző nagyon szépen, alaposan foglalta össze az előző század fordulója után kibontakozó, a Galilei Körhöz és a *Huszedik Század* folyóirathoz kötődő szociográfusok/szociológusok tevékenységét. Sajnálatos módon nagyon közel került tárgyához, így eléggé adós maradt a bírálattal. Bár elismeri Jászi Oszkár és Braun Róbert írásainak „erősen ideologikus, fókuszált látás”-át, de velük szemben nagyobb problémának tartja a „Régi Magyarország” elitjének viselkedését. Ezzel szemben a klasszikus falukutató munkákat áttekintő Bartha Ákos egyszerre méltányos és távolságtartó. Sorra veszi az ismert műveket, rámutat tarthatatlan állításaira, időhöz és helyhez kötöttségükre, a szerzők politikai céljaira és vargabetűire, és végső értékelése is igen pontos: „Másképpen, a nagyszociográfiák nem szaktudományos alkotások, gyakorta pontatlanok és mindig tendenciózusak. Mindez nem húzza át mondandójának általános érvényességét: a parasztság széles rétegeinek két világháború közötti jogfosztottsága vitán felül áll, miként az igazságtalan földbirtokmegosztás, vagy a kivándorlás súlyát sem lehet elbagatellizálni.” Ugyancsak történeti nézőpontú Tóth Pál Péter írása, amelyben két nagyon eltérő mentalitású, műveltségű és sorsú embert hasonlított össze: a konzervatív szociológia jeles professzorát, Weis Istvánt és a népi író Veres Pétert. A kiinduló ötlet kifejezetten érdekes, s az is, hogy *A mai magyar társadalom* és *Az Alföld parasztsága* meglepően sok hasonló megállapítást tartalmaz a korszak Magyarországról. Érdemes lenne a két szerző írott hagyatékát tovább vizsgálni, hogy választ kapjunk arra a kérdésre, ismerték-e egymást, olvasták-e egymás alkotásait.

A kötet egyik legalaposabb és legterjedelmesebb tanulmánya Szuhay Péteré, akit a hazai cigány társadalom felkészült kutatójaként ismerhetünk. Most mégsem szociográfiával vagy szociografikus riporttal jelentkezett, hanem *Hatástalan remekművek* címet viselő esszéjében a magyarországi cigányságról szóló, nem szépirodalmi műveket tekintette át. Történetét az MSZMP Politikai Bizottságának 1961-ben született határozatától indítja, amely dokumentum elsőként kísérelte meg kormányzati szinten kezelni a roma népesség problémáit. Sok jeles szerző kerül szóba: Faludi András úttörő, 1964-es *Cigányok* című könyvétől kezdve Sára Sándor és Schiffer Pál filmjein át Romano Rácz Sándor tudósításáig. A szerző legfontosabb megállapításának azt tartom, amikor rámutat arra, hogy „a szociofotók készítői közül is egyre többen hangoztatták, hogy a cigányok kultúrája nemcsak szegénység-kultúra, hanem alapvetően egy olyan etnikus kultúra, mely identitását és társadalmi különállását kulturális és szimbolikus eszközökkel is kifejezi.” Ennek rögzítését

kiemelten fontosnak látom, azért is, mert így jobban érthető az a Bartha Eszter tanulmányában is tárgyalt, kissé leegyszerűsítve bemutatott jelenség, amely a modern kapitalizmushoz való viszonyt jellemzi. Ami ugyanis a tőke újratermelésének logikáját, a pénz körforgását szabályozó elvként elfogadó magyar társadalom szempontjából nézve munkátlanság és lustaság, az a cigány hagyományok nézőpontjából közösségi élmény, közös gazdálkodás és eltérő életritmus. Ebben a tekintetben nagyon találó, ahogyan Szuhay Péter felidézi a rozsályi polgármestert, aki a *Puszták népét* felolvasva a cseléd szót a cigány szóval helyettesítette. Valóban tanulságos lenne végiggondolni, hogy nem a kapitalizmushoz, a modernséghez való viszonyulás-e a helyzet kulcsa? Talán ezért lehetett az 1930-as évek pusztai cselédje éppen úgy normaszegő a pénzgazdálkodás felől nézve, illetve a családja elemi szükségleteit biztosító ember saját, prekapitalista megközelítéséből eredően. Sajnos sem Szuhay Péter, sem Bartha Eszter nem viszi végig ezt a logikus és nagyon izgalmas szálát, pedig így többre juthatnánk a kölcsönös sérelmek és előítéletek újbóli elmondásánál.

Aki eljutott idáig a kötet olvasásában, egy olyan tanulmányt ismerhet meg, amely apró esetlegességei ellenére érdemben és jelentősen gazdagítja a jelenkori magyar népről, ezen belül a munkásságról meglévő ismereteinket, és sok mindent érthetővé tesz a magaspolitika folyamataiból is. Bartha Eszter három forráscsoportot dolgozott fel: egy 1970-es években készült, kéziratban maradt interjúsorozatot és két 2000-ben, illetve 2015-ben felvett életútinterjú-csoportot. Különösen a két utóbbi forrás elemzése izgalmas, mivel remekül érzékelteti, hogyan alakult át igen radikálisan a szakmunkások, ipari munkások identitása. Míg az ezredforduló táján még alapvetően a Kádár-korszak emlékezte, nosztalgijára, szerepmintái érvényesültek, addig tizenöt évvel később már a rendszerváltás miatti csalódottság vált uralkodóvá. Ez utóbbi vizsgálat alanyai már nagyon negatívan értékelik az államszocialista korszakot, igen kritikusak a privatizáció és a rendszerváltás folyamataival, erős bennük a rend és az erős vezető iránti vágy, türelmetlenek, előítéletesek a nehéz sorsú társadalmi rétegekkel, így a cigánysággal, de általában a szociális segélyben részesülőkkel szemben, nyugati bérekre és életszínvonalra vágnak. Fontosnak tartom, hogy Bartha Eszter kitért a munkásság művelődési lehetőségeire, amit a „kulturális javak fogyasztása” nevű hangzatos, de a lényegét elfedő jelzős szerkezettel is le lehet írni. Elég csupán megnéznünk a nem értelmiségi házakban lévő könyvespolcokat, s nagyon hamar nyilvánvalóvá válik az 1989/90-ben bekövetkezett éles cezúra. Minderről a tanulmányban az alábbiakat olvashatjuk: „Én inkább azt emelném ki – a munkásművelődést a rendszerpropagandával azonosító, »lesajnáló« érvelés helyett –, hogy az újkapitalista rendszerben azoknak is le kellett mondaniuk a kulturális fogyasztásról, akik korábban rendszeresen jártak színházba, moziba; le kellett mondaniuk az újság-előfizetést, amit korábban járatnak; és voltak, akik megemlégtették, hogy korábban vásároltak könyveket, amit most már nem tudnak megengedni maguknak.”

A kötet zárásaként egy kerekasztal-beszélgetés szövegével ismerkedhetünk meg. Szále László kérdéseire Mátyus Alíz, Letenyei László és Tanács István idézte fel szociográfusi pályafutása tanulságait, és töprengett a műfaj lehetséges jövőjén. Az utóbbi dilemmára adott válaszok több lehetséges utat vázoltak fel. Mátyus Alíz

saját pápai tapasztalataira támaszkodva a megélénkülő családfakutatást s az ennek nyomában járó helytörténetírást tartotta követendő példának. Letenyei László úgy vélte, hogy a szociográfia „egyik jövőbeli útja lehet egy olyan összművészeti ág vagy irányzat, amelyik az audiovizuális kommunikációt alkalmazza, beleértve a mozgóképet is”. Érdeemes még felidézni korábról Závada Pál véleményét, aki remek történeti szociográfiák igen jó tollú szerzőjeként kifejezetten igényes esszéivel örvendeztette meg a kötet olvasóit *Szépirodalom és szociográfia* cím alatt. A *Jadviga párnája* és a *Milota* szerzője szerint a megújuló, általa posztmodernnek nevezett szociográfia eszközei „felöllelhetnék a multimédiás anyaggyűjtés-bemutatás minden műfaját – interneten írott és (mozgó)képi formában egyszerre megjelenő, történeti, problémacentrikus, alaposan tényfeltáró, oknyomozó újságíráson alapuló, vidéket, települést, réteget, szubkultúrát bemutató anyagokat”. Bár az előzőekhez hasonló teoretikus értékelést nem adott, mégis a jövőben ígéretes kezdeményezéseinek egyike lehet Tamáska Máté építészsociográfiai sorozata, amelyet „ki nem használt hagyománynak” nevezett a szerző. Felismerése arra az egyszerű tényre épül, hogy az épített környezet sokkal tartósabb, mint más tárgyi emlékek, így gyakran több nemzedék használja ugyanazt az épületet, teret, parkot, így ez a műfaj igen alkalmas a mélyben zajló társadalmi folyamatok ábrázolására.

Az eddigieken túl némi csalódottsággal kell említenünk, hogy a kötetnek akadnak szerkesztési hiányosságai is. Így például két konferencia programját is közölték, de a második anyagát nem válogatták be, legalábbis ebbe a kötetbe nem. Nagyon hiányzott a szerzők azonosítása, jó lett volna az általános sztenderdek szerint feltüntetni a tanulmányok íróinak foglalkozását, tudományos fokozatát, munkahelyét. Bár feltétlenül indokoltnak tartom, hogy a kötetben közölt képanyag érintse a hajléktalanság kérdéskörét és a cigány népesség helyzetét, különösen úgy, hogy az előbbiről a tanulmányokban nem esett szó, de a szociográfia sohasem volt kizárólag szegénységkutatás. Éppen ezért változatosabb, izgalmasabb, sokrétűbb fotók bizony elkeltek volna.

Kicsit furcsa, hogy egy szociográfiáról szóló kötetben nem akadt egyetlen szociográfiarészlet vagy esetleg riport, talán érdemes lett volna egy példa erejéig illesztetni, hol is tart ma ez a műfaj, az elméleti megfontolásokon túl. Hiszen mégiscsak azért vették le a polcra a hajdani olvasók Féja Géza és Szabó Zoltán vagy Kemény István és Márkus István kötetét, hogy egy ismeretlen világ különös örvényeibe bepillantást nyerjenek. Persze mindennek előfeltétele volt az, amit Tanács István a kötet utolsó lapjainak egyikén örökérvényűen megfogalmazott: „a szociográfiának az az egyik legtisztességesebb, legfontosabb módszertani alapkövetelménye, hogy semmilyen megfontolásból nem szabad hazudni, és nem szabad az igazságot elhallgatni sem”. Ennél szebb zárást mi sem tudnánk elképzelni. (*Gondolat*)

PAPP ISTVÁN

A salgótarjáni mi utcá(i)nk

JUHÁSZ TIBOR: *SALGÓ BLUES*

A költőként három évvel korábban bemutatkozó Juhász Tibor első prózakötete egy szociografikus igényű, időnként a riport határáig vagy kissé azon is túlra merészkedő, többnyire jól megírt, ám váratlanul, mintegy félúton megvágott novellaciklust foglal magába. Lírikustól szokatlan váltásnak tűnhet ez az elsőre szikárnak ható realizmus, mely a szövegek domináns eleme, ám egyrészt az elbeszélő empátiája ezt a szikárságot rendre kikezdi, másrészt Juhász Tibor lírájában javarészt ugyanezt a világot szólítja-szólaltatja meg. Javarészt, mondom, ugyanis az *Ez nem az a környék* címet viselő verseskötet *A város felé*, illetve *Városom* ciklusainak világa hozzámérhető a *Salgó blues* pár közterületnévvel nagyjából pontosan, de legalábbis konkrétan leírható világához: ez a „mai” Salgótarján egynehány utcája egy egykori munkásnegyedből, kolónialakásokkal és kolduspalotákkal. Egy templommal valahol a negyed közepén. Főhősei munkanélküliek, alkoholisták, gyógyíthatatlan betegségekben szenvedők, leszázalékolt rokkantnyugdíjasok, a nyomorba belenövő, farkastörvényeket követő tinédzserek. Közöttük jár-*kel* e szövegek elbeszélője, aki egyszerre van belül és mégis kívül e világon. A történeteknek nem alakító résztvevője, hanem szem- vagy – és gyakrabban – fültanúja. Ő az, aki ott ül a kocsmában, a Kék Acélban – mint ahogy a verseskötet *Kitartó* nevű kocsijában üldögél a beszélő –, és, afféle történetgyűjtőként egy-egy asztalhoz odatelepedve fizet valamit a betérőknek, aztán meghallgatja őket, vagy éppen a környéket járja, és beszédbe elegyedik a járókelőkkel – ilyen módon cselekvő, bár cselekedetei passzívak, elsősorban, talán egyetlen helyzetet leszámítva, kizárólag a beszéltetésre irányulnak. Egy helyütt (34.) az önkormányzat megbízásából eljáró kérdezőbiztosnak mondja magát – de nem lehet biztosat tudni erről sem. A novellaciklus darabjai mind egy vagy egynehány figurát ugratnak ki főszereplővé, hol élettörténetet mesélnek, mely a térség múltjával szövődik egybe, hol konkrétabb cselekményt mondanak el, amely pedig a „mai” állapotokat világítja meg. Az előbbieket időnként valósággal tollba mondják a szereplők, még olyan szöveg is akad, amely „megdolgozatlanságával” tüntet, egy az egyben, megszakítás, átírás, külső kommentálás nélküli hangfelvételnek tüntetve fel magát (*171102_022.mp3*). Utóbbi esetben az is előfordul, hogy az elbeszélőnk már-már testközelből tudósít – akár még be is avatkozhatna, de amint lehetősége van rá, inkább hátralép (*Kés nélküli böllérek*).

Elsőre úgy fest, a kötet cím a teret fontos szereplővé lépteti, de a lokalitás legfőképpen társadalmi státuszt fog jelölni – hiszen a boldogabbik Tarján (ha van), nem jelenik meg a könyvben. Ennek a pár utcának lakói nem annyira *salgótarjániságukkal* tüntetnek, mint a nyomorukkal, de legalábbis a köztes, ám kilátástalan lét-helyzetbe szorultságukkal. Többnyire, mint minden nagy volt szocialista ipari központban, itt is nyilván innen-onnan sodródtak össze – de azt nem nagyon tudjuk meg, ki honnan való, csak azt, hova jutott. A múltbeli történet esetleg visszamatat egy a városon belüli másik környékre, ami egyúttal másféle, a mainál magasabb

megbecsülésnek örvendő társadalmi státuszt, jobb egzisztenciális helyzetet jelöl, de az lényegtelen, hogy ki merre is járt még a világban. A szereplők élettörténete tulajdonképpen a korábbi munkájukhoz kapcsolódó események története, holmi személyes-érzelmes dolgok nem játszanak szerepet ezekben a sorselbeszélésekben. Közvetlenül a társadalmi létmódra kérdeznék rá ezek a rövid, frappáns írások. A szereplők érzelmi viszonyulásait leginkább a *nincsenek* határozzák meg: csak olyan érzésekről referálnak, amelyek elveszített dolgokhoz (személyekhez, munkákhoz) kapcsolódnak. Épp ezért a legfontosabb kategóriák a megtörtség, a fájdalom, az elveszettség érzése, a kilátástalanság lesznek. Egyetlen olyan figura sincs a könyvben, akit a remény jellemezne, aki optimista volna úgy általában, vagy akinek a történetében benne rejlene a kitörés lehetősége. Ehhez képest az első novella (*Harangszóra várni*) címével, felütésével is éppenhogy a „lélek” és a „szellem” szféráit célozza – vagyis olyasmit, ami e könyv világában nincsen, vagy nem nagyon érdekes: a munkáskolónia temploma jelenik meg a kötet elején, amivel aztán a későbbiekben kevés dolgunk lesz, bár persze fontos tájékozódási pont, amennyiben jól látható, hiszen körötte jönnek-mennek a figurák – többnyire a kocsmába. A templomi padok helyett sokkal inkább ott ülnek. Másfelől a címbeli várakozás mint olyan kevésbé jellemzi a szereplőket, s rajtuk túl az egész könyvbéli világot. Bár a munkanélkülivé vált korábbi fizikai munkásokról a rendszerváltás időszakának kormányzati, illetve kormánysszimpatizáns köreiből jellemzően pökhendi, lenéző hangszúllyal közhelyként mondogatták-írogatták (s mondják-írják ma is), hogy „várják, hogy a szájukba repüljön a sült galamb, de tenni nem tesznek érte semmit”, a *Salgó blues* világában ez már nem érhető tetten (nota bene nem is a kilencvenes években játszódnak a novellák). Ezek az emberek már nem várnak semmit, tudják, hogy nincs megoldás. Legfeljebb, ha már harangszó, hát az életük végét jelző legutolsó harangszót várják. De nem siettetik.

Kétségtelen, hogy Juhász Tibor prózaírásának a legjelentékenyebb ösztönzője Tar Sándor, de ugyanakkor az az érzésem, a legfontosabb kihívást is a Tar-szövegkorpusz, annak beszédmódja jelenti a fiatal, Salgótarjánból Debrecenbe származott író számára. Persze a munkások ugyanúgy beszélnek, és javarészt hasonlóak a történeteik is – főleg, ha ugyanolyan korúak, mint a Taréi, márpedig Juhász több szereplője, beszélője is olyan, akinek fiatalsága java még a kommunizmusban telt, míg az utána következő „átmeneti időre”, amely tartósnak bizonyult, a lassú megöregedés jutott –, ám mindenféleképpen Tar-ízűek a szövegek mondatai is („a hónap legnagyobb részében úgyis kuporgatni kell a garast, ülni rajta, mint kotlós a tojáson, de a pénz nem szapora, az nem kel ki, az inkább olyan, mint az első szerelem, egész életedben érzed a hiányát” – *Szerencsesarok*, 43.). Ezzel persze tisztában van az elbeszélés és az elbeszélő is, hiszen itt is, pont ugyanúgy, ahogy a megfelelő helyen Tarnál, feldobják a *miért jó a póknak* találós kérdését, és a poént ugyanúgy nem kötik az olvasó orrára (*Kismoszkva*). Talán az ironia kevesebb, háttérbe vontabb e könyvben, és helyenként riportszerűbbek a szövegek, mint Tarnál. Háttérbe vontabb, de jelen van – vesd össze mindazzal, amit fentebb a templommal való nyitásról és annak későbbi hiányáról írtam, vagy direktbben a megintcsak fentebbi, *Szerencsesarok*-ból vett idézettel. Ami pedig a riportszerűség illeti, ez hol jó, hol nem. Mert magától megemeli a szövegek téjét az, hogy az

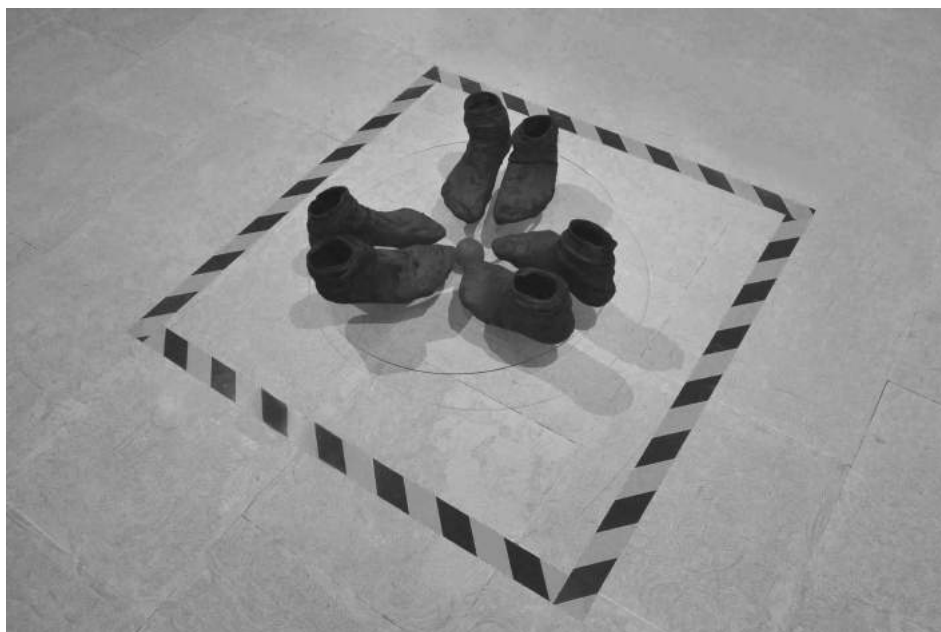
elbeszélőjük *ott van*. Nem mondja, hogy ezek az ő utcái is, bár kétségtelenül rajtuk jár. Egyesek elsőre ki is nézik onnan, mint a *Kés nélküli böllérek*ben megismert, többször visszatérő banda az első találkozásukkor, de aztán elfogadják. Nem közülük való, de ismeri ezt a világot. Ami azt illeti, az olvasónak az az érzése, hogy annál jobban is, mint amennyit ez a kötet megmutat. Mert egy idő után megfogalmazódik benne, hogy, talán az írások rövideisége, talán a ciklus egészének kurtasága miatt, mintha némelyik történetnek inkább a felszínén maradnánk. És épp itt jön az, hogy a riportszerűség nem mindig jó. Néhol bántóak a zsurnaliszta-ízű fordulatok („látod, ezeknek adjuk az adóforintjainkat” – *Tele van*, 46–47.), vagy túlságosan egy napilap szociointervjúját idézi a szöveg: „Éva nyolcvanezer forintot keres, ehhez jön a Csilláért kapott családi és Zoli rendszertelen, nevetségesen alacsony bevételei, ez így együtt nincs meg százötvenezer [...], kajára negyvenezer, ha marad, tízezer egy hétre” (38.). Felszínesnek hatnak az ilyen direkt megjegyzések ebben a prózában, ahol a Tar melletti másik hivatkozási pontként *Az atléta halálából* való mottóban felvetett Mészöly Miklósról jellemző türelmes részletgazdagság is ott munkál – csak mintha nem mindig lenne elég tér ennek a kibontásához.

Márpedig ahol van, az remekre sikeredett: Feri vagy Barna több írásban kibontakozó története például ilyen, vagy a *Múltaknál* című írás, s a benne is szereplő, megintcsak visszatérő Rakonczai doktor története – ami arra is rámutat, hogy nem csak egyféle, munkássorsnovellák vannak itt. Az elbeszélések szűzsége többnyire máshonnan indul, elsőre nem a későbbi fő cselekményre figyelnek a szövegek, egy helyszín vagy egy helyzet rajzából bontakozik ki a tulajdonképpeni központi eseménysor. Ám e felütések, az előtérből háttérbe való áttűnések a fő felelősök sokszor azért, hogy ciklussá szerveződjön a kisprózasorozat. Azonos a helyszín, az elbeszélő, és több szereplő is átjár egyik szövegből a másikba, történetük folytatódik, vagy kiegészül. Ezen a téren várna talán többet e ciklustól az olvasó. Bár határozottan érződik a szándék, hogy az elbeszélés megálljon még azelőtt, hogy bombasztikussá, teátrálissá vagy akár csak elkoptatottá válna, és ez sikerül is – leszámítva a fentebb említett riportszerű szöveghelyeket –, talán mégis túl koraiak a vágások. Főleg a végső. A kötet anyaga, laza szerkesztésmódjából kifolyólag, folytatható volna még, és a téma is elbírna további szövegeket. Nem a ciklus után, hanem belülre – mert hát a ciklus lezárul az utolsó, *Helytörténet* című szövegben, amely, eltérően a többi írástól, a konkrét cselekményességtől elrugaszkodva sajátos metaszőveggé válik, amennyiben a maga pozícióját az imagináriusban jelöli ki, s afféle műhelyvallomásnak tűnik. De még ez sem lesz esszéisztikus: inkább az empátia és a szolidaritás születéséről és alakulásáról referál, semmint a valóságos alkotásmódról. Ilyen módon ez a szöveg elválik a többitől, valóban zárlatot ad egy le nem zárt, de nyilván nem is lezárható kompozícióhoz.

A realizmus a prózafordulat után már nem feltétlenül ugyanaz, mint ami előtte volt – vagy még ha maga a realizmus ugyanaz is, olvasói nem feltétlenül ugyanúgy olvassák. Mert például meglehetősen megoldatlan a kérdés, hogy mi is a valóság, kié ez a valóság, miféle felhatalmazása van a valóság megragadására az elbeszélőnek, és hogy ő honnan is beszél – Juhász Tibor első prózakötete minderre meglehetősen hitelesen megfelel. Látásmódja szerencsésen messze van a szociografikus-realista igényű prózát súlyosan megerhelő és lehasználó ideológiai alakzatoktól.

Tar Sándor „iskolája” (s rajta keresztül Fejes Endre, Kertész Ákos vagy éppen a *Gyepsor*-novellákat író Veres Péter hagyománya) egyáltalán nem terméketlen, s ma, amikor azzal a bizonyos valósággal újra baj van, amikor a szegénységrepresentáció egyre inkább kiszorult a közéleti-politikai uralom alatti médiatérből, feletébb aktuális is – azzal együtt, hogy nem válthatja azt ki, természetesen. Persze mindettől függetlenül még Tar Sándor nyelvét nyilván *túl kell élnie* Juhász Tibornak. Jelen kötet azt mutatja, hogy a műhelyében már ma is nagyon sok minden készen van ahhoz, hogy az újabb magyar realista próza körében a későbbiekben kiteljesedhessék. (*Scolar*)

ANTAL BALÁZS

„Határ”

AZ ALFÖLD FOLYÓIRAT PÁLYÁZATI FELHÍVÁSA

A 70. évfolyamában járó *Alföld* folyóirat „Határ” címmel nyílt pályázatot hirdet. Pályázni két kategóriában (vers és próza; esszé és tanulmány) lehet. Egyéb műfaji megkötés nincs, tematikus is csak annyi, hogy a mű kapcsolódjék a pályázat címéhez, hívószavához! A kézirat maximális terjedelme szépirodalmi szövegeknél 20 ezer, értekező próza esetében 30 ezer karakter. A pályázatokat e-mailben, csatolt mellékletként (Word-dokumentum formátumban) várjuk az alfoldfolyoirat@gmail.com címre! Kérjük, hogy a pályázó a levélben tüntesse fel nevét és postai elérhetőségét, valamint a tárgy mezőbe írja be, hogy „Határ”!

Határidő: 2019. augusztus 31.

A pályaműveket a szerkesztőség bírálja el, a két kategória első három helyezettje pénzjutalomban részesül.

- I. díj: 300 ezer Ft
- II. díj: 200 ezer Ft
- III. díj: 100 ezer Ft

A legjobb kéziratokat az *Alföld* „Határ” című, decemberi tematikus számában közöljük.

Eredményhirdetés: 2019. október 10.

Felelős kiadó: IMRE LÁSZLÓ
Kiadja az Alföld Alapítvány megbízásából az Alföld szerkesztősége
Tipográfia: Kass János
Szedés, tördelés: Alföld szerkesztősége
Nyomás: Alföldi Nyomda Zrt., Debrecen
Felelős vezető: György Géza elnök-vezérigazgató
Index: 25 901 ISSN: 0401—3174

Szerkesztőség és kiadóhivatal: 4024 Debrecen, Piac u. 68. Telefon és fax: (52) 412-626 — Postafiók száma: 4001 Debrecen 144. — Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza. — Előfizetésben teszi a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlen a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál (Bp., VIII. ker. Orczy tér 1. tel.: 06 1/477-6300; postacím: Bp., 1900). További információ: 06 80/444-444; hirlapelofizetes@posta.hu — Évi előfizetés 7200 Ft, félévi 3600 Ft. — Befizetéskor minden esetben kérjük feltüntetni az *Alföld* irodalmi, művészeti és kritikai folyóirat nevét.